

MASTER'S THESIS

'In de tuinen van Het Loo bloeien de controversen'

De zienswijzen op de restauratie van paleis Het Loo (1956-1984)

Mijnheer, Erik

Award date:

2023

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 20. Mar. 2025

Open Universiteit
www.ou.nl

MASTERSCRIPTIE

Faculteit Cultuurwetenschappen

Open Universiteit

‘In de tuinen van Het Loo bloeien de controversen’

De zienswijzen op de restauratie van paleis Het Loo (1956-1984)

‘In the gardens of Het Loo controversy flourishes’

The perspectives on the restoration of palace Het Loo (1956-1984)

Erik Mijnheer

Colofon

Auteur: Erik Mijnheer BA

Studentnummer: 831013506

Begeleider: dr. Pieter de Bruijn

Examinator: prof. dr. Gregor Langfeld

Datum afronding: 14 juni 2023

Inhoud	
Voorwoord	5
Inleiding	7
Stand van onderzoek	8
De bouwgeschiedenis van paleis Het Loo (1686-1956)	13
Probleemstelling	17
Onderzoeksvragen	17
Onderzoekperiode	18
Literatuurstudie en archiefonderzoek	18
Hoofdstukindeling	20
Afbeeldingenkatern	21
1. Restauratietheorie en restauratiepraktijk	27
1.1 Internationale theorievorming	27
1.2 Restauratiebeleid in Nederland	31
1.3 De restauratiepraktijk in Nederland	34
1.4 Bescherming, behoud en herstel van 'Arcadië'	36
1.5 Conclusie	38
2. De restauratieplannen van Royaards en Van Asbeck	39
2.1 De instelling van de restauratiecommissie in 1956	40
2.2 Het plan van Royaards (1965)	41
2.3 De instelling van de bestemmingscommissie in 1969	44
2.4 Het plan van Van Asbeck (1973)	47
2.5 Minister Van Doorn hakt de knoop door	53
2.6 Conclusies	55
3. Jhr. Henri W.M. van der Wyck's volhardend verzet tegen het restauratieplan	57
3.1 Pleitbezorger voor bescherming van en onderzoek naar buitenplaatsen	58
3.2 Het Loo - het Versailles van de Veluwe?	62
3.3 De zienswijze van Van der Wyck op de restauratie van Het Loo (1976-1977)	64
3.4 Het ontwerp van Claude Desgots	68
3.5 Van der Wyck spant Willem Drees voor zijn karretje	70
3.6 Conclusie	72
4. De restauratieplannen? Andere criticasters!	75
4.1 'Hoogstens een flauw smaakmakend sfeertje' (W.C.J. Boer)	75

4.2 Grote affiniteit met de negentiende eeuw (Cornelis Koeman)	76
4.3 'Het wordt tijd dat er (...) een gedegen consistente filosofie wordt opgezet over de aard van de restauratie' (Lammijna Oosterbaan)	78
4.4 'Terugrestaureren is een achterhaalde visie' (Coen Temminck Groll)	79
4.5 'Het verbreken van de visuele samenhang tussen verleden en heden' (C.C.G. Quarles van Ufford)	82
4.6 De vakbladen <i>Bulletin KNOB, Groen en Heemschut</i>	84
4.7 Conclusie	88
5. De Tweede Kamer ligt dwars	91
5.1 Voorbereidende werkzaamheden	93
5.2 Het eerste plenaire debat in de Tweede Kamer over de restauratie	99
5.3 De vaste Kamercommissie praat over de tuin	102
5.3.1 Op verzoek van de Tweede Kamer: een rapport en een alternatieve uitwerking	104
5.3.2 Drie rapporten op verzoek van de Loo-commissie	107
5.3.3 Een advies op eigen initiatief: Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur	108
5.4 De LOO-commissie reageert op alle onderzoeken	109
5.5 Het tweede plenaire debat in de Tweede Kamer over de restauratie	111
5.6 Het eindspel: nog meer onderzoek en finale besluitvorming	114
5.7 Conclusie	117
Conclusie	121
Samenvatting	127
Lijst van bronnen	129
Lijst van geraadpleegde literatuur	135

“Beperkte financiële middelen voor de restauratie van een monument behoeven niet alleen als een nadeel te worden ervaren; integendeel: het kan er toe bijdragen het stof der eeuwen intact te laten, mede doordat bij minder geldsomloop ook vernieuwingsprocessen achterwege blijven”
(Jhr. H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse Buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling bescherming en herstel* (tiende stelling, Delft 1974).

Voorwoord

Tijdens mijn jeugd was ik als inwoner van Coevorden getuige van de restauratie van het kasteel in diezelfde plaats gedurende de jaren 1968-1972. Gefascineerd volgde ik de veranderingen van een aantal bouwvallige gebouwen naast het gemeentehuis tot een gerestaureerd kasteel met een tweetal toevoegingen: de trap- en de blauwe toren. Die beide torens waren reconstructies. De feestelijke opening in 1972 viel samen met festiviteiten in het kader van 300 jaar ontzet van de vestingstad Coevorden.¹ In dat kader werd aan alle scholieren een tweetal boekjes uitgereikt: één over Coevorden tijdens het rampjaar 1672 en één over het kasteel. De beide uitgaven heb ik altijd keurig bewaard en gekoesterd.

In 2017 deed ik tijdens mijn Bachelor studie Algemene Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit in Heerlen bij Pieter de Bruijn een onderzoek naar een tweetal restauraties van het kasteel in Coevorden.² Hoe kon het dat de ene restauratie zo enorm afweek van de andere? Ik vergeleek de restauratie van 1968-1972 met die van 2008-2010 en concludeerde dat de zienswijzen op het vak restaureren flink konden verschillen. De eerste restauratie bleek omstreden te zijn door de inzet van een paragnost ten behoeve van de reconstructie van de blauwe toren. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg kwalificeerde die eerste restauratie als ‘Bommelstein’. Dat was in 1972 totaal langs mij heen gegaan.³

Tijdens het studiejaar 2018/2019 volgde ik bij Hanneke Ronnes en Conrad Gietman de mastermodule Historische Buitenplaatsen en Landgoederen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ik heb daarvoor onder andere veldonderzoek gedaan op kasteel Middachten bij De Steeg. Zo groeide de belangstelling voor historische buitenplaatsen en landgoederen. Voor

---

¹ In 1672 had de Bisschop van Münster, bekend als Bommen Berend, de vestingstad veroverd. Aan het eind van datzelfde jaar werd de stad ontzet.

² Bachelor algemene cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Module C19311. Onderzoek en analyse twee. Voorbereidende cursus: Cultureel erfgoed. Studiebegeleider was Pieter de Bruijn.

³ Nog een klein detail over het kasteel van Coevorden: op 25 augustus 1989 was de grote zaal van het kasteel in Coevorden in gebruik als raadszaal. In diezelfde raadszaal heb ik op die dag mijn ja-woord gegeven aan Gina.

deze scriptie kwam ik terecht bij een andere omstreden restauratie, die van paleis Het Loo in Apeldoorn in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Ik wil mijn begeleider Pieter de Bruijn bedanken voor zijn positieve inbreng en zijn feedback op mijn scriptie. Zijn belangstelling voor mijn onderwerp hield mij gedurende de opzet en uitwerking op het juiste spoor. Het inspireerde mij om door te zetten.

Plezierige herinneringen heb ik aan de archiefbezoeken in Amsterdam, Arnhem, Den Haag en Slochteren. De ondersteuning in Slochteren was buitengewoon fantastisch. Veel dank aan Hillebert Siemensma voor de koffie, de speculaaskoekjes – ook wanneer Sinterklaas in Spanje verblijft – en het mogen meekijken achter de schermen van dit fraaie archief. En ja, sommige geplande bezoeken aan de archieven vielen een aantal keren in het water als gevolg van de Coronapandemie, maar dat heeft al met al mijn onderzoek niet noemenswaardig vertraagd. Helaas liep ik wel een flinke vertraging op door ziekte.

Ook wil ik mijn medestudenten Manuela Hoepman en Sietske Annevelink-Schurer bedanken voor hun stimulerende woorden in onze groepsapp en gedachtenuitwisselingen tijdens lezingen en bezoeken aan kastelen en buitenplaatsen gedurende deze periode. Bij elke ontmoeting kwam de vraag: ‘Ben je al klaar met je scriptie?’ ‘Bijna ...’, verzuchtte ik dan iedere keer.

Heel veel dank aan Sietske voor het kritisch meelezen. Ook een woord van dank aan Tiffany Dooghe voor het vertalen van de beide brieven van René Pechère die in het Frans waren opgesteld. Tenslotte en bovenal wil ik natuurlijk ook mijn thuisfront bedanken voor hun ondersteuning: Gina, Ellen en Ruben.

Inleiding

Ten noorden van Apeldoorn bevindt zich paleis Het Loo. Voor de meeste Nederlandse toeristen is een bezoek aan Het Loo een dagje uit, met als doel om bijvoorbeeld de werkkamer van koningin Wilhelmina te bekijken of de schelpengrot. Ook de beklimming naar het dakterras is een succesnummer, om vanuit daar een goed overzicht te krijgen van de omgeving: met name van de Baroktuin. Een wandeling door deze tuin, met haar vele beelden en fonteinen, is een voor de hand liggend vervolg. Een enkeling waagt zich aan een uitstapje naar de voormalige visvijvers met de vele karpers verder weg achter het paleis, daar waar het theepaviljoen, het botenhuis en het badhuis zich bevinden. En na al die verkenningen is het tijd om uit te rusten op het terras op het plein naast de paardenstallen bij de ingang.

Afbeelding 1: Overzicht van de tuinen achter het paleis gezien vanaf het dakterras. Foto: auteur 18 april 2022.

De meeste argeloze bezoekers vermoeden waarschijnlijk dat het paleis en de tuin er altijd al zo hebben uitgezien. Maar bezoekers op leeftijd weten dat dat niet het geval is geweest. Vóór 1977 was het bakstenen gebouw verborgen onder een witte pleisterlaag, kenden de vensters een andere indeling en waren er nog raamluiken. Rond 1970 besloot de overheid dat het paleis een museale bestemming zou krijgen en kon het paleis gerestaureerd worden, maar die restauratie leidde in de jaren zeventig van de twintigste eeuw tot felle polemieken tussen deskundigen. Ook de politiek bemoeide zich met de wijze waarop het paleis gerestaureerd zou moeten worden. De dagbladen stonden er vol mee: 'De peperdure twistappel Het Loo', 'Paleistuin in opspraak', 'Kamer voelt niet voor Het Loo in 17^e-eeuwse

stijl', 'Nog onenigheid over tuin paleis Het Loo', 'Restauratieplan doet paleis Het Loo geweld aan', 'Twist over paleis Het Loo duurt voort' en 'Restauratie Het Loo weer ter discussie.'⁴ Hoe kon dat gebeuren?

Afbeeldingen 2 en 3: De tekening links toont van zuid naar noord het paleis en de formele tuin. Links op de tekening is het Oude Loo te zien. Het onderzoeksgebied beperkt zich tot het paleis en de formele tuin. Die tuin is omringd is door een tuinmuur.

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kaart_Paleis_Het_Loo.svg, geraadpleegd 29 april 2022.

De foto rechts is vanuit het noorden genomen en laat rechtsonder duidelijk de tuinmuur zien.

Bron: <https://nl.pinterest.com/pin/87116574018531116/>, geraadpleegd 29 april 2022.

Stand van onderzoek

Werden de verschillende zienswijzen op de restauratie van paleis Het Loo medio jaren zeventig van de twintigste eeuw nog uitgevochten in kranten en tijdschriften en de Tweede Kamer, zo stil werd het in de jaren na de opening van het museum in 1984. Een eerste terugblik op de restauratie van de tuin van Rijksmuseum paleis Het Loo geschiedde in 1984 in het tijdschrift *Groen*. In het voorwoord noteerde de voorzitter van de Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van Rijksmuseum Paleis Het Loo (afgekort Loo-commissie), Jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland, dat de keuze voor het oorspronkelijke karakter van het paleis en van de tuin direct achter het paleis veel voeten in de aarde had gehad, doch dat het resultaat verbluffend was.⁵ De restauratie was volgens hem indrukwekkend: het paleis was herrezen en de tuin en de omgeving vormden een lust voor het oog. In diezelfde editie van *Groen* ging

---

⁴ De krantenkoppen komen respectievelijk uit *NRC Handelsblad* 1 mei 1976, *Algemeen Dagblad* 20 maart 1976, *NRC Handelsblad* 18 juni 1986, *Parool* 5 mei 1976, *De Telegraaf* 11 mei 1976, *NRC Handelsblad* 4 november 1976 en *Volkscrant* 4 november 1976.

⁵ P.A.C. Beelaerts van Blokland, 'De lusthof Het Loo herwonnen, via restauratie tot educatie', *Groen* (1984) afl. 6, 219-220, aldaar 219.

restauratiearchitect J.B. van Asbeck in op de restauratie en verbouwing van paleis Het Loo en de reconstructie van de tuin. Ook hij stipte kort de discussie aan.⁶ Maar in het artikel kwamen de andere zienswijzen niet aan de orde.

Ook in de museumcatalogus van paleis Het Loo uit 1988 van Adriaan Vliegthart en Wies Erkelens werd met geen woord gerept over de discussies uit het decennium daarvoor. In 1992 organiseerde paleis Het Loo de tentoonstelling *Het Witte Loo. Van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962*. Opnieuw kwam de discussie niet ter sprake. Cultuurhistoricus Heimerich Tromp schreef in de bijbehorende catalogus, na een uiteenzetting over de geschiedenis van het park van Het Loo, dat de wijze waarop de restauratie was uitgevoerd heel goed te verantwoorden was.⁷

De eerste keer dat er uitgebreid aandacht werd besteed aan de restauratie van paleis Het Loo was in 1997. Het betrof de doctoraalscriptie van Hilda Bouma onder de titel *Een authentieke lusthof. De discussie over de restauratie van Koninklijk Paleis Het Loo* uit 1997.⁸ Authenticiteit was haar invalshoek. Zij baseerde zich daarvoor op het gedachtengoed van Nicole Ex, David Lowenthal en E. van de Wetering.⁹ Een ander onderdeel van haar scriptie betrof het interviewen van wat zij noemde een vijftal 'hoofdrospelers'.¹⁰ Zij concludeerde dat de restauratie van het Loo klaarheid bracht in restauratie-ethische kwesties.¹¹ Met betrekking tot de besluitvorming over de restauratie van paleis Het Loo stelde zij vast dat er sprake was

---

⁶ J.B. van Asbeck, 'Het Loo, restauratie en verbouwing van het Paleis en reconstructie van de Tuin', *Groen* (1984) afl. 6, 222-227, aldaar 222.

⁷ Heimerich Tromp, 'Het park van Het Loo: het landschapspark als memorietafel', E. Elzenga ed., *Het witte Loo. Van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962* (Apeldoorn 1992) 15-32, aldaar 30.

⁸ Hilda Bouma, *Een authentieke lusthof. De discussie over de restauratie van Koninklijk Paleis Het Loo* (scriptie Open Universiteit, Heerlen 1997). Ik kwam er tijdens het schrijven van deze scriptie achter, toen ik al het archiefonderzoek had verricht, dat er doctoraalscriptie bestond over de restauratie van Het Loo via een verwijzing in het boek van Vliegthart over de restauratie van paleis Het Loo: A.W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum. Journal van een restauratie* (Apeldoorn 1999) 222. Hilda Bouma rondde haar studie aan de Open Universiteit in 1997 af met een scriptie over hetzelfde onderwerp. Die scriptie is niet openbaar. De bibliotheek van paleis Het Loo, waar zich een exemplaar bevond, was vanwege de verbouwing gesloten. Na rechtstreeks contact met Hilda Bouma te hebben opgenomen heeft zij mij een exemplaar doen toekomen.

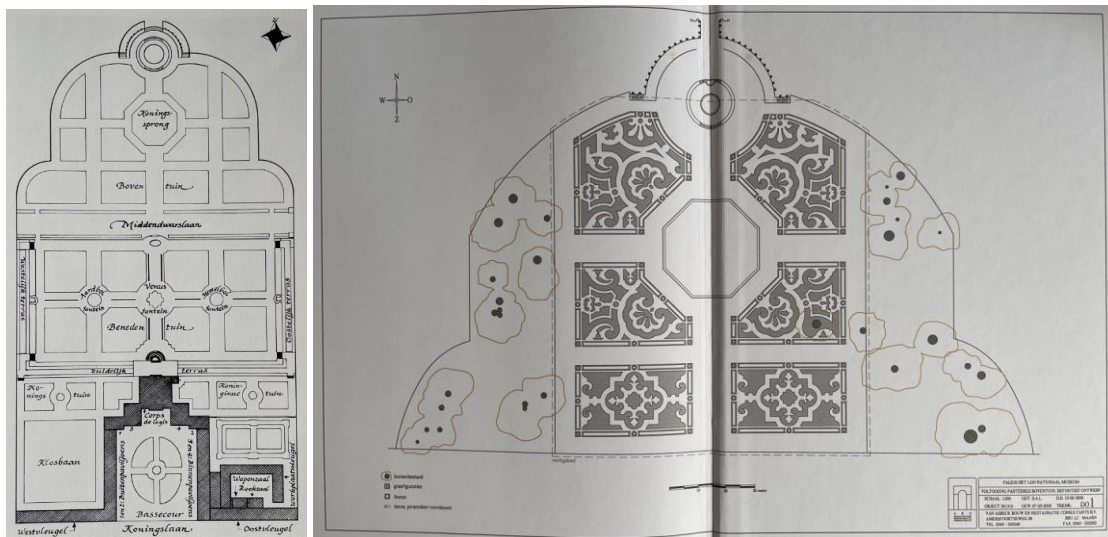
⁹ De werken die Hilda Bouma daarvoor raadpleegde zijn: N. Ex, *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren* (Amsterdam 1993), D. Lowenthal, 'Art and Authenticity', *World Art (Themes of Unity in Diversity)*, The Pennsylvania State University Press (1988), vol. III, 843-847, D. Lowenthal, *The past in a foreign country* (Cambridge 1985), D. Lowenthal en M. Binney ed., *Our past before us, why do we save it?* (Londen 1981) en E. van de Wetering, 'The Autonomy of Restoration: Ethical Considerations in Relation to Artistic Consents', *World Art (Themes of Unity in Diversity)*, The Pennsylvania State University Press (1988), vol. III, 850-852.

¹⁰ Zij sprak met een vijftal 'hoofdrospelers': restauratiearchitect J.B. van Asbeck, directeur A.W. Vliegthart, J. Jessurun van Monumentenzorg, R. Hotke van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en met restauratiearchitect en hoogleraar C. Temminck Groll.

¹¹ Bouma, *Een authentieke lusthof*, 66.

van een rijdende trein. De argumenten over en weer waren niet doorslaggevend: het betrof een debat tussen doven, ook al omdat het begrip authenticiteit niet eenduidig was. Om die reden had het hevige debat over de manier waarop paleis Het Loo zou worden gerestaureerd geen enkel doel gediend.¹² Theo Wit, architect en auteur voor het Tuinhistorisch Genootschap Cascade, deelde die laatste conclusie niet, hij bestempelde die laatste conclusie van Bouma als een (te vergeven) beginnersfout.¹³

In 1999 publiceerde Adriaan Vliegthart *Het Loo. Een paleis als museum* bij zijn afscheid als directeur van het Rijksmuseum paleis Het Loo. Hij deelde het verhaal over de restauratie op in drie delen: de voorbereiding (1968-1976), de uitvoering (1977-1984) en de completering (1984-1999). Vliegthart gaf aan dat na publicatie van het restauratieplan in maart 1976 er een storm van reacties volgde.¹⁴ Als verklaring wees hij op de vorming van een voor die tijd kenmerkende actiegroep.¹⁵ Vliegthart stipte ook de discussie aan die daarna plaatsvond in de Tweede Kamer.¹⁶

Afbeeldingen 4 en 5: Links een plattegrond van het paleis en de tuin achter het paleis. Het gedeelte tussen het paleis en de Middendwarslaan heet de benedentuin. Het gedeelte ten noorden van de Middendwarslaan heet de boventuin. De benedentuin is volledig gereconstrueerd tijdens de restauratie in de jaren 1977-1984. De boventuin was in die jaren gedeeltelijk aangepakt. In de jaren 2007 en 2008 werd de reconstructie van de boventuin alsnog afgemaakt.

Afbeelding 4 uit: Kranenburg-Vos, A.C., *Het Loo. Bouw, bewoning en restauratie* (Amersfoort 1986) 23.

Afbeelding 5 uit: Groen, L.E. en J.C. Bierens de Haan, *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin van Paleis Het Loo* (Apeldoorn 2008) binnenkaft.

¹² Ibidem, 65-66.

¹³ Theo Wit, 'Boekbespreking: A.W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum*. *Journal van een restauratie*', *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 11 (2002) afl. 1, 32-39, aldaar 33.

¹⁴ A.W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum. Journal van een restauratie* (Apeldoorn 1999) 34-36. De betreffende publicatie is van J.B. van Asbeck en A.M.L.E. Erkelens, *De restauratie van Het Loo. Van paleis tot museum* (Den Haag 1976).

¹⁵ Ibidem, 34-36.

¹⁶ Ibidem, 36-38 en 46-47.

Het herstel van de boventuin in 2008 leidde tot de publicatie van *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin in vogelvlucht 1692-2008* van L.E. Groen en Johan Carel Bierens de Haan, een uitgave van het paleis zelf. De discussie over de restauratie werd ook hier even aangestipt, slechts in de voetnoot volgde een verwijzing naar de publicaties in *Bulletin KNOB* 75 (1976) en *Bulletin KNOB* 84 (1985).¹⁷ In de uitgave behorende bij de tentoonstelling *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning. 1806-1810* in paleis Het Loo van 14 oktober 2006 tot en met 21 januari 2007 werd over de discussies in het geheel niet gesproken.¹⁸

In een artikel over groen erfgoed (2012) noemde Natascha Lensvelt als winst van de discussie omtrent de reconstructie van Het Loo de oprichting van verschillende verenigingen in de jaren 80 waar meningsvorming kon plaatsvinden: De Nederlandse Tuinenstichting (1981), de Stichting tot Behoud van particuliere Historische Buitenplaatsen (1981) en het Tuinhistorisch genootschap Cascade (1987).¹⁹ Een uitgave van *Groen* uit april 2015 stond uitgebreid stil bij de tuinen van paleis Het Loo. Bierens de Haan, hoofdconservator van paleis Het Loo, schreef dat de kritiek op de keuze voor de reconstructie in de jaren 70 van de vorige eeuw na de voltooiing en de opening in 1984 verstomde: de aanpak werd internationaal nagevolgd en in Nederland leidde de aandacht voor het herstel en behoud van historische tuinen en parken tot een sterke impuls. Het Loo was nu een florerend kenniscentrum op het gebied van historische tuinen en parken.²⁰ Jan Woudstra noteerde dat de ‘aanleg van Van Asbeck’ met betrekking tot de Konings- en Koninginnetuin een afwijkend tijdsbeeld gaf. De afwijkingen waren niet historisch te verantwoorden. Tenslotte wierp Woudstra in 2015 de vraag op of met het wetenschappelijk inzicht van nu de tuinen niet beter gerestaureerd hadden kunnen worden in plaats van te kiezen voor reconstructie.²¹

---

¹⁷ L.E. Groen en J.C. Bierens de Haan, *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin van Paleis het Loo* (Apeldoorn 2008) 5 en 27.

¹⁸ Paul Rem, ‘De paleizen van Lodewijk Napoleon en hun inrichting’, in: Paul Rem en George Sanders, *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning, 1806-1810* (Zutphen 2006) 19-36, aldaar 24 en Ben Groen, ‘De tuinen van Lodewijk Napoleon’, in: Paul Rem en George Sanders, *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning, 1806-1810* (Zutphen 2006) 37-46.

¹⁹ Natascha Lensvelt, ‘Groen erfgoed: een nieuwe loot aan de monumentenstam’, *Bulletin KNOB* (2012) afl. 1, 35-39, aldaar 36.

²⁰ Johan Carel Bierens de Haan, ‘De tuinen van Paleis Het Loo’, *Groen* (2015) afl. 5, 4-9, aldaar 8-9. Als voorbeelden worden genoemd de tuinen van Frederiksborg en Fredensborg in Denemarken, Privy Garden van Hampton Court in Engeland en recent de Zomertuin in St. Petersburg en de Hollandse tuin in het Russische Jaroslavl.

²¹ Jan Woudstra, ‘Nieuwe cultuurhistorische inzichten. Ontwerp en detaillering van de parterres van paleis Het Loo’, *Groen* (2015) afl. 5, 10-15, aldaar 15.

Zo levendig als de discussie was in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, zo anders werd het dus in de jaren nadien. In meerdere boeken en publicaties vanaf de opening in 1984 van het Rijksmuseum paleis Het Loo werd in de regel, maar lang niet altijd, kort melding gemaakt van de discussies, het beperkte zich in de regel tot een korte verwijzing zonder op de inhoud van de discussies in te gaan. Bouma concludeerde dat het hevige debat geen enkel doel had gediend.²² De toenmalige keuzes werden in 1999 verdedigd door Vliegthart, maar hij was als directeur van Rijksmuseum paleis Het Loo directbetrokkene. Alleen Woudstra had kritische vragen gesteld. Zou men met de hedendaagse wetenschappelijke kennis nog wel hebben gekozen voor een reconstructie?

Het enige duidelijke tegengeluid kwam van Ronnes die in meerdere artikelen betoogde dat de keuzes destijds arbitrair waren en zijn.²³ Zij schetst in één van haar artikelen, tezamen met Van Toor, dat de oppositie ontelbare bezwaren en tegenvoorstellen op tafel legde. Daarbij stond het behoud van de bestaande situatie van het paleis en de tuin voorop.²⁴ Maar is dat geschetste beeld over de oppositie wel juist? Met dit onderzoek wil ik de oppositiegroepen in kaart brengen.

Het onderzoek sluit goed aan bij hedendaagse discussies over restauratiepraktijk en restauratietheorie. Over de laatste restauratie en verbouwing van paleis Het Loo, geopend in 2023, zeggen Ronnes en Van Toor: 'The disregard for values of (material and contextual) authenticity – a disregard which was already criticized in the 1970s as antiquated – deserves close scrutiny in the current 'renovations''.²⁵ De Gentse Universiteit onderzoekt daarentegen het behoud van het oude op landgoederen en of het daarbij toegestaan is een reconstructie of een moderne herinterpretatie of een mix daarvan te gebruiken.²⁶ In *The future estate landscapes in Europe*, een uitgave vanuit dat onderzoeksproject, worden een aantal voorbeelden aangehaald van hedendaagse ontwerpen die resoneren met de uitgangspunten

---

²² H. Bouma, 'Authenticiteit en vooringenomenheid. De restauratie van Het Loo', *Locus* (1998) afl. 2, 22-23. 'Er zijn mensen die dit relativisme flauw vinden. Ze vinden dat ik had moeten kiezen voor één van de twee kampen. ... Maar zo ben ik niet. Van mij mag alles.'

²³ Hanneke Ronnes, 'Authenticiteit en authenticiteitsbeleving: de presentatie en receptie van museum Het Loo', *Bulletin KNOB* (2010) afl. 5, 190-199 en Hanneke Ronnes, 'Het romantisch erfgoed van Het Loo', *Kasteelkatern*, 9 (2007) afl. 2, 2 en Hanneke Ronnes en Bob van Toor, 'Restored and regretted: a history of staging authenticity at the Dutch palace Het Loo', *Collections: a journal for museums and archival professionals* (2020) 1-15.

²⁴ Ronnes en Van Toor, 'Restored and regretted', 5.

²⁵ *Ibidem*, 12.

²⁶ <https://www.hogent.be/onderzoekscentra/futures-through-design/>, geraadpleegd 4 februari 2023.

van het Charter van Venetië. De voorbeelden die getoond worden zijn aan te treffen op de landgoederen Twickel in Nederland, Zonnebeke in België, Trentham en Lowther in Engeland.²⁷

In het themanummer 'Authenticiteit' van het *Bulletin KNOB* staan het Charter van Venetië en *The Nara Document on Authenticity* (1994) centraal. Volgens de redactie nodigt dat onderwerp nog steeds uit tot het verkennen van de meest uiteenlopende terreinen op dat gebied.²⁸ Dit onderzoek wil daar een bijdrage aan leveren door te onderzoeken in welke mate er een relatie is tussen de restauratie van paleis Het Loo en de implementatie van het Charter van Venetië in Nederland.

Mijn onderzoek belicht de discussie over de restauratie van paleis het Loo vanuit de optiek van de restauratiepraktijk en restauratietheorie. Hoe verhield de restauratie zich tot internationale en nationale wetenschappelijke discussies over dit onderwerp en tot de restauratiepraktijk en het monumentenbeleid in Nederland in die jaren? Bouma onderzocht de archieven van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksgebouwendienst over paleis Het Loo. Ik onderzoek naast het archief van paleis Het Loo in Arnhem, de uitgebreide archieven van de betrokken Ministeries en de Tweede Kamer bij het Nationaal Archief en die van Van der Wyck in Slochteren. Er was veel zoals eerder genoemd weerstand tegen het plan van Van Asbeck. Maar wie waren de woordvoerders en welke argumenten brachten zij in? In welke mate kwamen die tegenargumenten met elkaar overeen? En welke rol speelden de politiek en het Koninklijk Huis precies in de besluitvorming rondom de restauratie? Voordat ik in ga op de probleemstelling en de onderzoeksvragen is enig inzicht in de bouwgeschiedenis van paleis Het Loo van belang.

De bouwgeschiedenis van paleis Het Loo (1686-1956)

In 1684 kocht Stadhouder Willem III het laatmiddeleeuwse kasteel Het Oude Loo.²⁹ Bij zijn benoeming tot stadhouder van Gelderland in 1672 verkreeg hij het jachtmeesterschap van de Veluwe. Dit licht glooiend gebied was begroeid met heide en laag struikgewas en leende zich goed voor jachtpartijen op grote afstand te paard. Stadhouder Willem III was een hartstochtelijk jager en besloot om in 1686, naast het bestaande jachtslot Het Oude Loo, een geheel nieuw slot te bouwen, het huidige paleis Het Loo. De bouw werd uitgevoerd door Jacob Roman (1640-1716). Het ontwerp van dat nieuwe paleis kwam uit Parijs. Waarschijnlijk lagen

---

²⁷ Steven Heyde en Sylvie van Damme, *The future of estate landscapes in Europe* (Gent 2022) 103-109. Het onderzoeksprogramma luidt 'Futures through design'.

²⁸ *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 2.

²⁹ J.M. Fuchs en W.J. Simons, *Shell journal van vorsten en paleizen* (Rotterdam 1973) 13.

tekeningen van de Académie d'Architecture daaraan ten grondslag.³⁰ Voor het binnenwerk en de tuinen werd Daniël Marot (1661-1752) ingeschakeld.³¹ Kort daarna vond gedurende de jaren 1692-1694 een omvangrijke uitbreiding plaats. De colonnades, die het hoofdgebouw – ook wel het corps de logis genoemd – aan weerszijden verbonden met de beide zijvleugels, werden vervangen door dubbele paviljoens.³²

Bij de bouw van het nieuwe paleis Het Loo ging het om de ideale vorm: de eenheid van huis, tuin en landerijen.³³ De bakermat voor deze ideale vorm, dat wil zeggen de beleving en herinnering aan het buitenleven, lag in Italië. Door de reizen naar Italië en Frankrijk van jonge welgestelde Nederlanders in de zestiende en zeventiende eeuw als onderdeel van hun educatieve opvoeding, de zogenaamde 'grand tour', kwam de beroemde Italiaanse tuinarchitectuur naar Nederland waarbij de vormentaal verwees naar oude Romeinse voorbeelden. Leon Battista Alberti (1404-1472) bracht die Romeinse voorbeelden weer onder de aandacht en beschouwde de tuin als een architectonische verlenging van het huis en dat betekende dat ook de tuin werd uitgedrukt in geometrisch beplante paden en halve en hele cirkels. De tuinen werden voorzien van pergola's, fontein, beelden, labyrinten, potten, amforen en in vorm gesnoeide buxus. Dat laatste ontleende Alberti aan Plinius de Oudere (23 of 24 na Chr.-79).³⁴ Deze geometrische ordening, door kruispaden in vierkanten ingedeeld, werd ook toegepast op Het Loo. De tuin kende een lagergelegen benedentuin en een hoger gelegen boventuin. Deze laatste werd afgesloten door colonnades. De gehele tuin werd ommuurd.

Na de dood van Willem III verkreeg stadhouder Willem IV (1771-1751) in 1732 Het Loo. Hij gebruikte Het Loo als jachtslot. Ook diens opvolger stadhouder Willem V (1748-1806) bezocht Het Loo voor datzelfde doel. Willem V veranderde in 1778 de boventuin naar de mode van die tijd: dat was de uit Engeland afkomstige landschapsstijl.³⁵ Het ontwerp kwam dit keer van Philip W. Schonck (1735-circa 1823). Na de vlucht van Willem V in 1795 uit Nederland vanwege de Franse bezetting raakte Het Loo in verval. Engelse troepen zouden in 1795 het huis hebben geplunderd. De nieuwe overheid bepaalde dat Het Loo zou worden ingericht als

---

³⁰ J.B. van Asbeck en A.M.L.E. Erkelens, *De restauratie van Het Loo. Van paleis tot museum* (Den Haag 1976) 15.

³¹ Fuchs en Simons, *Shell journal*, 13.

³² J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 25-31.

³³ Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum 1993) 17.

³⁴ Ibidem, 28 en A.C. Kranenburg-Vos, *Het Loo. Bouw, bewoning en restauratie* (Amersfoort 1986) 58.

³⁵ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*, 8.

hospitaal voor Franse soldaten. Toen eind 1795 Het Loo weer leeg kwam te staan bleken vele zaken te zijn vernield of verbrand; en er volgde een publieke verkoop van meubels en van het lood en koper uit de tuinen. Volgens historica A.C. Kranenburg-Vos was de situatie ontluisterend.³⁶ Lodewijk Napoleon (1778-1846) betrok in 1806 Het Loo als zomerverblijf en koos ervoor het paleis en de tuinen groots te veranderen.³⁷ Het paleis werd voorzien van een grijswitte pleisterlaag. De vensters werden vervangen in Empirestijl (een Franse neoclassicistische bouw- en interieurstijl die zich vanaf 1800 ten tijde van keizer Napoleon vanuit Frankrijk heeft verspreid) en voorzien van vensterluiken.

Afbeelding 6: Voorafgaand aan de restauratie werd midden jaren zeventig van de twintigste eeuw een proefneming gedaan. Deze foto laat de oostgevel van het corps de logis zien waarbij een deel van de vensters in Empirestijl zijn vervangen door de zeventiende-eeuwse roede-indeling. Ook is het effect van het verwijderen van de bepleistering te zien, waarbij een deel van het metselwerk opnieuw gevoegd is. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 61.

De tuin werd ook groots aangepakt. Er kwam een allesomvattende landschappelijke aanpak voor terug. Dat plan werd uitgetekend door de beroemde Franse architect Alexandre Dufour (1750-1835) en werd uitgevoerd door de in Saarbrücken geboren Johan Philip Posth (1763-1831).³⁸ Dit tweetal had in het decennium daarvoor bij de reconstructie van de tuin van Huis Verwolde samengewerkt. De benedentuin werd opgevuld met aarde en voorzien van een

---

³⁶ Kranenburg-Vos, *Het Loo*, 61-62. Zij geeft onder andere aan: koperen Engelse deursloten waren gestolen, behang en schoorsteenmantels waren vernield, de Koninginnegrot was onherstelbaar vernield, beelden in de tuin waren beschadigd, kranen voor fonteynen in de tuin waren weggebroken en 210.00 pond lood, 2.400 pond metaal en 500 pond rood koper werd geveild.

³⁷ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*, 8 en Kranenburg-Vos, *Het Loo*, 63-64.

³⁸ Tromp, 'Het park van Het Loo', 18. Dufour was de architect van Lodewijk de 18de en nam deel aan het 'Grand Project' voor de renovatie van het Paleis van Versailles.

gazon en omgeven door boomgroepen. Na het vertrek van de Fransen werden door koning Willem I (1772-1843) de zes rechthoekige visvijvers vergraven tot een tweetal veldvijvers met natuurlijk ogende oevers.³⁹ Door Koning Willem III (1817-1890) werd een theepaviljoen geplaatst bij de veldvijvers.⁴⁰ Ondertussen was de grijswitte pleisterlaag door de werking van het zonlicht wit geworden, zodat er ook gesproken werd over het witte Loo.

Eind negentiende eeuw werd het paleis aan de achterzijde uitgebreid. De aanbouwen voorzagen in badkamers, toiletten en personeelsvertrekken (afbeelding 17). In 1911, ten tijde van koningin Wilhelmina, besloot de regering Het Loo opnieuw te vergroten.⁴¹ De aanleiding was het huisvesten van het groeiend aantal personeelsleden aan het hof. Het gebouw werd gedeeltelijk verhoogd en aan de oostzijde ontstonden uitbouwen waardoor de symmetrie verbroken werd. De belangrijkste uitbouw betrof de nieuwe balzaal (afbeelding 16 en 17). Deze uitbreidingen in de jaren 1911-1914 kwamen tot stand onder rijksbouwmeester C.H. Peters (1847-1932).⁴² De stallen bij de huidige entree van het museum dateren uit 1907-1910.

Afbeelding 7 en 8: Links paleis Het Loo aan het einde van de negentiende eeuw in de toestand kort voor de verbouwing van 1911-1914. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 36.

Rechts paleis Het Loo in de twintigste eeuw in de toestand na de verbouwing van 1911-1914. Het corps de logis en de binnenpaviljoens zijn voorzien van een extra verdieping. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 48.

Hierna veranderde Wilhelmina Het Loo niet meer en bleef er, ook na haar abdicatie 1948 wonen tot aan haar dood in 1962. Prinses Margriet en haar man Pieter van Vollenhoven bewoonden Het Loo van 1967 tot 1975.

---

³⁹ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*, 8.

⁴⁰ Ibidem, 8.

⁴¹ Ibidem, 128-129.

⁴² Cornelis Peters werkte van 1873-1875 bij Cuypers en Stoltzenberg in Roermond en was daarna betrokken bij de bouw van een groot aantal postkantoren, waaronder het hoofdpstkantoor in Amsterdam (1895-1899). Ook was hij de ontwerper van het nieuwe Ministerie van Justitie aan het Plein in Den Haag (1876-1883). <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/petersch>, geraadpleegd 27 december 2021.

De bouwgeschiedenis van paleis Het Loo kende samengevat drie belangrijke momenten van aanpassingen. Na de bouw van het paleis volgde direct al een eerste uitbreiding in de vorm van de binnen-en buitenpaviljoens. De colonnades die het corps de logis verbonden met de zijvleugels werden verplaatst naar achter in de tuin. De tweede belangrijke aanpassing vond plaats ten tijde van het bewind van Lodewijk Napoleon aan het begin van de negentiende eeuw. Het karakter van het paleis en de tuin veranderde. De buitenmuren van het paleis werden bepleisterd en de vensters werden voorzien van raamluiken. De tuin veranderde ingrijpend en werd getransformeerd tot een tuin met een landschappelijk karakter. Gedurende de jaren 1911-1914 vond de derde grote aanpassing plaats. Het paleis werd voorzien van een extra verdieping op het corps de logis, de beide binnenpaviljoens en met uitbouwen aan de oostzijde waaronder de balzaal.

Probleemstelling

Het onderwerp van dit onderzoek zijn de verschillende zienswijzen op de restauratie van paleis Het Loo (1956-1984). Ik heb de probleemstelling als volgt geformuleerd: hoe zijn de controversen over de restauratie van paleis Het Loo in de periode 1956-1984 te verklaren?

Onderzoeksvragen

Door het stellen van vier deelvragen wil ik de probleemstelling beantwoorden:

1. Welke ontwikkelingen hebben er plaatsgevonden in de restauratietheorie en de restauratiepraktijk tot 1984?
2. Welke ingrepen zijn er tijdens de restauratie van paleis Het Loo gedaan?
3. Welke kritiek werd er geuit op de restauratieplannen?
4. Welke rol speelde de Tweede Kamer in deze discussie over de verbouwing van paleis Het Loo?
5. In welke mate speelde het Koninklijk Huis een rol van betekenis bij de restauratie van paleis Het Loo?

De eerste deelvraag betreft het theoretisch kader. Welk(e) uitgangspunt(en) moest een architect hanteren bij het restaureren van een monument of object? Waren deze uitgangspunten internationaal en in Nederland gelijk? Daarmee ga ik in op de bredere context van de restauraties, wat mogelijk een verklaring voor de controversen kan geven. De tweede deelvraag is bedoeld om inzicht te verkrijgen in welke plannen er precies waren voor de

restauratie van paleis Het Loo en hoe die (al dan niet) zijn gerealiseerd. De derde deelvraag gaat over de controversen. De critici hanteerden andere uitgangspunten. Zodoende waren er meerdere zienswijzen op de restauratie van paleis Het Loo. Door de discussie over de restauratie van het paleis in de Tweede Kamer werden de controversen aangezwengeld. Daarover gaat de vierde deelvraag. De vijfde en laatste deelvraag is een nadere precisering van de tweede deelvraag: in welke mate heeft het Koninklijk Huis invloed uitgeoefend op het restauratieplan.

Onderzoekperiode

De periode van onderzoek start bij de instelling van de restauratiecommissie in 1956 en eindigt bij de opening van het gerestaureerde paleis Het Loo in juni 1984. De plannen werden uitgedacht en uitgeschreven tijdens de periode 1956 tot en met 1973. Het eerste besluit, de restauratie van het paleis zelf, werd in het najaar van 1976 genomen. In januari 1977 werd begonnen met de restauratie. Na een aanvullend onderzoek werd het tweede besluit, over de reconstructie van de formele tuin, in het voorjaar van 1978 genomen.

Literatuurstudie en archiefonderzoek

Ten behoeve van de literatuurstudie heb ik in eerste instantie gekeken naar de literatuur die er was verschenen door de restauratoren zelf en over het paleis Het Loo in het algemeen. Door de voetnoten en de literatuurlijsten te onderzoeken en die vervolgens te raadplegen breidde de literatuurlijst zich uit. Ik verwijs daarvoor naar de lijst secundaire bronnen. Voor de verschillende zienswijzen op de restauratie heb ik veel gebruik gemaakt van artikelen in (vak-)tijdschriften. Artikelen uit *Bulletin KNOB* en *Heemschut* zijn via het internet te raadplegen, artikelen uit *Groen* en enkele andere tijdschriften ben ik tegengekomen in het uitgebreide archief van Van der Wyck in Slochteren. Tenslotte waren enkele ontbrekende artikelen uit *Groen* te raadplegen in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Voor dit onderzoek naar de verschillende zienswijzen is ook gebruik gemaakt van primaire bronnen. Deze bevonden zich in meerdere archieven. Het archief van paleis Het Loo bevindt zich in het Gelders Archief in Arnhem. Voor de archieven van de betrokken Ministeries, individuele Tweede Kamerleden, de restauratie- en bestemmingscommissie is het Nationaal Archief in Den Haag bezocht. De belangrijkste opponent van de restauratieplannen was Van der Wyck. Zijn archief bevindt zich bij de Fraeylemaborg in Slochteren. Teneinde het standpunt

van de Erfgoedvereniging Heemschut beter te begrijpen heb ik het archief van deze vereniging in het Stadsarchief Amsterdam onderzocht.

Via de primaire bronnen heb ik ook getracht een antwoord te vinden op de vraag in welke mate het Koninklijk Huis invloed heeft gehad op de restauratieplannen. Via ambtelijke stukken en de verslagen van de restauratiecommissie, waar prinses Beatrix zitting in had, heb ik één en ander kunnen achterhalen. Twee archieven waren niet in te zien. In de eerste plaats betrof dat het archief van het Ministerie van Algemene Zaken over de restauratie van Het Loo. Dat mocht niet ingezien worden vanwege stukken over het Kroondomein.⁴³ Ten tweede mocht ik het archief van intendant mevrouw Van Lawick van Pabst in het archief Koninklijke Verzamelingen in Den Haag niet inzien.⁴⁴ Het archief van het Ministerie van Algemene Zaken mocht ik na bijna anderhalf jaar aandringen in februari 2023 alsnog inzien.⁴⁵

Voor beeldmateriaal en geluidsfragmenten heb ik het archief van Beeld en Geluid in Hilversum geraadpleegd. Het programma Van Gewest tot Gewest had een van haar uitzendingen gewijd aan de restauratie van paleis Het Loo. Bij journaalfragmenten ontbrak helaas de commentaarstem, de beelden waren wel te bekijken. Voor de verslagen van de vaste Commissie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (afgekort vaste Kamercommissie) en die van de Eerste en Tweede Kamer is gebruik gemaakt van de volgende website van de overheid: <https://zoek.officiëlebevestigingen.nl/uitgebreidzoeken/parlementair>. Ook heb ik gezocht naar artikelen in dagbladen over de restauratie en is gebruik gemaakt van Delpher. Zoekcriteria waren bijvoorbeeld 'paleis+hets+loo', 'paleis+loo' (vanwege de schrijfwijze paleis 't Loo) of 'restauratie+loo' en daarna filteren op de juiste jaartallen.

Het onderzoeksobject, museum paleis Het Loo en de bijbehorende tuinen, is bezocht, verkend en geobserveerd. Het was op die manier voor mij mogelijk een beeld te krijgen van de huidige situatie van het onderzoeksobject. Tijdens het uitwerken van de scriptie was het paleis

---

⁴³ NA, Archieven van de Ministeries voor Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), 1924-1979, 11210 en 11211 Restauratie Het Loo.

⁴⁴ Dit archief is onderdeel van de Koninklijke Verzamelingen en is beschikbaar voor onderzoek voor zover ze dateren van vóór 1934. De restauratie van Paleis het Loo valt buiten de periode die open is voor onderzoek.

⁴⁵ Ik moest daarvoor wel een geheimhoudingsverklaring ondertekenen. Dat betekent dat ik beperkt gebruik kan maken van deze gegevens. Bij een eventuele publicatie van deze scriptie zal ik het concept eerst moeten voorleggen aan het Ministerie van Algemene Zaken om te beoordelen of er voldaan is aan een aantal vereisten, bijvoorbeeld: er mag geen onevenredig nadeel worden toegebracht aan de belangen van de in de documenten genoemde personen. Ik maak om die reden geen gebruik van documenten die betrekking hebben op het Koninklijk Huis. In een drietal voetnoten verwijst ik naar algemene correspondentie en documenten van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). Het betreft de voetnoten 251, 258 en 330.

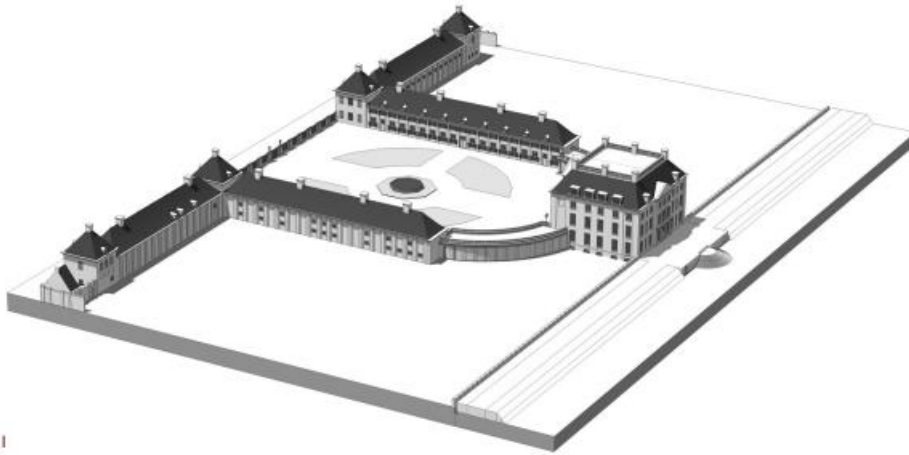
zelf tot en met 15 april 2022 gesloten vanwege opnieuw een restauratie. De tuinen van het paleis waren tijdens de restauratie wel te bezoeken.

Hoofdstukindeling

In het eerste hoofdstuk wordt stilgestaan bij de restauratietheorie en de restauratiepraktijk op het moment dat het restauratieplan vorm kreeg en de besluitvorming daarover plaatsvond. Het tweede hoofdstuk legt uit wat het restauratieplan concreet inhield. Zo wordt duidelijk welke ingrepen er tijdens de restauratie zijn gerealiseerd. In datzelfde hoofdstuk komt tevens de rol van het Koninklijk Huis aan de orde. Dat restauratieplan viel niet bij iedereen in goede aarde. In de hoofdstukken drie en vier staan de visies van de criticasters centraal. Hun visie op de restauratie komt naar voren uit brieven, rapporten en diverse (vak)tijdschriften. Het meest productief en activistisch was Jhr. H.M.W. van der Wyck. Zijn visie staat in hoofdstuk drie centraal. In het vierde hoofdstuk komen anderen aan het woord. In hoofdstuk vijf komt de publieke discussie aan de orde zoals die heeft plaatsgevonden in de Tweede Kamer en de dagbladen.

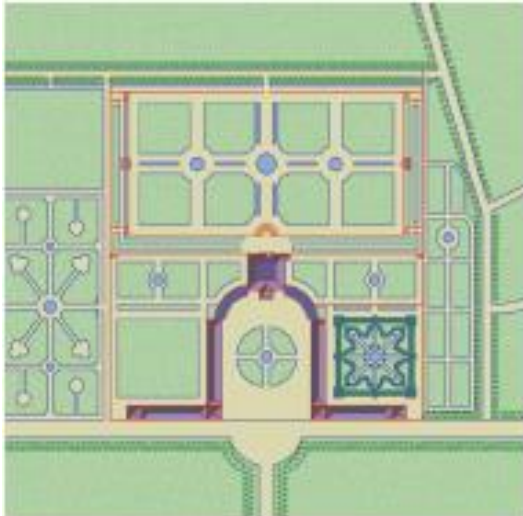
Afbeeldingenkatern

De volgende afbeeldingen tonen de bouwgeschiedenis van paleis Het Loo.

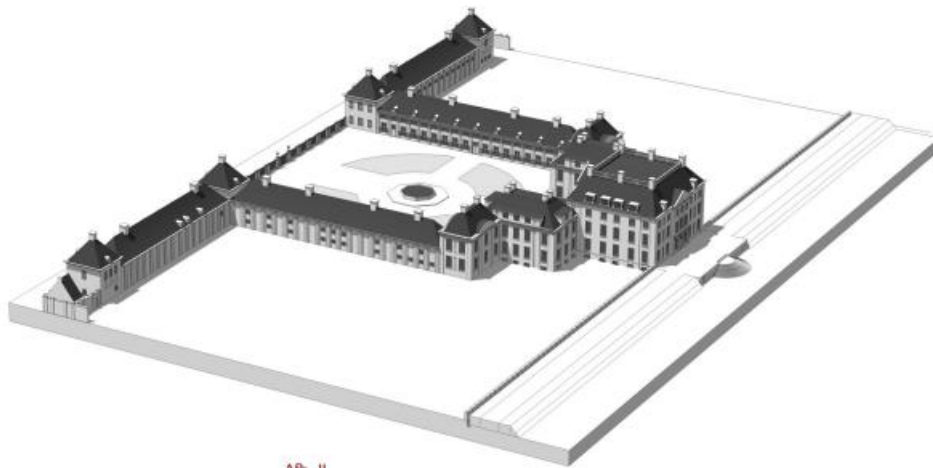

Afb. 1

Afbeelding 9: Vogelvlucht van paleis Het Loo gezien uit het noordoosten. Dit betreft de periode rond 1687 met de colonnades tussen het corps de logis en de L-vormige zijvleugels. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 75.

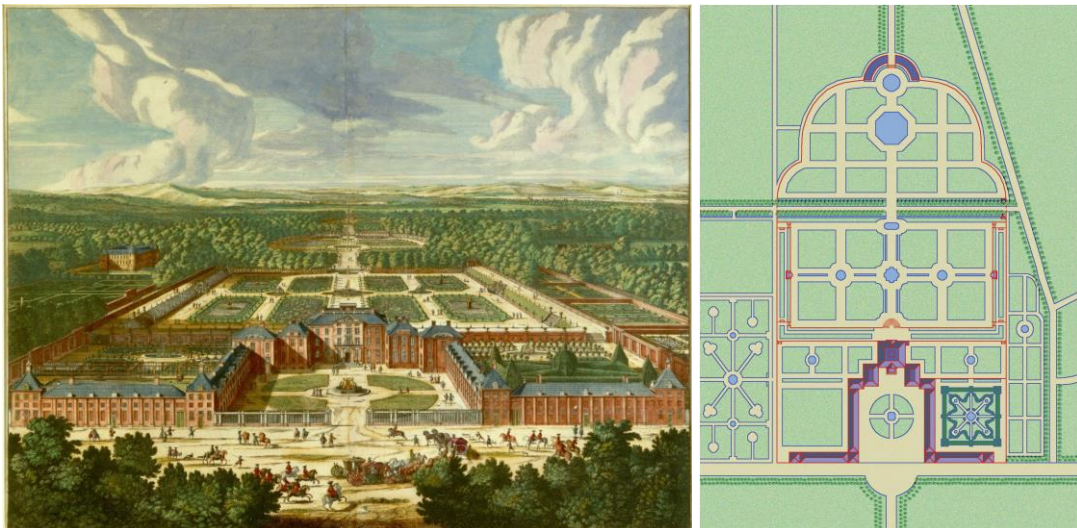

Afbeelding 10: Het Loo rond 1687. Illustratie naar een reconstructietekening van Bureau Van Asbeck. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 16.

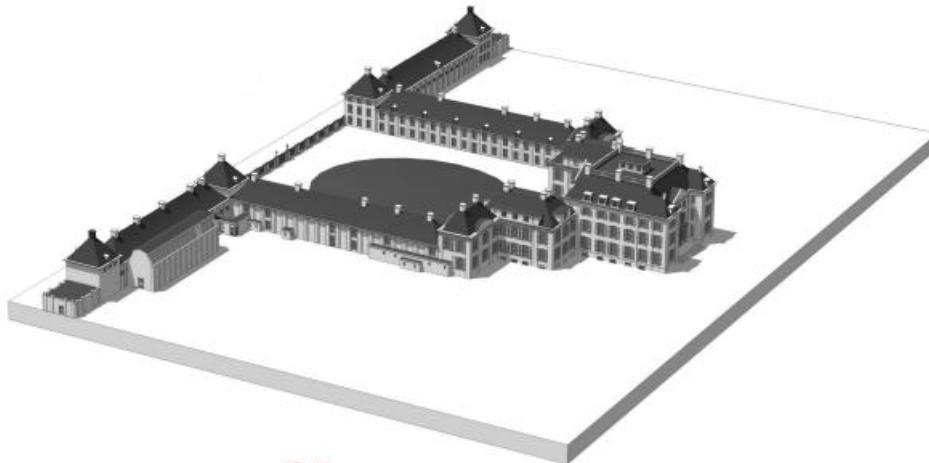

Afb. 11

Afbeelding 11: Paleis Het Loo rond 1700. Uitbreiding van het corps de logis met de nieuwe dubbele paviljoens ter vervanging van de colonnades. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 76.

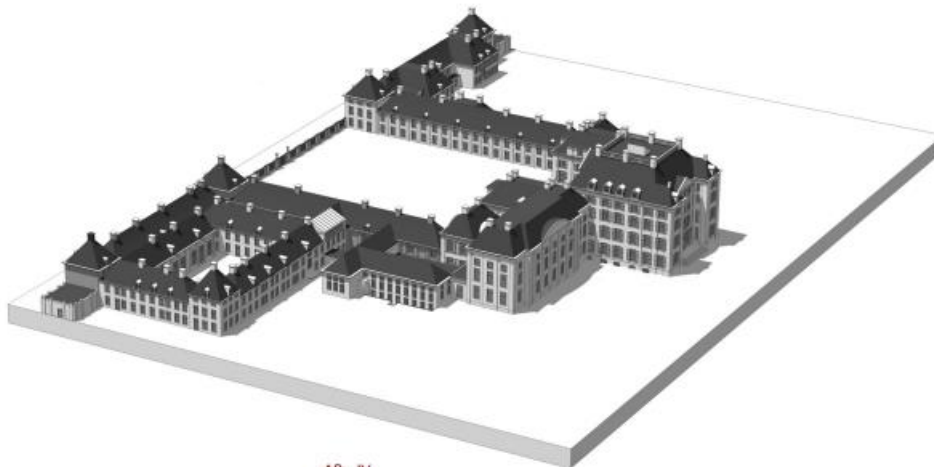

Afbeeldingen 12 en 13: Links paleis Het Loo, circa 1700, ingekleurde ets, gepubliceerd door Petrus Schenk (1660-1719). Ter linkerzijde bevindt zich het middeleeuwse Het Oude Loo. Rechts Het Loo na de uitbreiding met de beide dubbelpaviljoens. De colonnades zijn verplaatst naar de boventuin. Illustratie naar een reconstructietekening van Bureau Van Asbeck. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 29.

Afb. III

Afbeelding 14: Het Loo in 1894. Achter de oostvleugel is een kunstzaal tot stand gekomen (1873) en het corps de logis is uitgebreid met badkamers, toiletten en personeelsvertrekken (1896-1898). Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 76.

Afb. IV

Afbeelding 15: Het Loo in 1915 na de verbouwing door C.H. Peters (1847-1932). De ingrijpende verbouwing met een extra verdieping op het corps de logis, de beide binnenpaviljoens en de oost- en westvleugel. Aan de oostzijde werd een grote balzaal toegevoegd en extra dienstgebouwen. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 77.

Afbeelding 16: De achterzijde van Het Loo na 1915 na de verbouwing door C.H. Peters. Links bevindt zich de grote balzaal. Ook de beide uitbreidingen (de uitstekende delen) aan het corps de logis zijn goed zichtbaar, evenals het grijswit bepleisterde uiterlijk. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 50.

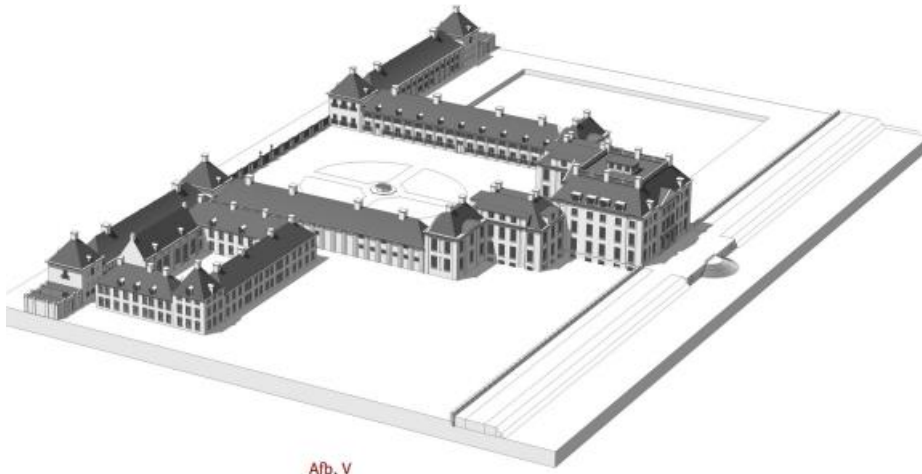
Afbeelding 17: Nogmaals de achterzijde. Links de grote balzaal. Op de voorgrond werd onderzoek gedaan naar restanten van de Venusfontein. Bron: Rijksgebouwendienst, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling. Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn. Deel 1. Algemeen* (Den Haag 1993) 3.

Afbeelding 18: De achterzijde van Het Loo, maar nu vanuit de oosten gezien. Het is duidelijk dat de landschappelijke tuin doorloopt en dat Het Oude Loo, op de achtergrond duidelijk te zien, daar deel van uitmaakt. SWK, W-2221.

Afbeelding 19: De landschappelijke tuin aan de achterzijde gezien vanaf het dak van het paleis. Te dateren begin jaren zeventig van de twintigste eeuw. SWK, W-2221. Om de verandering te zien is een vergelijk met afbeelding 1 nuttig.

Afb. V

Afbeelding 20: Paleis Het Loo sinds 1984 sinds de verbouwing door Van Asbeck. Bron: J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 77.

1. Restauratietheorie en restauratiepraktijk

Bij het restaureren van een belangrijk monument wordt in de regel een restauratiearchitect aangesteld. Die architect zal na bestudering van het monument en zijn geschiedenis komen met een plan. Maar welke uitgangspunten hanteert de restauratiearchitect daarbij? Zijn daar internationaal of nationaal afspraken over gemaakt? Hoe dient een restauratie aangepakt te worden? Wat mag wel en wat mag niet?

Dit hoofdstuk gaat over de uitgangspunten die een architect bij restauraties hanteert. Nadat er in de praktijk verschillende uitgangspunten werden gehanteerd vond er theorievorming plaats en leidde dat tot uitgangspunten die zijn vastgelegd in documenten. Dat gebeurde zowel internationaal als nationaal. In de eerste twee paragrafen komt die theorievorming aan de orde. Maar hielden de architecten zich ook aan die uitgangspunten? Wat was de praktijk? Dat wordt in de derde paragraaf uiteengezet. Paragraaf vier is gewijd aan de opkomst van de bescherming van buitenplaatsen vanwege nauwe raakvlakken met de restauratie van paleis Het Loo. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

1.1 Internationale theorievorming

Bij restauratiewerkzaamheden zijn er meerdere benaderingswijzen die een architect kan hanteren bij het uitvoeren van restauraties. Deze visies staan soms haaks op elkaar. De eerste is die van de Franse architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) en de tweede is die van de Engelse kunstcriticus John Ruskin (1819-1900). Volgens de Nederlandse architectuurhistoricus Wim Denslagen beschouwde Viollet-le-Duc restaureren als een activiteit om een oud gebouw terug te brengen in de meest volmaakte toestand, die mogelijk in het verleden nooit zo heeft bestaan.⁴⁶ Denslagen noemde de Nederlandse architect P.J.H. Cuypers (1827-1921) een Nederlandse navolger van Viollet-le-Duc.⁴⁷ Ruskin pleitte daarentegen voor het intact houden van de bestaande toestand teneinde de integriteit van de bron te bewaren en ook de zichtbare ouderdom en de historische gelaagdheid te tonen.⁴⁸ De Duitse kunsthistoricus George Dehio (1850-1932) verwoordde dat laatste standpunt even simpel als doeltreffend: 'Konservieren, nicht restaurieren'.⁴⁹ Een soortgelijke visie opperde William Morris (1834-1896) in 1878 voor

---

⁴⁶ Wim Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (Amsterdam 2004) 129.

⁴⁷ Wim Denslagen, *Architectural restoration in Western Europe: controversy and continuity* (Amsterdam 1994) 118-125.

⁴⁸ Marlitte Halbertsma en Marieke Kuipers, *Het erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed* (Bussum 2014) 84.

⁴⁹ Denslagen, *Romantisch modernisme*, 103.

een genootschap dat de bijnaam Anti-Scrape kreeg: voorkom het ongebreideld ontpleisteren uit naam van de restauratie.⁵⁰

De Finse architect Jukka Jokilehto plaatste Eugène Viollet-de-Duc en John Ruskin in een historisch tijdsperspectief.⁵¹ Hij gaf aan dat deze twee (bekende) benaderingswijzen hun wortels hebben in de Italiaanse Renaissance. In die periode ontstond er een belangstelling voor de klassieke oudheid. De (delen van) gebouwen uit die periode dienden te worden geconserveerd, beschermd en eventueel hersteld. De interesse voor de klassieke oudheid spreidde zich uit over Europa. De Nederlandse kunst- en architectuurhistoricus Marieke Kuipers maakte in 'Culturele grondslagen van de monumentenwet' duidelijk dat na de Franse revolutie de idee ontstond dat de staat een cultureel-maatschappelijke verantwoordelijkheid had om historische monumenten te beschermen tegen vernieling of afbraak.⁵² Verder kwamen in de negentiende eeuw het nationalisme en de romantiek op met aandacht voor de Middeleeuwen. Het leidde enerzijds tot restauraties met als doel de gebouwen te tonen op een wijze zoals het 'was bedoeld', in hun volle glorie en analoog naar andere voorbeelden uit die tijd. Er ontstonden op deze wijze volgens Jokilehto 'bevroren' nationale monumenten die naar een bepaalde periode of een moment verwezen. Aan dit type restaureren is de al eerder genoemde naam Viollet-le-Duc verbonden. Deze benaderingswijze noemde Jokilehto 'restoration'. Anderzijds was er – zoals hierboven al vermeld – een tegenbeweging die tot doel had het conserveren van de historische gelaagdheid van het authentieke object met respect voor het originele materiaal en het vermijden van vervalsingen.⁵³ Jokilehto noemde deze benadering 'conservation'. De Italiaanse architect Camillo Boito (1836-1914) was aldus Jokilehto van mening dat conserveren boven restaureren zou moeten gaan. Het restaureren zou alleen mogen wanneer een situatie er noodzakelijkerwijs om vroeg. De ingrepen moesten tot een minimum beperkt worden zonder stilistische reconstructies en met respect voor alle

---

⁵⁰ Halbertsma en Kuipers, *Het erfgoeduniversum*, 85.

⁵¹ Jukka Jokilehto, *A history of architectural conservation. The contributions of English, French, German and Italian thoughts towards an international approach to the conservation of cultural property* (York 1986) 6-8.

⁵² Marieke Kuipers, 'Culturele grondslagen van de Monumentenwet', *Bulletin KNOB* (2012) afl. 1, 10-25, aldaar 10.

⁵³ Jokilehto, *Architectural conservation. The contributions*, 7-8. Pleitbezorgers van deze benaderingswijze waren in de vroege negentiende eeuw schrijver Victor Hugo (1802-1885) en architect Adolphe-Napoléon Didron (1806-1867) in Frankrijk; architect en kunsthistoricus Ferdinand von Quast (1807-1877) in Pruisen, schrijver en kunstcriticus John Ruskin en ontwerper William Morris in Engeland; na 1870 architect Giacomo Boni (1859-1925), architect en kunsthistoricus Camillo Boito (1836-1914) en wat later in de tijd architect Gustavo Giovannoni (1873-1947) in Italië; kunsthistoricus Georg Dehio in Duitsland en kunsthistoricus Alois Riegl (1856-1905) in Oostenrijk.

eerdere aanpassingen in het verleden. Historie en restauraties dienden visueel herkenbaar te zijn.⁵⁴

Viollet-le-Duc en Ruskin vertegenwoordigen zodoende de extreme posities en hebben om die reden een enorme invloed gehad op het denken over restaureren. Veel redelijker was volgens Denslagen iemand als Edward Augustus Freeman (1823-1892) die in 1851 tegen de visie van Ruskin aangaf dat vervanging van versleten onderdelen in zijn ogen noodzakelijk was, want het tot stof laten vergaan kon toch ook niet de bedoeling zijn.⁵⁵ Dat genuanceerde gedachtengoed kreeg ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog een nieuwe dimensie. Door oorlogsgeweld waren Belgische steden als Leuven en Ieper en het Franse Reims zwaar getroffen. Wat moest er na de oorlog van Ieper worden? Zou het een ruïne blijven en daarmee een 'memory landscape' worden?⁵⁶ De Belgische architect Jules Coomans (1871-1937) besloot Ieper geheel te reconstrueren. Volgens Glendinning werd dat uitgangspunt tijdens de gehele twintigste eeuw gemeengoed.⁵⁷

In 1931 werd een eerste stap gezet om internationaal te komen tot richtlijnen bij restauraties. In dat jaar vond de *First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments* plaats in Athene. Het leidde tot een zevental uitgangspunten met betrekking tot restauraties, zoals het oprichten van organisaties die adviezen kunnen uitbrengen over restauraties, dat er nationale wetgeving tot stand komt voor bescherming van historische gebouwen en over het gebruik maken van moderne technieken en materialen bij restauraties. Ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog nam internationale samenwerking toe. Het International Council of Museums (ICOM) werd in 1946 opgericht. In 1959 volgde het International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM).⁵⁸

In Italië werkten een aantal architecten volgens Jokilehto een soort van compromis uit tussen 'restoration' en 'conservation': de 'restauro critico'.⁵⁹ Het waren kunsthistoricus Giulio Carlo Argan (1909-1992), architect Roberto Pane (1909-1992) en kunstcriticus en -historicus Cesare Brandi (1906-1988) die hier vorm aan hebben gegeven. De 'restauro critico' vormde na

---

⁵⁴ Ascensión Hernández Martínez, 'Conservation and restoration in built heritage: a Western European perspective', in: Brian Graham en Peter Howard, *The Ashgate research companion to heritage and identity* (Aldershot 2008) 245-265, aldaar 249.

⁵⁵ Denslagen, *Romantisch modernisme*, 122.

⁵⁶ Miles Glendinning, *The conservation Movement: a History of Architectural Preservation. Antiquity to modernity* (Abingdon 2013) 192.

⁵⁷ *Ibidem*, 194.

⁵⁸ Jukka Jokilehto, *A history of architectural conservation* (tweede editie, Abingdon 2018) 403.

⁵⁹ Jokilehto, *Architectural conservation. The contributions*, 412-419.

de Tweede Wereldoorlog de basis voor internationale afspraken voor het beschermen en conserveren van cultureel erfgoed.⁶⁰ Brandi formuleerde in 1963 een definitie ten aanzien van restaureren:

‘restoration must be directed at the reestablishment of the potential unity of a work of art, as long as this is possible without committing an artistic falsification or a historical falsification and without eliminating any trace of the work of art’s passage through time’.⁶¹

In 1964 werd tijdens het Congrès international des Architectes et Techniciens des Monuments historiques het Charter van Venetië opgemaakt: een mijlpaal als het gaat om concepten ten aanzien van conserveren en restaureren, volgens Jokilehto.⁶² Het Charter was een revisie van het oudere Charter van Athene uit 1931, maar het reflecteerde ook de bespiegelingen over conserveren en restaureren die Brandi had opgeworpen.⁶³

Het Charter bevat vijf artikelen die het restaureren nader duiden.⁶⁴ Bij het restaureren moet de architect oude materialen eerbiedigen. De restauratie moet gebaseerd zijn op authentieke bronnen. Het is niet toegestaan zich te baseren op vermoedens en hypothesen. Ook moet de restauratie voorafgegaan worden door archeologisch en historisch onderzoek. Het gebruik van moderne conserverings- en constructiemethoden is toegestaan wanneer de traditionele technische middelen niet toereikend zijn. Voor een monument met lagen uit verschillende tijdsperioden geldt dat het zichtbaar maken van de oudere situatie bij hoge uitzondering gerechtvaardigd is.⁶⁵

Martínez stelde vast dat met het Charter van Venetië criteria zijn vastgesteld ten aanzien van het conserveren en restaureren van cultureel erfgoed die tot op de dag van vandaag van toepassing zijn.⁶⁶ Jokilehto geeft aan dat in het proces van verdergaande internationale samenwerking het Charter van Venetië de op één na laatste stap was, waarna in

---

⁶⁰ Glendinning, *The conservation Movement*, 264.

⁶¹ Martínez, ‘Conservation and restoration’, 251.

⁶² Jokilehto, *Architectural conservation. The contributions*, 6.

⁶³ Jokilehto, *Architectural conservation* (tweede editie) 406.

⁶⁴ Cevat Erder, *The Venice Charter under review* (Ankara 1977) 26-30.

⁶⁵ *Ibidem*, 26-30.

⁶⁶ Martínez, ‘Conservation and restoration’, 252.

1965 in Warschau en Krakau tenslotte de International Council of Monuments and Sites (ICOMOS) werd opgericht.⁶⁷

1.2 Restauratiebeleid in Nederland

Hoe verliep deze ontwikkeling in Nederland? De verkoop van het oxaal in de Sint Jan van Den Bosch was voor Victor de Stuers (1843-1916) aanleiding om in 1873 zijn schotschrift 'Holland op zijn smalst' in het literaire tijdschrift *De Gids* te schrijven. Hij bepleitte dat de verzorging van monumenten een nationale zaak is. Dat leidde in 1874 tot de instelling van een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Kunst en Geschiedenis. Dit was een adviescommissie inzake monumentenzorg en rijksgebouwen. In 1917 publiceerde de in 1899 opgerichte Nederlandse Oudheidkundige Bond de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*.⁶⁸ De inleiding daarvan was geschreven door Jan Kalf (1873-1954) en ze betekenden een radicale breuk met de restauratieopvattingen van De Stuers en Pierre Cuypers (1827-1921) die de lijn van Viollet-le-Duc volgden. Men keerde zich onder het motto 'behouden gaat voor vernieuwen, respect voor de bouwgeschiedenis staat voorop, en eventuele aanvulling moet omwille van de historische eerlijkheid in eigentijdse bouwstijl geschieden' tegen het reconstrueren.⁶⁹ Kalf steunde daarbij op de ideeën van Ruskin.⁷⁰

In 1953 publiceerde een speciale commissie, ingesteld door de KNOB, ter herijking van de grondbeginselen een beschouwing onder de titel 'Het restaureren van historische monumenten. Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden.' Deze commissie sloeg volgens Somer een gematigder toon aan.⁷¹ Volgens die commissie was restaureren op verschillende manieren mogelijk. Enerzijds lag conserveren voor de hand wanneer een monument geen praktische functie meer had. Anderzijds was het herstellen in de oorspronkelijke toestand goed mogelijk mits er voldoende documentatie voorhanden was. Bij het ontbreken daarvan zou een eigentijdse aanvulling, maar dan wel in een historische vormtaal, mogelijk zijn. De commissie was zich ervan bewust dat het dan om een 'falsificatie' zou gaan, maar achtte deze aanpak in sommige gevallen acceptabel. Somer

---

⁶⁷ Jokilehto, *Architectural conservation* (tweede editie) 403-404.

⁶⁸ Kees Somer, 'Materiële echtheid of geschiedvervalsing. De KNOB en de authentieke historische substantie', *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 4-9, aldaar 5.

⁶⁹ Thomas H. von der Dunk, 'Leugens tegen de geschiedenis'? Keuzeproblemen bij herstel van torens in de twintigste eeuw', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 2, 20-40, aldaar 22.

⁷⁰ W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten* (Den Haag 1987) 172.

⁷¹ Somer, 'Materiële echtheid', 5.

beschouwde de herijking van de grondbeginselen door deze commissie als kenmerkend voor de naoorlogse restauratiepraktijk: restauratiearchitecten handelden naar eigen inzicht, de grondbeginselen uit 1917 waren een dode letter en aan nieuwe regels bestond geen behoefte.⁷² Denslagen oordeelde dat de herijking een afschuw toonde voor de uit 1917 dwingend voorgeschreven beginselen.⁷³ De opdrachtgever en de restauratiearchitect zouden volgens de herijking een zekere mate van vrijheid in hun opvattingen moeten hebben. Restauratiearchitect C.W. Royaards, die het eerste restauratieplan voor paleis Het Loo opstelde, was lid van de speciale commissie ter herijking van de grondbeginselen. Hij sprak op 14 juli 1950 naar aanleiding van een eerste versie van haar werk op een vergadering van de KNOB.⁷⁴ Hij bepleitte een prominentere rol voor de restauratiearchitect:

‘Wij dienen er ons wel terdege rekenschap van te geven, dat het resultaat onherroepelijk is en het er in de praktijk op neer komt, dat wij de patiënt compleet overleveren aan de chirurgische behandeling die de restaurateur en zijn helpers willen toepassen, ondanks alle beginselen, voorschriften en toezicht van Rijksweg. Daarom moeten wij streven naar de verbreiding van een juister begrip voor de verschillende aspecten van het restauratievraagstuk en wel speciaal onder hen, die bij de uitvoering van restauratiewerk leiding moeten geven of die op andere wijze bij de totstandkoming betrokken zijn.’

De vrijheid die restauratiearchitecten bepleitten, was niet hetgeen Jan Kalf voor ogen stond in 1948 bij het instellen van die commissie.⁷⁵ In de ogen van Denslagen was de commissie een ‘dwaallicht’ en toonde zij geen enkele belangstelling voor een restauratiebeginsel.⁷⁶ Het duurde tot 1961 voordat er nationale wetgeving omtrent monumentenzorg tot stand kwam. Over die wet merkte Marieke Kuipers op dat er een sterke nadruk lag op een verheven karakter van het verleden en een eenduidig beeld van het vaderland: een nadruk op Gouden Eeuw.⁷⁷ KNOB voorzitter Coen Temminck Groll constateerde in 1972 een pluriformiteit aan

---

⁷² Ibidem, 7.

⁷³ Denslagen, *Omstreden herstel*, 207.

⁷⁴ C.W. Royaards, ‘Beschouwingen over de principiële zijde van het restauratievraagstuk met betrekking tot de taak van de door de Bond ingestelde commissie van advies’, *Nieuws-Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1950) 144-156.

⁷⁵ Jan Kalf, ‘Behouden gaat voor vernieuwen’, *Bulletin KNOB* (1948) 69-79.

⁷⁶ Denslagen, *Omstreden herstel*, 206 en 208.

⁷⁷ Kuipers, ‘Culturele grondslagen’, 23.

opvattingen en hij pleitte voor een herijking van de Grondbeginselen met als doel 'de erkenning van de echtheidswaarde van het historisch tot ons gekomen en het voorkomen van geschiedvervalsing'.⁷⁸ In zijn inaugurele rede citeerde hij Brandi: '... senza commettere un falso artistico o un falso storico', ofwel laat niet voor een werk van een ander uitgaan, wat je eigen werk is en spiegel geen andere geschiedenis voor, dan die welke er heeft plaatsgevonden.⁷⁹ Het leidde enige jaren later, in 1978, tot een studiebijeenkomst. De KNOB organiseerde die tezamen met de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici (VNK). Het kwam niet tot een nieuwe doctrine, degenen die dat wilden konden terugvallen op het Charter van Venetië.⁸⁰

Die studiebijeenkomst vond plaats in wat Van Koningsbruggen (1955) en Van Hellemond de periode van perspectiefwisseling noemen.⁸¹ Ging er voor die tijd veel van de bouwgeschiedenis (authentieke materialen, constructies en latere ingrepen) verloren ten gevolge van kunsthistorische inzichten en artistiek vermogen van de restauratie-architect, rond 1970 kwam daar een kentering in. De architectuurhistorische blik werd verruimd met nieuwe thema's, zoals negentiende-eeuwse kerkbouw, sociale woningbouw, utiliteitsbouw, tuinen en landschappen. Een monument is een historisch product en moet gezien worden in zijn ruimtelijke omgeving en historische context. Gelijk Van Koningsbruggen en Van Hellemond constateerde ook Marieke Kuipers dat rond 1970 het monumentenbegrip wijzigde. Zij gaf aan dat er ruimte ontstond voor regionale diversiteit (zoals mijngebouwen) en de industrialisatie (zoals stoomgemalen, fabriekscomplexen).⁸²

---

⁷⁸ Somer, 'Materiële echtheid', 7-8.

Sprak Temminck Groll nog over pluriformiteit, Von der Dunk trachtte in een artikel over de moeizame vormgeving van 'van het verleden' orde aan te brengen. Hij merkte op dat oude monumenten gekoesterd worden, dat ze opgeknapt worden en gerestaureerd. Daarbij worden onvermijdelijk ook oude materialen vervangen. Met elke restauratie gebeurt dit opnieuw. Hoe echt is het gebouw na al die restauraties? En wat te doen met aanbouwen in de loop der tijd? Von der Dunk merkte een vijftal niveaus op inzake de maakbaarheid van het verleden: 1) het verleden wordt opnieuw gemaakt (voorbeeld: de discussie in Nijmegen rondom de herbouw van de Donjon-toren op de Valkhof). 2) herbouw uit nood van de door beide wereldoorlogen vernielde gebouwen en steden (voorbeeld: de Lakenhal in Ieper). 3) restaureren door het ene te prefereren boven het andere verleden (voorbeeld: paleis Het Loo waarbij de keus gemaakt kon worden tussen behoud van het gegroeide of terugrestaureren naar de oertoestand). 4) historische fictie (voorbeeld: de toevoeging van de twee romaanse westtorens bij de Munsterkerk in Roermond die daar nimmer hadden gestaan). 5) Een fictief beeld van het verleden dient als basis voor bouwen in het heden (voorbeeld: de Karlskirche in Wenen waarvoor de Tempel van Salomo in Jeruzalem als voorbeeld heeft gediend). Thomas H. von der Dunk, 'De moeizame vormgeving van van het verleden', *Bulletin KNOB* (2006) afl. 4, 108-122.

⁷⁹ Coen Temminck Groll, *Een introductie voor de restauratie* (inaugurele rede, Delft 1973) 11.

⁸⁰ Somer, 'Materiële echtheid', 7-8.

⁸¹ Irmgard van Koningsbruggen en Imke van Hellemond, 'Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg', Koos Bosma en Jan Kolen, *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen 2010) 40-49, aldaar 44-45.

⁸² Kuipers, 'Culturele grondslagen', 23.

Op 15 april 1978 vond in Utrecht een symposium plaats over de restauratiebeginselen. Daar werd gesproken over het Charter van Venetië. Het duurde nog tot 1984 vooraleer dit tot concreet resultaat leidde. In dat jaar stelde de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, het advieslichaam van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur op het gebied van de monumentenzorg, een Restauratiestatuum op. In dat statuut werd met instemming verwezen naar het Charter van Venetië.⁸³

1.3 De restauratiepraktijk in Nederland

Om inzicht te krijgen in de restauratiepraktijk in Nederland tijdens de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw beschrijf ik in het kort een drietal voorbeelden van kasteelrestauraties: Kasteel Coevorden, Slot Zeist en de Cannenburgh in Vaassen. Bij de restauratie van het Kasteel Coevorden tijdens de jaren 1968-1972 nam restauratiearchitect Corneille F. Janssen van het bureau Monumentenzorg in Assen de zestiende-eeuwse situatie van het kasteel als uitgangspunt, omdat die zijns inziens het hoogtepunt van het kasteel markeerde. De landelijke Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist oordeelde dat de restauratie een nieuwe 'Bommelstein' had opgeleverd.⁸⁴

Het tweede voorbeeld is de restauratie van het Slot Zeist door Van Asbeck. Die restauratie nam de zeventiende-eeuwse situatie als uitgangspunt. Kritiek op deze aanpak, het terugrestaureren van een kasteel naar een moment in haar geschiedenis dat als hoogtepunt beschouwd werd, weerhield restauratiearchitecten er niet van om hier toch voor te kiezen.⁸⁵

De restauratie van de Cannenburgh in Vaassen vond plaats gedurende de jaren 1976-1979. Deze werd gekenmerkt door een conserverende aanpak die inhield dat de vorm die het kasteel in de loop der jaren had gekregen door toedoen van een lange reeks bewoners intact zou blijven. Na de restauratie zag het huis eruit alsof de laatste bewoners er nog woonden. Deze restauratie werd uitgevoerd door Coen Temminck Groll.⁸⁶

Deze drie voorbeelden laten zien dat restauratiearchitecten verschillende uitgangspunten hanteerden. Bij de restauraties in Coevorden en Zeist werd gekozen voor het terugrestaureren van het monument zoals het was op haar hoogtepunt in het verleden. Dat

---

⁸³ W.F. Denslagen, 'Het Charter van Venetië en de Monumentenzorg in Nederland tussen 1964 en 1990', *Jaarboek Monumentenzorg 1990* (Zwolle 1990) 30-35, aldaar 31.

⁸⁴ <https://www.geheugenvandrenthe.nl/janssen-corneille-franciscus>, geraadpleegd 1 september 2022.

⁸⁵ Catharina L. van Groningen, 'Het slot te Zeist en zijn bewoners vanaf 1745 tot 1924', *KNOB* (2002) afl. 2, 81-120, aldaar 116.

⁸⁶ C.L. Temminck Groll, 'Het Kasteel de Cannenburgh en zijn bouwgeschiedenis', D.G.J. Buurman, *De Cannenburgh en zijn bewoners* (Zutphen 1990) 25-111, aldaar 100.

betekent echter wel dat latere aanpassingen en toevoegingen verwijderd moesten worden. In Vaassen nam men de bestaande situatie als uitgangspunt. De restauratiearchitect trachtte dan alle aanpassingen en toevoegingen in tact te laten. Over die laatste aanpak noteerde Wessel Krul dat het beginsel van nooit iets toevoegen of verwijderen in de restauratiepraktijk geen stand hield, omdat een historisch monument behalve een historische waarde ook een gebruikswaarde kent.⁸⁷ Wanneer een monument bijvoorbeeld een museale bestemming krijgt zal het moeten voldoen aan toegankelijkheidseisen. En wat moeten we denken van reconstructies, het herstellen van zaken die er op het moment van de restauratie niet meer zijn? Bij het Kasteel Coevorden werd een toren gereconstrueerd op basis van tekening waarbij niet voor honderd procent vaststond of de afgebeelde toren wel die van Coevorden was.

Ook Thomas H. von der Dunk constateerde dat restauratiearchitecten geen vast uitgangspunt hanteerden. Hij had verwacht dat bij restauratiewerkzaamheden de architecten zich zouden baseren op de in 1917 gepubliceerde *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*.⁸⁸ Zijn onderzoek betrof het herstellen van kerktorens in de twintigste eeuw ten gevolge van brand of oorlogsschade. De richtlijnen uit 1917 werden vaak niet opgevolgd: hoe ouder de toren, hoe groter de kans aanwezig was dat deze in de oorspronkelijke vorm zou worden gereconstrueerd. Gotische torens werden herbouwd, aldus Von der Dunk, neogotische juist niet.⁸⁹ De negentiende-eeuwse architectuur werd minder gewaardeerd en dat leidde ertoe dat architecten teruggrepen op veel oudere perioden. Eenzelfde constatering deed Kees Somer. In beginsel zou een restauratiearchitect zich moeten laten leiden tegen 'het reconstrueren of naar eigen inzicht vervolmaken van historische gebouwen'.⁹⁰ Hij merkte op dat in de praktijk vaak van dit principe werd afgeweken. Vooral het herstel als gevolg van oorlogsschade leidde tot een minder puristisch standpunt.⁹¹ Samengevat: in 1917 waren er richtlijnen opgesteld, maar in de praktijk hielden lang niet alle restauratiearchitecten zich daaraan.

---

⁸⁷ Wessel Krul, 'Tegen het erfgoed: over voortuitgang en vandalisme', Frans Grijzenhout ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 265-303, aldaar 298. C.A. van Swigchem (1922-2010) geeft in 1966 aan dat in eerste instantie de lijn - die gevolgd moet worden - die van Ruskin is: 'zoveel mogelijk te bewaren van alles wat uit verschillende perioden aan het bouwwerk te vinden is'. Maar verderop merkt hij op dat het theoretisch optimum zelden te bereiken is, omdat verminkingen en onoordeelkundige mutaties die in de loop der jaren ontstaan zijn, zinloos zijn om te laten voortbestaan. C.A. Van Swigchem, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland* (Bussum 1966) 65 en 67.

⁸⁸ Somer, 'Materiële echtheid', 5.

⁸⁹ Von der Dunk, 'Leugens tegen de geschiedenis', 36.

⁹⁰ Somer, 'Materiële echtheid', 5.

⁹¹ Ibidem, 5.

1.4 Bescherming, behoud en herstel van 'Arcadië'

Ging het in de vorige paragrafen over de restauratiepraktijk en restauratietheorie, in deze paragraaf sta ik vanwege raakvlakken met paleis het Loo kort stil bij het begrip buitenplaats. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed definieert een buitenplaats volgt: 'Een historische buitenplaats is aangelegd. Zij kan deel vormen van een landgoed. Het geheel wordt met name gevormd door een, eventueel thans verdwenen, in oorsprong versterkt huis, kasteel, buitenhuis of landhuis, met bijgebouwen, omgeven door tuinen en/of park met één of meer van de volgende onderdelen: grachten, waterpartijen, lanen, boomgroepen, parkbossen, (sier)weiden, moestuinen, ornamenten.'⁹²

Aan het eind van de achttiende eeuw verdwenen er in Europa vele buitenplaatsen ten gevolge van de economische malaise. Die trend zette zich in de negentiende en twintigste eeuw door. In laatstgenoemde eeuw nam juist de belangstelling voor deze buitenplaatsen toe. Het leidde bijvoorbeeld in 1972 in Nederland tot de tentoonstelling *Nederlandse buitenplaats bedreigd* in Delft en in 1974 tot *The destruction of the country house* in het Victoria & Albert museum in Londen.⁹³ In 1967 werd door de KNOB, geïnitieerd door de directeur van de Stichting Vrienden der Gelderse Kastelen D.J.G. Buurman, de Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven in het leven geroepen.⁹⁴ De commissie kwam in 1972 met het tweedelige rapport *Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen*.⁹⁵ Het eerste deel was opgesteld door Jhr. H.W.M. van der Wyck en gaf richtlijnen voor de bescherming van

---

⁹² <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/kastelen-en-buitenplaatsen/buitenplaatsen>, geraadpleegd 19 oktober 2022.

⁹³ Elyze Storms-Smeets, 'Verloren erfgoed. De destructie van landhuizen, buitenplaatsen en landgoederen in de twintigste eeuw', Conrad Gietman ed., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017) 406-421, aldaar 411.

⁹⁴ Gijs van Herwaarden en Koeno Sluyterman van Loo, 'Hoe wordt 'Arcadië' beschermd? De ontwikkeling van het op bescherming, behoud en herstel gerichte beleid ten aanzien van historische buitenplaatsen in Nederland', G.W. van Herwaarden ed., *Buitenplaatsen* (Jaarboek Monumentenzorg 1998, Zwolle 1998) 13-22, aldaar 14. De taak van deze luidde: 'het streven van de commissie is er op gericht te bevorderen dat aan de historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land een zodanige bescherming wordt gegeven dat dit cultuurbezit voor de huidige en komende generatie behouden zal blijven. Hierbij denkt zij niet alleen aan bescherming ingevolge de daarvoor in aanmerking komende wetgeving, maar evenzo aan bescherming door middel van feitelijke veiligstelling, zoals verwerking (met het oog op instandhouding) door overheid of particuliere organisaties, het zoeken naar nieuwe passende gebruiksmogelijkheden of het bewerkstelligen dat noodzakelijke restauraties of vereiste onderhoudswerkzaamheden worden verricht. Slechts door een bescherming in deze tweeledige zin kan het behoud van de betrokken cultuurmonumenten worden verzekerd.'

⁹⁵ H.W.M. van der Wyck, 'Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen. Rapport over de noodzaak tot bescherming en veiligstelling der historische buitenplaatsen, perken en erven in ons land', *Bulletin KNOB* (1973) afl. 1, 1-12 en H.W.M. van der Wyck, *Bescherming der Nederlandse Buitenplaatsen* (overdruk uit *Bulletin KNOB*, Den Haag 1973). Het rapport werd zowel gepubliceerd in *Bulletin KNOB* als in een brochure van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM).

buitenplaatsen. Hij concludeerde dat buitenplaatsen ‘uit de belangstelling’ waren geraakt. En onder de monumentenwet viel doorgaans wel het huis, maar niet de bijbehorende historisch aangelegde tuin. Het rapport vermeldde dat het huis en de tuin, het zogenaamde ensemble, een onverbreekelijk geheel vormen.⁹⁶ Het leidde in 1973 tot de oprichting van Stichting Castellum Nostrum, in 1981 omgedoopt in de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen. Deze stichting was een gesprekspartner geworden voor de overheid om te komen tot subsidieregelingen. Een ander resultaat was een nieuwe Commissie Buitenplaatsen die ten doel had door middel van veldwerk een beschrijving te maken van alle buitenplaatsen in Nederland. Deze commissie was een initiatief van de Monumentenraad, een advieslichaam van de Minister van CRM. Deze commissie functioneerde van 1978 tot 1995.⁹⁷ Met uitzondering van de aanleg van Het Loo was het parklandschap van historische buitenplaatsen in Nederland in situ grotendeels onbekend terrein. Ulbe Mehrtens beschreef een aantal voorbeelden van het veldwerk van deze commissie. Over een bezoek aan de buitenplaats De Cloese in Lochem in 1988 was te lezen dat het huis volkomen verknoeid was door een enorme moderne aanbouw aan de achterzijde. De commissie concludeerde dat zij hier veertig jaar eerder had moeten komen. Een bezoek aan de Wientjesvoort in Vorden liep ook op een teleurstelling uit: ‘een onvoorstelbare bende’.⁹⁸ Het werk van de commissie leverde per provincie verslagen op. In 1995 verschenen de laatste twee delen: die over Noord- en Zuid Holland. De output van de commissie werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gebruikt voor een reeks publicaties onder de *titel Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen*. De reeks werd bekend onder de naam van de ‘Groene Reeks’.⁹⁹

Bij de invoering van de monumentenwet was geen rekening gehouden met ‘groen erfgoed’.¹⁰⁰ In het begin kwam incidenteel een groenaanleg op de monumentenlijst. Hoewel er consensus was over het toestaan van een groenaanleg als beschermd monument, was het onduidelijk wat een groenaanleg precies inhield. De Commissie Buitenplaatsen bezocht meer

---

⁹⁶ Van der Wyck, ‘Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen’, 1.

⁹⁷ G.W. van Herwaarden, ‘De bescherming van historische buitenplaatsen; een verslag van de werkzaamheden van de Commissie Buitenplaatsen 1978-1995’, *Groen* (1996) afl. 1, 35 en Ulbe Mehrtens, ‘De Commissie Buitenplaatsen en het Beschermingsprogramma Historische Buitenplaatsen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg’, *Buitenplaatsen* (Jaarboek Monumentenzorg 1998, Zwolle 1998) 23-28, aldaar 23.

⁹⁸ Mehrtens, ‘De Commissie Buitenplaatsen’, 25. Zie over de werkwijze van de commissie ook: Ulbe Mehrtens en Heimerick Tromp, ‘De groene reeks’, *Heemschut* (1984) afl. 5., 80-81.

⁹⁹ Mehrtens en Tromp, ‘De groene reeks’, 80-81.

¹⁰⁰ Lensvelt, ‘Groen erfgoed’, 35.

dan duizend buitenplaatsen en kon op basis daarvan en op basis van archief- en literatuuronderzoek een tuinhistorische waarde toekennen. Van 540 buitenplaatsen is de (complex)-omschrijving en waardestelling vastgelegd. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw werden verschillende verenigingen opgericht waar meningsvorming kon plaatsvinden: De Nederlandse Tuinenstichting (1981), de Stichting tot Behoud van particuliere Historische Buitenplaatsen (1981) en het Tuinhistorisch genootschap Cascade (1987).¹⁰¹

1.5 Conclusie

Voor het restaureren van oude monumenten zette in 1917 de Nederlandse Oudheidkundige Bond richtlijnen op papier: *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*. Uitgangspunt bij het restaureren was een conserverende aanpak met behoud van de historische gelaagdheid van het object. Deze richtlijnen waren gebaseerd op het gedachtegoed van Ruskin. In de praktijk werden deze richtlijnen niet gevolgd, soms wel, maar vaak ook niet. De restauratiearchitect was autonoom in zijn besluitvorming en het hing er dus vanaf welke architect een monument ging restaureren. De herijking van de grondbeginselen in 1951 leidde ertoe dat de praktijk leidend werd. De richtlijnen uit 1917 waren niet meer dan een dode letter.

Internationaal vonden er in de twintigste eeuw twee belangrijke congressen plaats. Er werd gesproken over de uitgangspunten bij restauratiewerkzaamheden. In 1931 leidde dat tot het Charter van Athene. In 1964 kwam het Charter van Venetië tot stand. De fundering van dat laatste Charter werd gevormd door het gedachtegoed van de historicus Cesare Brandi. Het Charter van Venetië is ook heden ten dage nog steeds leidend bij het uitvoeren van restauratiewerkzaamheden. Nederland omarmde het Charter van Venetië pas in 1984.

In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw ontstond er belangstelling voor de vele buitenplaatsen die Nederland telde. Die dreigden door verwaarlozing en geldgebrek te verdwijnen. Het leidde tot het inzicht dat naast het huis zelf ook de tuinaanleg belangrijk was. Vooral dat laatste onderdeel van de landgoederen, de tuinaanleg, leidde tot nieuw onderzoek en de oprichting van een aantal verenigingen. Zoals we in het vervolg van deze scriptie zullen zien, zou de tuinaanleg van paleis het Loo bij de restauratie dan ook veel aandacht krijgen.

---

¹⁰¹ Ibidem, 36.

2. De restauratieplannen van Royaards en Van Asbeck

Op 6 maart 1971 verscheen in *NRC Handelsblad* een artikel over de restauratie van Het Loo.¹⁰² In dat artikel antwoordde Ton Koot, algemeen adviseur voor kunstzaken van het Ministerie van CRM, op de vraag naar welke tijd we terug moeten gaan bij de restauratie van Het Loo dat dit natuurlijk naar de tijd van koning-stadhouder Willem III zou moeten zijn: volgens Koot het hoogtepunt uit het bestaan van het paleis. En hij voorspelde dat het paleis en zijn omgeving hun oude allure terug zouden krijgen. *NRC Handelsblad* concludeerde dat het ernaar uitzag 'dat een nieuw Versailles op het Veluwe zand zal worden geschapen.'¹⁰³

In dit hoofdstuk worden de restauratieplannen, die gedurende de jaren 1956-1973 tot stand zijn gekomen, en de restauratie in de jaren daarna besproken. In 1956 was het duidelijk geworden dat het paleis toe was aan groot onderhoud. Er werd een restauratiecommissie ingesteld. Toch liet het restauratieplan even op zich wachten. Een eerste plan van architect C.W. Royaards verscheen in 1965.¹⁰⁴ Eind 1968 en begin 1969 besloot de regering dat het paleis een museale bestemming zou krijgen met aandacht voor het Huis van Oranje. Dat leidde tot de oprichting van een tweede commissie: de bestemmingscommissie. In 1972 werden de beide commissies samengevoegd tot één commissie (Loo-commissie). In 1973 verscheen, na een uitgebreid onderzoek, een tweede en tevens het definitieve restauratieplan, ditmaal van architect J.B. van Asbeck. In 1976 werd het gedeelte met betrekking tot het paleis zelf goedgekeurd, in 1978 volgde de instemming over de restauratie van de tuin achter het paleis. De restauratie zelf nam enige jaren in beslag. In de zomer van 1984 werd het paleis en de tuin feestelijk geopend voor het publiek.

---

¹⁰² *NRC Handelsblad*, 'Paleis 'Loo wordt het Versailles van de Veluwe', 6 maart 1973.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ C.W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo* (Den Haag 1972) 6. In de inleiding van dit werk schrijft de restauratiecommissie dat het plan van Royaards in 1965 klaar was. Kranenburg-Vos, *Het Loo*, 12. Ook hier wordt het jaartal 1965 genoemd.

In een schrijven van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk aan zijn collega van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van 13 augustus 1973 wordt het jaartal 1967 genoemd. Waarschijnlijk is de versie van 1965 eerst langs de restauratiecommissie gegaan. De Minister zal er in 1967 kennis van hebben genomen.

NA, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, 2951-2953 Commissie van Advies Restauratie en Inrichting Rijksmuseum Paleis Het Loo, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976.

Ik hanteer hier het jaartal van de restauratiecommissie en Kranenburg-Vos.

2.1 De instelling van de restauratiecommissie in 1956

Omdat de staat van onderhoud van het paleis na de Tweede Wereldoorlog weinig florissant was, stelde de Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid H.B.J. Witte op 27 november 1956, vooruitlopend op het overlijden van Wilhelmina in 1962, de Commissie van advies inzake de restauratie van het Koninklijk paleis Het Loo te Apeldoorn (de restauratiecommissie) in.¹⁰⁵ Deze commissie bestond uit deskundigen op het gebied van monumentenzorg, ambtenaren en een vertegenwoordiger namens het Koninklijk Huis. Daarnaast woonde ook Prinses Beatrix de vergaderingen van de commissie als toehoorder bij, maar zij maakte in formele zin geen deel uit van de commissie. De commissie stelde de ervaren architect C.W. Royaards aan. Zijn taak werd als volgt omschreven: 'het verzamelen van gegevens op kunsthistorisch en bouwtechnisch gebied betreffende het paleis Het Loo en op grond daarvan advies uit te brengen omtrent de mogelijkheden.'¹⁰⁶ In 1965 leidde dat tot een zogenaamde studiereis, althans zo noemde de restauratiecommissie het plan van Royaards.¹⁰⁷ Bij het tot stand

---

¹⁰⁵ Samenstelling op 15 maart 1972 luidde: voorzitter A.L. des Tombe, Douairière J.H.M.A. van Lawick van Pabst, geboren Doude van Troostwijk te Apeldoorn, D.H.G. Bolten, R. Hotke, R. Meischke, J.A.C. Tillema en secretaris F.C. Faber. Prinses Beatrix maakte geen deel uit van deze restauratiecommissie, doch zij woonde wel de vergaderingen bij. Brief van de voorzitters en secretarissen van de restauratie- en de bestemmingscommissie aan de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk met verzoek beide commissies samen te voegen.

Prinses Beatrix maakte wel deel uit van de stemmingscommissie. Na de samenvoeging van de restauratie- en bestemmingscommissie maakt prinses Beatrix ook van die nieuwe commissie deel uit. NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976.

Voor kennis vanuit het vakgebied monumentenzorg zorgden:

- D.H.G. Bolten maakte deel uit van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en werkte later bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en directeur van het Museum Het Prinsenhof in Delft.

- R. Hotke was betrokken bij de totstandkoming van de monumentenwet, hij was ook auteur van het AO-deeltje over diezelfde monumentenwet. Zie ook: 'Hoofddirecteur Monumentenzorg', *Nieuwe Haarlemse Courant*, 4 januari 1959, pagina 8.

- R. Meischke was tot 1972 directeur restauratie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, hij deed daarna wetenschappelijk onderzoek op dat gebied. In 1985 werd hij deeltijd hoogleraar architectuurgeschiedenis in Leiden. Zie ook: Koen Otterheym, 'In Memoriam: prof.dr.ir. Ruud Meischke (1923-2011)', *Bulletin KNOB* (2011) afl. 1, 1-2.

- J.A.C. Tillema was directeur Gemeentewerken Rotterdam (1946-1969) en vanuit die functie betrokken bij de ontwikkeling van Zestienhoven, de metro, Botlek en Europoort. Hij publiceerde in 1975 *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*.

¹⁰⁶ Royaards, *De restauratie van Het Loo*, 6 en Vliegenthart, *Het Loo. Een paleis als museum*, 13 en NA, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: Centrale Sector, 3944-3945, Vergaderstukken van de Commissie van Advies betreffende de restauratie van Koninklijke Paleizen 1954-1973.

¹⁰⁷ Royaards, *De restauratie van Het Loo*, 6.

gekomen restauratieplan was het toekomstige gebruik van het paleis buiten beschouwing gelaten. Dat het een museale bestemming zou krijgen werd pas in 1968 duidelijk.¹⁰⁸

2.2 Het plan van Royaards (1965)

Het restauratieplan van Royaards uit 1965 kwam erop neer dat het gebouw en de tuin teruggebracht moesten worden naar de oorspronkelijke bouwvorm en de eerste uitbreiding tijdens de jaren 1690-1694, dat wil zeggen de tijd van de koning-stadhouder Willem III. Het plan was gericht op het herstel van het oorspronkelijke karakter van het ex- en interieur van het paleis en dat hield in dat alle aanpassingen aan het paleis en de tuin na 1694 teruggedraaid moesten worden. Royaards legde zich, met grote tegenzin, neer bij een tweetal concessies, waarover dadelijk meer.

Royaards was duidelijk niet te spreken over de verbouwing van het paleis in de jaren 1911-1914. Hij noemde deze 'verdrietig en beschamend.'¹⁰⁹ De verhoging van het hoofdgebouw was 'onbegrijpelijk en onvergeeflijk' daar het de ordonnantie verstoortte. Deze aanpassing was een aantasting van de architectuur en wees hij om principiële redenen af.¹¹⁰ Royaards wees de extra verdieping op het hoofdgebouw en de beide binnenpaviljoens van de hand. Over de balzaal aan de oostzijde naast het corps de logis meldde Royaards dat 'de streng geometrische aanleg ... roekeloos vernield [was]' en dat deze uitbreiding 'geen enkele 'architectonische kwaliteit' toonde.¹¹¹

Maar ook de aanpassingen begin negentiende eeuw konden in de ogen van Royaards ook geen genade vinden. De buitenzijde van het paleis was in 1807 voorzien van een bepleistering met natuursteen-imitatie. Royaards streefde naar het herstel van het oorspronkelijke karakter van het paleis en was vanuit die optiek voorstander van het ontleisteren en het herstel van de bakstenen gevels. En als bijvangst resulteerde dat in een

---

¹⁰⁸ Fred Vogelzang, *Nieuwe functies voor kasteel en buitenplaatsen. Een eeuw herbestemming* (Wijk bij Duurstede 2016) 141. De auteur, historicus en lange tijd werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker bij de Nederlandse Kastelenstichting, legt uit dat een nieuwe functie welke dichtbij de oorspronkelijke functie ligt, van bewoning naar een museale taak, weinig aanpassingen behoeft. Wel staan de stroom museumbezoekers, beveiliging en het genereren van eigen inkomsten haaks daarop. Aanpassingen in de omgeving zijn nodig in de vorm van parkeerplaatsen, toegangswegen, entreegebouwen. Dat laatste kan ook door het opofferen van een deel van het kasteel of het huis voor een winkel, restaurant, wc's en garderobe. Voor dat laatste worden vaak de kelders van de kastelen en de huizen gebruikt, maar daarmee verdwijnen vaak de keukens en de verblijven van het personeel waardoor de complete historie fysiek en sociaal inboet.

¹⁰⁹ Royaards, *De restauratie van Het Loo*, 12.

¹¹⁰ Ibidem, 14.

¹¹¹ Ibidem, 14-15.

besparing van de restauratiekosten. Om het pleisterwerk volledig te restaureren zou het eerst ontleisterd moeten worden, om het vervolgens weer opnieuw vakkundig aan te brengen. Door veel hoog geboomte in de onmiddellijke omgeving moest de bepleisterde situatie in toenemende mate hersteld en opnieuw gewit worden en dat kwam de bepleistering niet ten goede. Door het herstel van de bakstenen gevels vielen de restauratiekosten en het later onderhoud mee. Door te streven naar het herstel van de oorspronkelijke situatie zouden de vensters, begin negentiende eeuw voorzien van een empire-vensterindeling, hersteld moeten worden naar de oorspronkelijke roede-indeling. Het herstel van de oorspronkelijke roede-indeling boven de empire-vensterindeling was ook te verantwoorden vanuit het gegeven dat de oude eiken kozijnen met kokergaten ten behoeve van de oorspronkelijke schuiframen waren behouden.¹¹²

Royaards was ook niet te spreken over de vervanging van de formele tuin door een nieuw park in landschappelijke stijl naar een ontwerp van de Franse architect Alexander Dufour en in 1808 gerealiseerd door de uit Saarbrücken afkomstige J.P. Posth.¹¹³ Royaards verweet Dufour geen oog te hebben voor het architectonisch verband tussen huis en tuin, wat juist zo kenmerkend was bij paleis Het Loo. Het betrof een totale aanleg van huis en tuin die door het verdwijnen van de formele tuin geweld werd aangedaan. Het evenwicht was verstoord. De zelfstandige Konings- en Koninginnetuin, de terrassen aan de achterzijde en de afbraak van de zijmuren betekenden een doorbreking van het besloten karakter.¹¹⁴

Aan de voorzijde van het paleis bevond zich het voorplein, het basse-cour. De architectuur van de zijvleugels aan dat plein en de Koningslaan diende hersteld te worden.¹¹⁵ Dat gold ook voor de aanleg, de inrichting van het voorplein. Royaards was van mening dat het cirkelvormig middenveld met de vier gazons hersteld zou moeten worden.¹¹⁶ Aan de west- en oostzijde van het paleis bevonden zich de Koningstuin en de Koninginnetuin. Royaards bepleitte het herstel van de omsloten Koningstuin en gedeeltelijk herstel van de omsloten Koninginnetuin. Het herstel was gericht op het besloten karakter van deze beide tuinen.¹¹⁷ De Koninginnetuin zou vanwege de toegevoegde balzaal uit de jaren 1911-1914 slechts gedeeltelijk hersteld kunnen worden. Die balzaal zat Royaards in de weg. In zijn ogen was het handhaven daarvan een concessie. Niet wetende dat enkele jaren later besloten zou worden

---

¹¹² Ibidem, 56-64.

¹¹³ Tromp, 'Het park van Het Loo', 18.

¹¹⁴ Royaards, *De restauratie van Het Loo*, 23.

¹¹⁵ Ibidem, 58-59.

¹¹⁶ Ibidem, 59.

¹¹⁷ Ibidem, 59.

om van paleis Het Loo een museum te maken prefereerde Royaards om esthetische en historische redenen de oude toestand, maar vanwege Koninklijk gebruik dat de balzaal en enkele dienstgebouwen aan de oostzijde behouden bleven.¹¹⁸ Aan de noordzijde van het paleis voorzag Royaards het herstel van het achterterras. Het terras was een onderdeel van het huis en was de overgang van huis naar de verdiepte achtertuin en liep aan weerszijden door ter afsluiting van de Konings- en Koninginnetuin.¹¹⁹ Concluderend ging het plan Royaards dus uit van het herstel van de zeventiende-eeuwse situatie en kende een tweetal concessies. Dat waren het behoud van de balzaal en het dienstgebouwencomplex.

Royaards plan dateerde uit 1965. De restauratiecommissie stemde in met dit plan, doch op één punt week de commissie af van het advies van Royaards. De commissie was van mening dat er geen behoefte was aan de balzaal. Die diende om esthetische en financiële redenen te worden afgebroken.¹²⁰ En de commissie wierp vraagtekens op omtrent het ontpleisteren van het paleis en het herstel van de vroegere tuinaanleg aan de achterzijde van het paleis. Beide aspecten vroegen om een aanvullend onderzoek. Aan het realiseren van zijn plan kwam Royaards niet meer toe. Op 16 januari 1970 kwam hij door een auto-ongeval om het leven. In 1972 werd zijn plan postuum uitgegeven.¹²¹

Afbeelding 21: Het restauratieplan van Royaards (postuum uitgegeven in 1972).

---

¹¹⁸ Ibidem, 59-60.

¹¹⁹ Ibidem, 59.

¹²⁰ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976. Brief van de restauratiecommissie aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van december 1973.

¹²¹ Royaards, *De restauratie van Het Loo*.

Als opvolger van Royaards werd J.B. baron Van Asbeck benaderd om het restauratieplan voort te zetten. Deze Van Asbeck had kort daarvoor Slot Zeist gerestaureerd gedurende de jaren 1960-1968. Over die restauratie merkte kunsthistoricus C.L. van Groningen op dat dit betekende dat het grootste deel van de negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse aankleding verdween ten gunste van een zeventiende-eeuwse vormgeving en afwerking. Zij betoogde dat Zeist 'fraaier' gemaakt was dan het oorspronkelijk was.¹²² Zodoende was de keuze van de restauratiecommissie een veilige. Zij koos voor een ervaren restauratie-architect die dus al eens eerder een gebouw terug had gebracht naar een zeventiende-eeuwse situatie. Overigens deelde Van Asbeck de visie van Royaards als het ging om de rol van de restauratiearchitect. De vormgeving was een zaak van de architect en die liet zich begeleiden door een groep van deskundigen, maar de architect was eerstverantwoordelijke.¹²³

2.3 De instelling van de bestemmingscommissie in 1969

In 1968 meldde de regering in een memorie van antwoord bij het wetsontwerp naar aanleiding van de herziening van het financieel statuut voor het Koninklijk Huis, dat er plannen waren om paleis Het Loo te bestemmen tot museum. Dat museumplan maakte deel uit van een breder pakket maatregelen rondom het koningshuis. Het was de toenmalige premier Piet de Jong die de relatie met het koningshuis herijkte. Zo werd de ministeriële verantwoordelijkheid scherper afgebakend. Er kwam een structureel overleg tussen de premier en Koningin Juliana tot stand. Dat startte met een telefonisch contact op de zaterdagmorgen, maar dat werd al gauw een fysieke ontmoeting op Huis ten Bosch op de maandagochtend. Ook werd de financiering geregeld. 'Het toezicht op haar doen en laten werd versterkt en haar financiële huishouding in principe onder parlementaire controle gebracht.'¹²⁴

De herijking raakte ook de paleizen. Het Koninklijk Huis behield in haar eigendom paleis Huis ten Bosch in Den Haag, paleis Noordeinde in Den Haag en het Koninklijk Paleis in

---

¹²² Van Groningen, 'Het slot te Zeist', 116. Van Groningen meldt dat Van Asbeck, om aan het zeventiende-eeuwse ideaalbeeld te voldoen, de vensters hier en daar had verplaatst om een harmonischer gevelindeling te verkrijgen. Er waren interieurstukken van elders ingebracht en plafondschilderingen toegevoegd.

¹²³ NA, Archief van E. Veder-Smit, 194 Aantekeningen en notities. Privénotitie van Els Veder-Smit naar aanleiding van een gesprek met Van Asbeck, gedateerd 3 november 1977.

¹²⁴ Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *P.J.S. de Jong, een biografie. Van buitengaats naar binnenhof* (Den Haag 2001) 175.

Amsterdam.¹²⁵ De Staat der Nederlanden kocht paleis Soestdijk, Het Oude Loo, het paleis Het Loo en de Kroondomeinen. De Koningin mocht tot haar overlijden op Soestdijk blijven wonen. Het Oude Loo bleef als Pied-à-terre eveneens beschikbaar voor de Koninklijke familie. Maar paleis Het Loo zou een museum worden. Het is de Rijksgebouwen Dienst, ressorterend onder destijds het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijk Ordening (VRO), die verantwoordelijk werd voor het beheer van de paleizen. Omdat paleis Het Loo een museale bestemming kreeg, viel de restauratie onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van CRM.

De nieuwe bestemming betekende dat de Koninklijke familie paleis Het Loo zou moeten verlaten. Op 9 januari 1969 spraken de Koningin, prinses Beatrix, de premier en de ministers W.F. Schut van VRO en Marga Klompé van CRM op Huis ten Bosch over de nieuwe bestemming van het paleis. Koningin Juliana bepleitte een woonbestemming met in de minder belangrijke delen van het paleis een museaal aspect.¹²⁶ Haar voorkeur ging daarbij uit naar een moderne bewoning en wees daarbij op de keuken, het sanitair en de badkamer. Prinses Beatrix opperde de Orangerie te restaureren voor aparte (ook moderne) tentoonstellingen. De theaterzaal zou gebruikt kunnen worden voor voorstellingen. De koningin legde ook toegang tot de 'empiregang' op tafel.¹²⁷ Zij wenste te kunnen beschikken over een aantal kamers in het paleis die als overflow zouden kunnen dienen bij een teveel aan gasten op Het Oude Loo en die op die manier opgevangen konden worden.¹²⁸ Premier De Jong maakte aan die gedachten direct een einde door duidelijk te maken dat het gehele paleis Het Loo een museum zou worden en als zodanig gerestaureerd zou gaan worden. Het Oude Loo zou worden ingericht – zoals afgesproken – als Pied-à-terre voor de Koninklijke familie. Dat was de afspraak. Hetgeen nog goed geregeld moest worden waren de herverkaveling en sanering van de verschillende gronden rond het paleis.¹²⁹

Kort daarna werd duidelijk dat het ging om een nationaal museum waarbij de nadruk zou komen te liggen op de sterke banden tussen Nederland en het Huis van Oranje. In 1969

---

¹²⁵ Ibidem, 182.

¹²⁶ NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie voor het Koninklijk Paleis Het Loo, 4762 1968-1970. Bladzijde 1 van het verslag.

¹²⁷ Met de 'empiregang' bedoelde koningin Juliana een deel van de westelijke vleugel van het paleis. Het betrof een aantal ingerichte slaap- en badkamers.

¹²⁸ NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie, 4762 1968-1970. Bladzijde 3 van het verslag.

¹²⁹ NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie, 4762 1968-1970. Bladzijde 4 van het verslag.

stelde Marga Klompé een tweede commissie (de bestemmingscommissie) in.¹³⁰ Die moest zich buigen over de toekomstige bestemming en inrichting van het paleis en de bijbehorende gebouwen.¹³¹ Op 3 augustus 1972 werden overigens de restauratiecommissie en de bestemmingscommissie samengevoegd.¹³² Voor de bestemming en de inrichting werd gezocht naar een directeur. Van 1970 tot en met 1972 was dat op ad-interim basis Ton Koot. Hij was daarnaast slotvoogd van het Muiderslot in Muiden.¹³³ In 1972 werd A.W. Vliegthart aangesteld als directeur. Hij werd verantwoordelijk gesteld voor het uiteindelijke Rijksmuseum paleis Het Loo.

---

¹³⁰ De samenstelling van de inrichtingscommissie bij installatie luidde: HKH Prinses Beatrix der Nederlanden, Douairière J.H.M.A. van Lawick van Pabst, geboren Doude van Troostwijk te Apeldoorn, R. Hotke te Den Haag, J.M. Kielstra te Wassenaar, Th.H. Lunsingh Scheurleer te Leiden, E. Pelinck te Leiden, J.K.H. de Roo van Alderwerelt te Den Haag, C.W. Royaards te Schoorl, P.J. Schrama te Den Haag en A.L. des Tombe te Apeldoorn.

¹³¹ Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum*, 13 en NA, Ministerie van CRM, 2951-2953, Commissie van Advies 1970-1981.

¹³² NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976 en Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum*, 208. De nieuwe samenstelling van die nieuwe commissie luidde: A.L. des Tombe, voorzitter; H.K.H. prinses Beatrix; G. Beelaerts van Blokland, voorzitter Vereniging Oranje-Nassau Museum; F.W. van den Berg, bestuurslid Vereniging Oranje-Nassau Museum; A.E. van Braam Houckgeest, thesaurier van H.M. de Koningin; L. van Dorp, directeur Koninklijk Huisarchief; F.J. Duparc, voormalig raadsadviseur CRM; D. van Duyne, plaatsvervangend secretaris-generaal Ministerie van Algemene Zaken; F.Th. Dijkmeester, plaatsvervangend voorzitter en burgemeester van Apeldoorn; F.C. Faber, secretaris en directeur afdeling bouw van de Rijksgebouwendienst; J. Karsten, hoofdconsulent musea CRM; P. Kluyver, Rijkscommissie Monumentenzorg; J.H.M.A. van Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, voormalig intendant van paleis Het Loo; Th.H. Lunsingh Scheurleer, hoogleraar kunstgeschiedenis in Leiden; R. Meischke, directeur Rijksdienst Monumentenzorg; W.G. Quist, rijksbouwmeester; J.W. Terwen, rijkscommissie Monumentenzorg en hoogleraar architectuurgeschiedenis in Leiden; P.J. Yperlaan, directeur Musea, Monumenten en Archieven CRM.

¹³³ Er doen zich overgangsproblemen voor. Dat leidde tot een brief op 24 juni 1971 van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk aan Koningin Juliana waarin de problemen rondom de woning van Prinses Margriet besproken werden evenals, maar ook over de wijze van aansturing van het voormalige hofpersoneel op Het Loo.

NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie, 4763 1970-1971.

Uit een brief van R. Hotke aan Ton Koot van 24 februari 1971 is op te maken dat Prinses Beatrix een pleidooi had gehouden ten behoeve van het houden van paarden in de stallen bij paleis Het Loo door de Federatie van Landelijke Rijverenigingen. Uit het schrijven is op te maken dat Prinses Beatrix zich had neergelegd bij het standpunt dat niet toe te staan, zij het niet van harte.

NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie, 4763 1970-1971.

Een ander voorbeeld zijn de interviews met Ton Koot. *De Nieuwe Limburger* van 8 januari 1971 kopt 'Geruisloze machtsovername van "monstrum" een feit. Paleis 't Loo.' In het Nationaal Archief bevindt zich 'Rol van Oranje is op paleis 't Loo uitgespeeld. Amsterdammer Ton Koot zwaait nu de scepter', in: *De Gelderlander* (8 januari 1971). Daarin zou Ton Koot hebben aangegeven dat ook Het Oude Loo publiek toegankelijk zou zijn. Ambtenaar J. van Vliegen schreef op 1 maart 1971 aan Ton Koot dat zulks geenszins het voornemen was en zijn opmerking daarover in de krant onjuist was. Saillant detail is dat op een afschrift daarvan door Vliegen is toegevoegd dat Prinses Beatrix niet zo erg gelukkig was met dit interview en dat Vliegen middels dit schrijven Ton Koot een lichte tik op de vingers zou hebben gegeven. NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie, 4763 1970-1971.

Ondertussen was Van Asbeck nog steeds bezig met het uitwerken van het restauratieplan dat gebaseerd zou zijn op het plan van Royaards.¹³⁴ Vliegenthart steunde die plannen want op 9 juni 1972 werd de nota *Museale aspecten restauratie paleis Het Loo* gepresenteerd aan de restauratie- en bestemmingscommissie.¹³⁵ In die nota gaf Vliegenthart, de opsteller daarvan, in overweging dat het paleis als een monument zou moeten worden gerestaureerd en eventueel in zeventiende-eeuwse staat. Hij gaf aan dat de latere wijzigingen de oorspronkelijke opzet hadden geschaad en dat de restauratie van het exterieur van het gehele complex als een eenheid zou moeten worden opgepakt. De nota beschreef vervolgens, doch voor dit onderzoek minder relevant, in detail de museale indeling van het complex.¹³⁶ De restauratie-architect Van Asbeck en de directeur van het museum Vliegenthart trokken vanaf 1972 en gedurende de jaren daarna zeer nauw samen op.

2.4 Het plan van Van Asbeck (1973)

Het plan van Van Asbeck verscheen in 1973. Een publieksversie daarvan verscheen in 1976. Die uitgave schreef Van Asbeck tezamen met Wies Erkelens: *De restauratie van Het Loo. Van paleis tot museum*. Het plan van Van Asbeck, gesteund dus door Vliegenthart, borduurde voort op de plannen van Royaards. Ook Van Asbeck pleitte voor het herstel van de zeventiende-eeuwse situatie. Eigenlijk verschilden de beide plannen nauwelijks. Nu had Royaards, zoals eerder gemeld, zich neergelegd bij een tweetal concessies: het behoud van de balzaal en een groot deel van de dienstgebouwen aan de oostzijde. Maar de Loo-commissie en de beide ministeries waren ondertussen tot een ander inzicht gekomen. Van Asbeck kreeg toestemming de grote balzaal af te breken.¹³⁷

---

¹³⁴ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2952 Algemene zaken betreffende het Rijksmuseum Paleis het Loo te Apeldoorn 1970-1981. Brief d.d. 13-08-73, bladzijde 2, van Van Doorn aan zijn collega van VRO. Van Asbeck constateerde na een half jaar aan de slag te zijn geweest dat er aanvullend onderzoek nodig was.

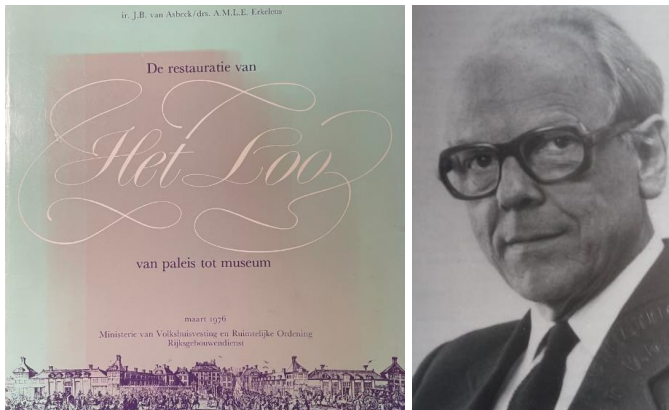
NA, Archief Veder-Smit, 194 Aantekeningen en notities. Privénotitie van Els Veder-Smit naar aanleiding van een gesprek met Van Asbeck, gedateerd 3 november 1977. Dat onderzoek was gedaan door Kranenburg-Vos die zo'n 36 dossiers had samengesteld.

¹³⁵ Vliegenthart, *Het Loo. Een paleis als museum*, 17.

¹³⁶ Ibidem, 17-24.

¹³⁷ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*. De bladzijden 18 tot en met 48 zijn terug te vinden in: J.B. van Asbeck en A.M.L.E. Erkelens, 'De restauratie van de lusthof Het Loo', KNOB (1976) afl. 3/4, 119-147. Dat artikel kent een uitbreiding en die uitbreiding is ook separaat verschenen: J.B. van Asbeck, 'Waarom zo en niet zo', *Heemschut* (1976) afl. 6, 101-103.

Afbeeldingen 22 en 23: Het restauratieplan van Van Asbeck (uitgegeven in 1976), rechts een portretfoto van Van Asbeck. Bron van de foto: Rijksgebouwendienst, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling. Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn. Deel 1. Algemeen* (Den Haag 1993) 3.

Het plan van Van Asbeck ging gepaard met onderzoek op locatie en historisch onderzoek. De Loo-commissie beval in haar brief van 16 mei 1974 aan de Minister van CRM (december 1973) aan om de gevels in hun bakstenen staat terug te brengen. Dat oordeel was gebaseerd op een proef die was uitgevoerd op de oostelijke buitenmuur (afbeelding 6).¹³⁸ Een aanvullend voorstel betrof een algehele reconstructie van de ommuurde zeventiende-eeuwse formele tuin. Dat voorstel was gebaseerd op vondsten ter plaatse en historisch onderzoek.¹³⁹ Door deze beide besluiten was een antwoord gegeven op de eerdere voorbehouden van de commissie op het plan van Royaards.

In *De restauratie van Het Loo. Van paleis tot museum* merkten Van Asbeck en Erkelens op dat de landschappelijk tuin in slechte staat verkeerde en dat er sprake was van achterstallig onderhoud. Zij oordeelden dat de aanleg over zijn hoogtepunt heen was en geen toekomst meer had en merkten op dat ook in het buitenland vele landschapsparken hetzelfde lot ondergingen en uiteindelijk werden vervangen.¹⁴⁰ En om de grote aantallen bezoekers in de tuin te kunnen herbergen was de formele tuin beter geschikt dan de landschapstuin. Bij de formele tuin ontstond er 33.000 m² pad, bij de landschapstuin was dat 2.300 m². Bovendien zou de grasmat grote aantallen bezoekers niet aankunnen.¹⁴¹ Naast dit praktische voordeel gaven beiden aan dat Het Loo in alle buitenlandse standaardwerken over tuingeschiedenis geroemd werd en dat de oorspronkelijke tuin met waterwerken geen weerga kende. Voor

¹³⁸ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976.

¹³⁹ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*, 25.

¹⁴⁰ Ibidem, 46.

¹⁴¹ Van Asbeck en Erkelens, 'De restauratie van de lusthof', 141.

buitenlanders was het een Nederlands exemplaar van de formele tuin en die formele tuin was uniek.¹⁴²

Om de restauratieplannen te ondersteunen werd door Van Asbeck en Erkelens nog eens herhaald dat de gekozen aanpak goedkoper was dan een conserverende aanpak. De onderhoudskosten zouden na de restauratie aanzienlijk lager uitpakken ten opzichte van een conserveringsplan. Want door het verwijderen van de extra verdieping nam het volume van het paleis met 28% af. Ook de verwijdering van de witte bepleistering en raamluiken zouden tot een besparing leiden.¹⁴³ Een ander fundament onder het restauratieplan werd het authenticiteitsargument. Van Asbeck en Erkelens opperden dat een glazen stolp over de bestaande toestand weliswaar de situatie van het paleis schetste ten tijde van Wilhelmina, maar dat het museum de herinnering levendig moest houden aan de verschillende vorsten. Dat kon omdat de oorspronkelijke toestand van het paleis nog aanwezig was en dat de aanbouwen slechts verwijderd moesten worden. Verder bepleitten zij dat de gedane vondsten, zoals authentieke plafonds en marmerschilderwerk niet door de conserveringsgedachte opnieuw verstopt moesten worden. Liever dit voorzichtig bijwerken en desnoods in onvolmaakte vorm tonen dan het weg te werken.¹⁴⁴ Dat argument stond ook centraal in een televisie-uitzending van *Van Gewest tot Gewest* op zondag 6 maart 1977 over de restauratie van Het Loo. Daar verwoordde Van Asbeck de restauratie als volgt:

‘Bij deze ingrijpende verbouwing, het is een restauratie, maar ingrijpend is de verbouwing, komen allerlei dingen aan het licht en het is voor ons een verrassing geweest in de zes jaar dat we hier bezig zijn zoveel authentieke dingen teruggevonden te hebben uit de tijd van de zeventiende eeuw: de oorspronkelijke plafonds, dat kan ik in het huis laten zien. We hebben de oorspronkelijke lambriseringen, die allemaal nog uit de tijd van de bouw dateren, dat is het marmerwerk dat hebben wij blootgelegd van het corps de logis (werd helemaal in marmerwerk uitgevoerd), dat zijn dingen die voor ons natuurlijk heel belangrijk zijn en als je dit nu in zijn huidige staat zou moeten nalaten aan het nageslacht dan zouden in feite al deze gevonden dingen, die zou je weer moeten verbergen achter het plafond wat er nu in zit, en dan

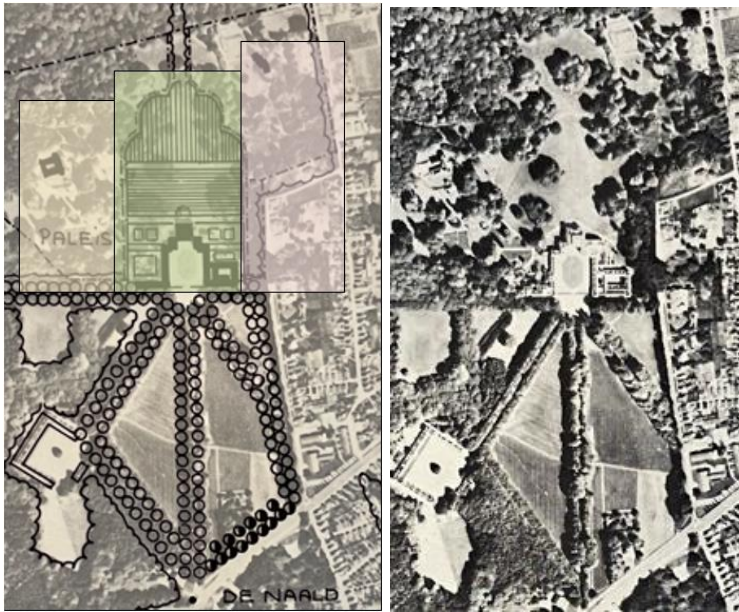
---

¹⁴² Ibidem, 141.

¹⁴³ Ibidem, 140.

¹⁴⁴ Ibidem, 143-144.

zeggen wij, dan hebben wij liever het authentieke plafond uit de zeventiende eeuw, dan een plafond wat toch in wezen nu nog uitgevoerd moet worden. Ja, wij constateren dat er bij deze restauratie bijzonder veel bewaard is gebleven uit de zeventiende eeuw en dat je dus kunt spreken van een ontmanteling, maar het is er allemaal, we hoeven het niet te verzinnen, we hoeven het niet te reconstrueren, het is er. Het is authentiek.'¹⁴⁵

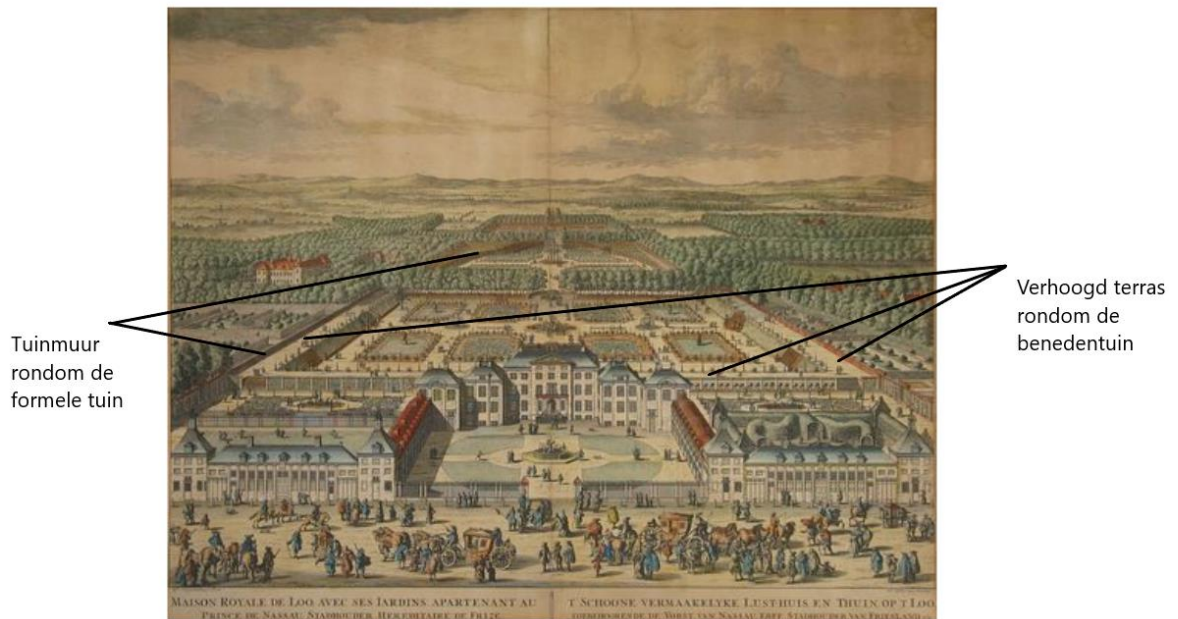
Afbeeldingen 24 en 25: Rechts de situatie rondom paleis Het Loo midden jaren 70. Links dezelfde situatie met daarop - door de auteur geprojecteerd - de driedeling van de landschappelijke tuinaanleg. In gele (westelijk) vlak bevindt zich Het Oude Loo dat voor het Koninklijk Huis als Pied-à-terre zal gaan dienen, het groene midden gedeelte betreft de reconstructie van de formele tuin en het rode (oostelijke) vlak toont links bovenin datzelfde vlak de nieuw te situeren woning van prinses Margriet. Bron: *Groen* (1977) afl.12, 453.

Een ander belangrijk aspect was de driedeling van het terrein aan de achterzijde van het paleis: in het westen het Oude Loo als pied-à-terre voor de Koninklijke familie, in het oosten de bungalow voor prinses Margriet en Pieter van Vollenhove en in het midden de museumtuin. Een duidelijke erfscheiding was volgens Van Asbeck gewenst en die zou bereikt kunnen worden door het herscheppen van de formele tuin met het herstellen van de tuinmuur rondom, waarvan gedeelten nog aanwezig waren. Dat impliceerde dat de als eenheid ontworpen landschapstuin noodzakelijkerwijs, daar waar de beneden- en boventuin gerealiseerd zouden zijn, zou verdwijnen. Daarnaast had dat park in zijn ogen een beperkte levensduur en beschikte het ook niet over een zeldzaamheidswaarde. Herstel zou staan op

---

¹⁴⁵ BNG, uitzending van het programma *Van gewest tot gewest* over de restauratie van Paleis Het Loo van 6 maart 1977.

hetzelfde niveau als talrijke tuinrestauraties die in het buitenland al uitgevoerd of nog in uitvoering waren.¹⁴⁶

Tuinmuur rondom de formele tuin

Verhoogd terras rondom de benedentuin

Afbeelding 25: Vogelvlucht van Het Loo vanuit het zuiden door Daniel Stoopendaal, ca. 1700. Deze afbeelding geeft een goed beeld van de benedentuin direct achter het paleis. Om deze benedentuin ligt - met uitzondering van de afscheiding tussen de beneden- en boventuin - een verhoogd terras waarop gewandeld kan worden. Het terras werd afgesloten door een tuinmuur. : J.F. Dröge, *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015) 26.

Afbeelding 26: Vanaf het terras achter het paleis is dit een beeld in westelijke richting. Hierop is de verdiepte benedentuin waar te nemen, het terras, de tuinmuur en daarachter Het Oude Loo. Hierop is te zien dat degenen die op het terras staan in staat zijn om over de muur te kunnen kijken naar Het Oude Loo. Om aan de beveiligings- en privacywens van het Koninklijk Huis tegemoet te komen werd als compromis uitgewerkt dat het terras een meter verlaagd zou worden waardoor er niet meer over de muur gekeken kon worden. Bron: één van tien prenten van Justus Danckerts, 't Hof te Loo en tien bijbehorende prenten. Paleis het Loo, RL40890 t/m RL40899.

¹⁴⁶ Van Asbeck en Erkelens, 'De restauratie van de lusthof', 138-145.

Over die paleistuin werd ook gesproken in een vergadering van de Loo-commissie op 19 maart 1975.¹⁴⁷ Daarin werd gemeld dat Koningin Juliana bezwaren had tegen de aanleg van de historische formele tuin. Zij was opgegroeid op het paleis en vertrouwd met de tuinen en het landschappelijke karakter daarvan. Binnen de Loo-commissie werd als compromis overeen gekomen dat in de uitvoering daarvan tegen het eind van de restauratieperiode zou gaan plaatsvinden. Er werd ook gesproken over de tuinmuur. Die werd als essentieel beschouwd voor de omsluiting van de tuin en voor de veiligheid van het museum. Van Asbeck wees een palissade af en pleitte voor het herstel van de tuinmuur. Dat was historisch goed te verantwoorden. Om de muur, gezien vanaf Het Oude Loo, aan het zicht te onttrekken zou een omranding van zand afkomstig uit de benedentuin met beplanting gerealiseerd worden. Prinses Beatrix stelde de aanleg van de muur op prijs vanwege de beveiliging van het Oude Loo. Voor bezoekers werd het onmogelijk gemaakt een blik te werpen op het Oude Loo door het terras langs de muur met een meter te verlagen. Door dit ook aan de oostzijde te doen werd ook de toekomstige woning van Prinses Margriet aan het oog onttrokken. In een later overleg van de samengevoegde Loo-commissie, op 13 september 1977, onderstreepte Prinses Beatrix de nadelige gevolgen van grote aantallen bezoekers in de landschappelijk tuin.¹⁴⁸ Haar voorkeur ging uit naar de formele tuin.

Over de aanleg van de formele tuin deed ook de Rijkscommissie voor de Musea een uitspraak in de nota museale aspecten van paleis Het Loo. Zij stelde op 23 augustus 1973 dat aan de keuze voor de formele tuin kennelijk maar één reden ten grondslag lag. In de Engelse landschapstuin zouden palissaden als afscheiding de zo kenmerkende zichtbeleving grondig bederven.¹⁴⁹ Kortom, de meest logische oplossing was volgens deze Rijkscommissie het herstel van de oude tuinmuur. In een reactie op die uitspraak schreef Vliegenthart op 29 oktober 1973 dat de tuinmuur een praktische bijkomstigheid was, doch dat het Van Asbeck ging om de onverbreekelijke eenheid tussen het huis en de tuin.¹⁵⁰

---

¹⁴⁷ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976.

¹⁴⁸ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2953 Wijzigingen van de samenstelling, vergaderstukken en correspondentie 1977-1981.

¹⁴⁹ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976.

¹⁵⁰ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976.

2.5 Minister Van Doorn hakt de knoop door

Nadat de Loo-commissie haar goedkeuring had gegeven aan de beide plannen, het restauratieplan dat was opgesteld door van Van Asbeck en het museale inrichtingsplan van Vliegenthart, was het aan de minister om een besluit te nemen. Op 4 maart 1976 stuurde Minister H.W. van Doorn van CRM zijn standpunt met betrekking tot de restauratie van Het Loo naar de vaste Kamercommissie. De minister besloot tot het herstel van de zeventiende-eeuwse hoofdvorm en de restauratie van de (formele) tuin. De verandering van paleis in een museum is een fundamentele verandering, die, zo redeneerde hij, tot uitdrukking mag komen in het herstel van de oorspronkelijke toestand.¹⁵¹ Hoe kwam de minister tot dit besluit? Hij betoogde dat de mogelijkheid tot een compromis ontbrak. De veranderingen waren in de loop der tijd niet naast elkaar maar over elkaar aangebracht. Hij legde uit dat een keuze voor de vroegste periode betekent dat de dekmantel, dat wil zeggen de latere aanpassingen en toevoegingen, verwijderd moest worden. Diezelfde dekmantel onttrok de oorspronkelijke situatie aan het oog. Volgens de minister was zijn oordeel na grondige overwegingen tot stand gekomen en na het raadplegen van deskundigen. Er was in de jaren 1971 tot 1975 uitvoerig historisch en bouwkundig onderzoek verricht.¹⁵²

De restauratie van de tuin vond volgens Van Doorn plaats op grond van vondsten in de grond, historische tekeningen en een uitvoerige beschrijving uit 1679. De funderingen van de kunstwerken en vijvers waren nog aanwezig. Hij gaf daarmee zijn goedkeuring aan het plan van Van Asbeck. Omdat er in ons land geen ander voorbeeld bestond van een zeventiende-eeuwse tuin, aldus de minister, er zoveel bekend was over de situatie van dit paleis, van de eenheid van het huis en de tuin en van het geometrische plan, was herstel van de formele tuin van doorslaggevende betekenis.¹⁵³ Op 24 januari 1977 werd daadwerkelijk met de restauratie begonnen. Het plan van Van Asbeck werd nagenoeg volledig uitgevoerd, alleen bleven er in de boventuin een aantal bomen behouden. Ook de parterres en het gebied achter de colonnades werden (nog) niet aangelegd en aangepakt. Pas in 2007 en 2008 werd de boventuin afgerond volgens het plan van Van Asbeck. De restauratiewerkzaamheden van het paleis en de tuin

---

¹⁵¹ H.W. van Doorn, 'Restauratie Paleis Het Loo', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 3/4, 148-151.

¹⁵² Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975-1976, 13947 Restauratie van Het Loo, afl. 4. Dit stuk is van 2 september 1976 en het betreft de brief van de Minister van Cultuur, recreatie en Maatschappelijk Werk aan de vaste Commissie van 4 maart 1976.

¹⁵³ Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975-1976, 13947 Restauratie van Het Loo, afl. 4. Dit stuk is van 2 september 1976 en het betreft de brief van de Minister van Cultuur, recreatie en Maatschappelijk Werk aan de vaste Commissie van 4 maart 1976.

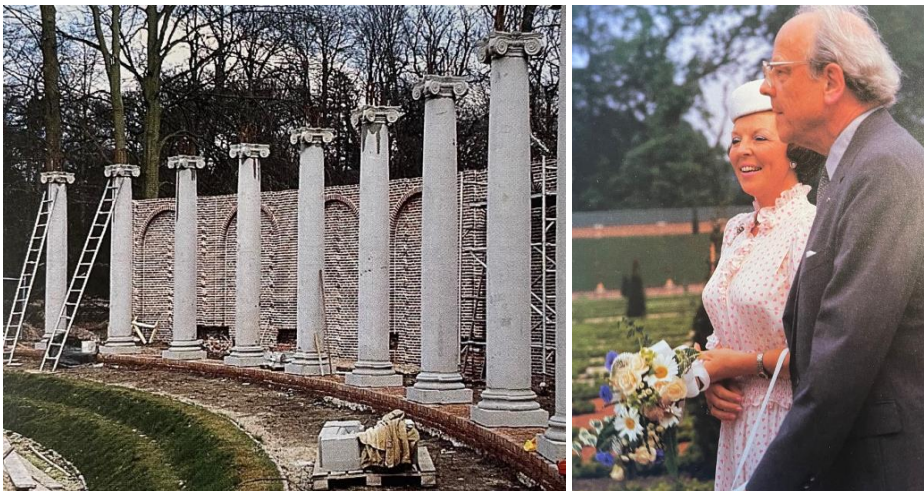
vonden fasegewijs plaats en duurden voort tot en met 1984. Op 20 juni van dat jaar werd het gerestaureerde paleis en de tuin officieel geopend door koningin Beatrix.

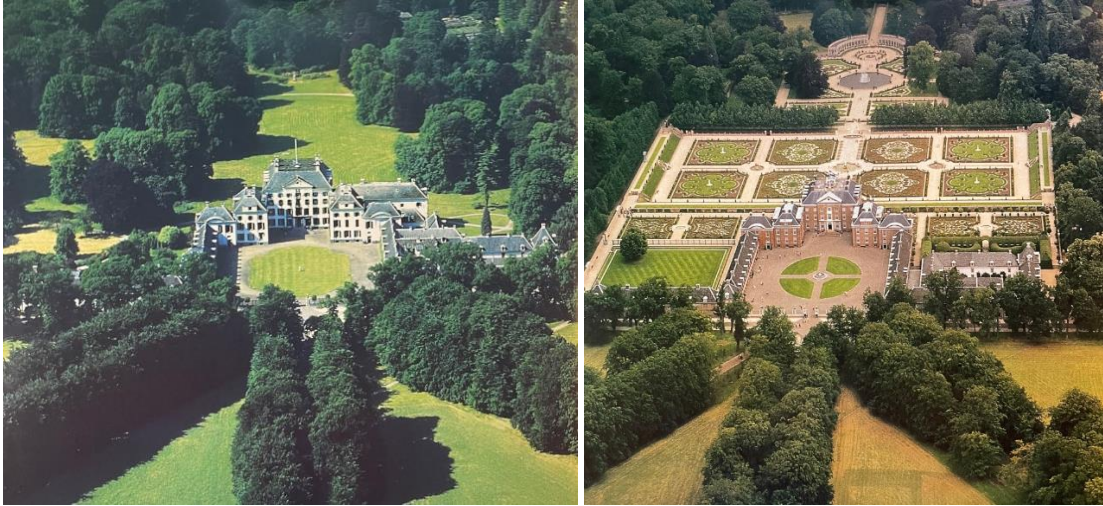
Afbeeldingen 27 en 28: Links de ontmanteling van de grote balzaal. Rechts het ontleisteren van het westelijk paviljoen. Bron: Adriaan W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum* (Apeldoorn 1999) 39 en 40.

Afbeeldingen 29 en 30: Links de bouw van de tuinmuur in de boventuin. Rechts de aanleg van de buxus (oktober 1982). Bron: Adriaan W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum* (Apeldoorn 1999) 81 en 121.

Afbeeldingen 31 en 32: Links de reconstructie van de colonnade (april 1984). Rechts koningin Beatrix en Van Asbeck tijdens de opening van het paleis en de tuin op 20 juni 1984. Bron links: Adriaan W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum* (Apeldoorn 1999) 184. Bron rechts: A.C. Kranenburg-Vos, *Het Loo. Bouw, bewoning en restauratie* (Amersfoort 1986) 115.

Afbeeldingen 33 en 34: Links Het Loo in 1975 en recht Het Loo in 1999. Bron: Adriaan W. Vliegthart, *Het Loo. Een paleis als museum* (Apeldoorn 1999) 6 en 8.

2.6 Conclusies

Dit hoofdstuk geeft een antwoord op de deelvraag over de ingrepen die tijdens de restauratie van paleis Het Loo 1956-1984 zijn gerealiseerd. In de jaren 1956 tot en met 1973 zijn de plannen door twee restauratiearchitecten Royaards en Van Asbeck uitgewerkt. Na instemming door de regering is er gedurende de jaren 1977-1984 gewerkt aan de realisatie daarvan. Slechts op één onderdeel na zijn de plannen uitgevoerd zoals die waren uitgedacht. De boventuin is gedurende die jaren niet volledig gereconstrueerd. De restauratie is getuige de afbeeldingen 33 en 34 zeer ingrijpend geweest.

De beide architecten kozen in hun opzet voor het terugrestaureren van zowel het huis als de tuin naar de situatie van paleis Het Loo eind zeventiende-eeuw, naar de periode van koning-stadhouder Willem III. Dat was in hun ogen het hoogtepunt van paleis Het Loo. De eerste directeur Ton Koot noemde het eindresultaat van het restauratieplan niet voor niets het Versailles van de Veluwe. Die beslissing hield in dat alle aanpassingen en uitbreidingen na 1700 verwijderd moesten worden. Vanaf de buitenkant was dat duidelijk zichtbaar door het verwijderen van de pleisterlaag op de bakstenen muren. De vensters kregen de oude roede-indeling terug en de groene raamluiken werden verwijderd. Ook duidelijk zichtbaar was de verwijdering van de extra verdieping op het hoofdgebouw en de beide binnenpaviljoens. In het paleis werden daar waar de oorspronkelijke plafonds en muurschilderingen nog aanwezig waren, doch door toevoegingen of overschilderingen verborgen waren, weer zichtbaar

gemaakt. De reconstructie van de formele tuin ging ten koste van de in Engelse landschapsstijl aangelegde tuin.

Dit hoofdstuk maakt ook duidelijk welke rol het Koninklijk Huis speelde in de discussie over de verbouwing van paleis Het Loo. Op 9 januari 1969 werden de door het Koningshuis opgeworpen hybride oplossingen door Minister president De Jong van tafel geveegd. Het paleis, het gebouw, zou in haar geheel een museum worden. Het Oude Loo aan de westzijde werd een pied-à-terre voor de Koninklijke familie. Aan de oostzijde zou een bungalow gerealiseerd worden voor prinses Margriet. En daarbij kwam het vraagstuk van de privacy en beveiliging aan de orde. Het restauratieplan van Van Asbeck voorzag in een zeventiende-eeuwse paleistuin voor de bezoekers van het museum: precies in het midden tussen het Oude Loo en de woning van prinses Margriet. Deze formele tuin, die omsloten werd door een hoge muur, was een ideale oplossing voor het realiseren van privacy en afdoende beveiliging. Daarbij speelde het compromis dat op 19 maart 1975 binnen de commissie werd bereikt een belangrijke rol. Prinses Beatrix stemde in met het verlagen van het terras langs de omringende tuilmuren met een meter. Daarmee was de privacy en beveiliging van de Oranjes voldoende gewaarborgd. Tenslotte kreeg ook Koningin Juliana, die juist gehecht was aan de landschapstuin, enigszins haar zin. Zij aanvaardde het gefaseerd kappen van de bomen: wel in de benedentuin, maar nog niet alle in de boventuin.

Afbeelding 35 en 36: Links: Deze foto uit 1984 laat de aanleg van de boventuin zien tot aan de colonnade. Het gedeelte ten noorden van die colonnade zou pas vele jaren later aangepakt worden. Op verzoek van Koningin Juliana zijn een groot aantal bomen vanuit de in de landschapsstijl aangelegde (boven)tuin bewaard gebleven. Bron: *Groen* (1984) afl. 6, 261. In de loop der jaren is een deel daarvan alsnog gerooid. Rechts: In de boventuin staan hier en der nog slechts enkele van deze 'Juliana'-bomen. Deze bevindt zich in de zuidoostelijke hoek. Foto: auteur 18 april 2022.

3. Jhr. Henri W.M. van der Wyck's volhardend verzet tegen het restauratieplan

Op 20 januari 1978 kwam de Loo-commissie bijeen in Apeldoorn. Aanwezig waren onder andere restauratiearchitect J.B. van Asbeck, de directeur van het museum A.W. Vliegenthart en de Staatssecretaris van CRM G.Ch. Wallis de Vries. Bij de behandeling van het agendapunt over de tuin van Het Loo maakte Vliegenthart de opmerking dat de 'groep van achttien' zich wederom tot de Minister van CRM had gewend met het verzoek de tuin in zijn huidige vorm te laten.¹⁵⁴ Met de 'groep van achttien' werd een gelegenheidscoalitie bedoeld van wetenschappers en museumdirecteuren die tegen de restauratieplannen waren. De motor achter deze groep was Jhr. Henri W.M. van der Wyck die zich al vanaf 1973 verzette tegen de restauratieplannen van Het Loo. Hij was de drijvende kracht achter dit tegengeluid.

In dit hoofdstuk zal ik, om te begrijpen waarom Van der Wyck zo gegrepen was door de wijze waarop Het Loo gerestaureerd zou worden, in paragraaf één eerst aandacht schenken aan zijn belangrijke bijdrage bij de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen. De kritiek op de restauratie van Het Loo zette de deskundige Van der Wyck uiteen in publicaties in vaktijdschriften als *Heemschut*, *Groen* en *Bulletin KNOB*. De discussie over de restauratie van Het Loo was er een van deskundigen, aldus Rob de Jong.¹⁵⁵ Maar Van der Wyck was ook behendig in het bespelen van de politiek. Zijn vele brieven en notities richting de Tweede Kamer en zijn contacten met de landelijke dagbladen komen in hoofdstuk vijf aan de orde. In dit hoofdstuk beperk ik mij derhalve tot zijn publicaties in vaktijdschriften. Paragraaf twee behandelt zijn eerste artikel over paleis Het Loo uit 1973. In de jaren 1976-1977 publiceerde Van der Wyck nog een drietal artikelen, die hij beschouwde als een geheel.¹⁵⁶ Die komen in paragraaf drie aan de orde. In paragraaf vier komt Van der Wyck door een vergelijking van tekeningen van de tuin uit 1698 en 1728 (ca.) nog met een laatste tegenargument. Paragraaf vijf laat zien op welke wijze hij anderen voor zijn argumenten wist te winnen. Van der Wyck

---

¹⁵⁴ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976. Agendapunt vijf: De tuin van Het Loo op bladzijde vijf.

¹⁵⁵ Rob de Jong, 'De historische buitenplaats als monument', P. Don ed., *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997* (Zwolle 1997) 158-166, aldaar 160.

¹⁵⁶ H.M.W. van der Wyck, 'Palast Het Loo: Die Gartenornamente früher en heute', Gesamthochschule Wuppertal, Arbeitsstelle Achtzehntes Jahrhundert, *Park und Garten im 18 Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18 Jahrhunderts* (Heidelberg 1978), band 2, 64-69, aldaar 64 (voetnoot behorende bij de titel).

slaagde erin Willem Drees een kritisch artikel te laten schrijven. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

3.1 Pleitbezorger voor bescherming van en onderzoek naar buitenplaatsen

In 1971 vond in Fontainebleau van 13-18 september een colloquium plaats onder de titel 'Premier colloque des Jardins historiques' onder auspiciën van de ICOMOS en IFLA (International Federation of Landscape Architects). Daar hield Van der Wyck een voordracht waar hij aandacht vroeg om ten aanzien van buitenplaatsen het huis en de tuin als een geheel te zien.¹⁵⁷ Hij concentreerde zich in de eerste plaats op de plattegrond. Op het colloquium werden zeven Nederlandse historische parken van Europees niveau geregistreerd met de bedoeling deze te beschermen. Dat betrof Zeist en Heemstede vanwege hun geconcentreerde assenstelsels, Rosendaal vanwege de waterwerken en de schelpengalerij, Twickel vanwege een tuinontwerp van Eduard Petzold (1815-1891), Weldam vanwege een tuinaanleg van Édouard André (1840-1911) en Elswout en Haarlemmerhout vanwege een tuinontwerp van Jan David Zocher (1791-1870).

In 1974 promoveerde Van der Wyck op *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*. Dat proefschrift bestond uit een reeks van eerder verschenen artikelen plus een aantal nieuwe hoofdstukken. In grote lijnen was het opgebouwd uit analyses van buitenplaatsen uit een drietal perioden: de zeventiende eeuw en ouder, de achttiende eeuw en de negentiende eeuw. Nieuw waren de hoofdstukken over Slot Zeist, paleis Soestdijk en kasteel Twickel bij Delden. In het nawoord bepleitte hij uitgebreider onderzoek naar buitenplaatsen door middel van registratie en classificatie.¹⁵⁸ Een wezenlijk onderdeel van dat onderzoek betrof cartografie om de toenmalige huidige situatie (1974) in verband te brengen met de aanleg en de veranderingen van de buitenplaats. Dat zou leiden tot een atlas waarin de kunsthistorische, architectonische en geschiedkundige aspecten een plaats zouden krijgen van waaruit men een integraal beeld zou kunnen verkrijgen van nog aanwezige structuren. Van der Wyck produceerde kaarten met lijnen en vlakken die de buitenplaatsen accentueerden.¹⁵⁹ Hij deed dat voor de Stichtse Lustwarende en

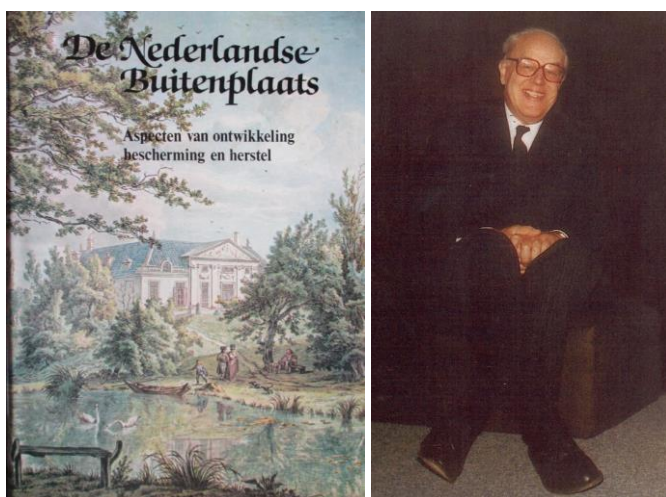
---

¹⁵⁷ H.W.M. van der Wyck, 'De onbeschermden buitenplaats', *Bulletin KNOB* (1972) afl. 1, 10-14.

¹⁵⁸ H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan de Rijn 1982) 593.

¹⁵⁹ Hans Renes, Buitenplaatsenlandschappen in Nederland. 'Gansche streken des lands waren bedekt met buitenhuizen', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 4. 4-23, aldaar 8.

Kennemerland. In 1979 volgde een soortgelijke kaart van de oostelijke Veluwezoom.¹⁶⁰ De buitenplaatsen vormden een nagenoeg aaneengesloten gebied en de kaarten toonden aan dat enkele buitenplaatsen door lanen onderling met elkaar verbonden waren. Van de hand van Van der Wyck verschenen later de befaamde atlassen van Overijssel (1983) en de Veluwe (1988).¹⁶¹ De *Polderatlas van Nederland* uit 2009 was volgens Hanneke Ronnes een goede navolger daarvan.¹⁶²

Afbeelding 37 en 38: Publieksuitgave van het proefschrift van Van der Wyck uit 1982. Rechts een foto van Jhr. Henri W.M. van der Wyck, bron: SWK.

Voor de Nederlandse Kastelenstichting is de buitenplaats meer dan het hoofdgebouw alleen: 'Het interieur, de bijgebouwen, de park- en landschapsaanleg en de boerderijen horen bij het geheel, net als de geschiedenis van de families die er leefden.'¹⁶³ Al die elementen tezamen bepalen de waarde van een 'ensemble'. Van der Wyck benaderde een ensemble vanuit haar geheel in plaats van de in zijn ogen onhandige opsplitsing in 'rood' (verwijzend naar de kleur van de bakstenen van het gebouw) en 'groen' (verwijzend naar de kleur van de tuin/het park).¹⁶⁴ Hans Renes noemde Van der Wyck een pionier door te kiezen voor een regionale benadering. Voor Hanneke Ronnes was Van der Wyck een van de eersten die oog

¹⁶⁰ H.M.W. van der Wyck, 'Het historisch landschap van de Veluwezoom en Rosendaal', G.G. Steur ea., *Acht zwerfstenen uit het Gelders Landschap* (Arnhem 1979) 71-117.

¹⁶¹ Steffen Nijhuis, Christiaan Bertram en Kees Somer, 'Voorwoord bij het themanummer 'buitenplaatslandschappen', *Bulletin KNOB* (2021), afl. 4, 1

¹⁶² Hanneke Ronnes, 'Nederlands onderzoek naar de buitenplaats en het landschap. Stand van wetenschap en vooruitblik', *KNOB* (2021), afl. 4, 24-32, aldaar 26.

¹⁶³ <https://www.kastelen.nl/betekenis>, geraadpleegd 27 februari 2022.

¹⁶⁴ Hanneke Ronnes, *Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats tussen herinnering, vergetelheid en ongemak* (oratie, Groningen 2016) 31.

had voor de historische buitenplaatsen.¹⁶⁵ Op een moment dat er nauwelijks aandacht was voor onderzoek naar elites en naar buitenplaatsen en kastelen, vroeg Van der Wyck aandacht voor bescherming van en onderzoek naar buitenplaatsen. Van der Wyck was één van de eersten die daar wel oog voor had en die zijn eigen onderzoek combineerde met een strijd voor behoud ervan.¹⁶⁶ Rob de Jong, werkzaam bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg als hoofd van de afdeling collecties, meldde dat er één medewerker van de Monumentenraad aandacht vroeg voor de betekenis van de buitenplaats: dat was Van der Wyck.¹⁶⁷

Die aandacht leidde ertoe dat de KNOB begin jaren zeventig van de twintigste eeuw de Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven in het leven riep. De commissie kende een brede samenstelling. Zij produceerde een rapport dat in maart 1973 werd gepubliceerd in *Bulletin KNOB*. Van der Wyck was gevraagd om eerst de problematiek te schetsen: die schets vormde het eerste deel van het rapport. Een uitwerking van de beoogde maatregelen vormde het tweede deel van het rapport.¹⁶⁸ Datzelfde rapport was op 4 januari 1973 toegezonden aan de staatssecretaris van CRM.¹⁶⁹

Laten we even stilstaan bij de beide delen van het rapport. Volgens Van der Wyck, in het eerste deel van het rapport, was de belangstelling voor Nederlandse buitenplaatsen sterk afgenomen.¹⁷⁰ Tijdens de crisisjaren in de jaren 30 van de twintigste eeuw was het onderhoud van de parken en de tuinen naar de mening van Van der Wyck stil komen te liggen. Door

---

¹⁶⁵ Ronnes, 'Nederlands onderzoek naar de buitenplaats', 26. In de oraties van Yme Kuiper en Hanneke Ronnes werd ook gewezen op het baanbrekende onderzoek van Van der Wyck: Yme Kuiper, *De Hofstede – 'tot vermaeck en voordeel aengeleyt'. Beelden van de Nederlandse buitenplaats vanaf de zeventiende eeuw* (Groningen, 20 november 2012) vanaf 'van der Wycks werk in vogelvlucht' en Ronnes, *Bij nader inzien*, 30.

¹⁶⁶ Ronnes, *Bij nader inzien*, 30.

¹⁶⁷ De Jong, 'De historische buitenplaats', 158-159.

¹⁶⁸ Van der Wyck, 'Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen', 11-12. Betreft de samenstelling van de commissie en de verantwoording van het rapport.

¹⁶⁹ Ibidem, 1.

¹⁷⁰ Ibidem, 1. Het gaat om de volgende twee uitgaven: Jhr. C.H.C.A. van Sypesteyn, *Oud-Nederlandse tuinkunst* (Den Haag 1910) en L.A. Springer, *Oude Nederlandse tuinen* (Haarlem 1937).

Henri van Sypesteyn (1857-1937) was kunstverzamelaar en publicist. Hij kocht in 1899 het terrein waar het vroegere familiekasteel zou hebben gestaan en liet het herstellen. De website van kasteel-museum Sypesteyn meldt dat er op dit moment een tuintentoonstelling loopt onder de titel 'De terugkeer van de verloren tuinkunst', waarbij uitgelegd wordt hoe de aanleg van het tuinencomplex bij Sypesteyn heeft geleid tot de eerdergenoemde uitgave. Zie ook: <https://sypesteyn.nl/lezing-hollands-porselein-met-korte-rondleiding/>, geraadpleegd 28 februari 2022 en Peter van Mensch, 'De uitvinding van het verleden. Jonkheer Henri van Sypesteyn op zoek naar zijn stamslot', Rob van de Laarse en Yme Kuiper, *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en natabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2014) 195-210.

Leonard Springer (1855-1940) was tuin- en landschapsarchitect. In 2003 wijdde het Tylers Museum in Haarlem een tentoonstelling aan hem.

onoordeelkundig kappen van bomen en boomgroepen om economische redenen waren zichtassen bedorven of door gebrek aan onderhoud dichtgegroeid. De zichtassen in de in landschappelijke stijl aangelegde parken werden volgens Van der Wyck verwaarloosd, met een rimboe als resultaat.¹⁷¹ Hij pleitte na een halve eeuw verwaarlozing voor ingrijpen. Het was de hoogste tijd om nog te redden wat er te redden viel. Hoewel er sprake zou moeten zijn geweest van een registratie van monumenten en buitenplaatsen als zodanig onder de Monumentenwet, was er nog niets geregistreerd. Dat was vaak wel gebeurd met het landhuis, maar niet met zijn historisch erbij behorende aangelegde omgeving.¹⁷² Van der Wyck bedoelde daarmee elementen zoals de rentmeesters-, tuinbaas- en arbeiderswoningen, schuren, molens, boerderijen, ijskelders, orangerie- en andere gebouwen, park- en tuinaanleg en tuinsieraden, zoals beelden, bruggen, banken, hekken, poorten, muren en paviljoenen. Van der Wyck oordeelde: 'Zo is dus de organische samenhang van huis en park, die een onverbreekelijk geheel vormt, tot dusver niet erkend en daardoor onbeschermd gebleven.'¹⁷³

In het tweede deel van het rapport bekeek de commissie of er wel voldoende wettelijke beschermingsmaatregelen waren. Dat was niet het geval oordeelde de commissie. Zij stelde dat betekenisvolle buitenplaatsen, parken en erven in particuliere handen, waarvan het noodzakelijk onderhoud niet meer te realiseren was, door de overheid aangekocht en beheerd moesten worden.¹⁷⁴ De nood was hoog. Het rapport riep op tot een deltaplan teneinde buitenplaatsen, parken en erven te beschermen en in stand te houden. Ulbe Mehrrens, projectleider van het Programma bescherming historische buitenplaatsen in de jaren 90 van de twintigste eeuw, schetste dat met uitzondering van de aanleg bij paleis Het Loo de parkaanleg bij buitenplaatsen in de jaren zeventig van diezelfde eeuw een terra incognita was.¹⁷⁵

Omdat de overheid na het verschijnen van het rapport niets van zich liet horen, bewandelde Van der Wyck een nieuwe weg. Hij stelde in 1975 een tweetal nota's op om het departement tot spoed te manen. En hij maakte daarbij gebruik van een groep van vierentwintig medeondertekenaars.¹⁷⁶ In de eerste nota van 27 februari 1975 riepen zij de

---

¹⁷¹ Ibidem, 1.

¹⁷² Ibidem, 2.

¹⁷³ Ibidem, 2.

¹⁷⁴ Ibidem, 6-9.

¹⁷⁵ Mehrrens, 'De Commissie Buitenplaatsen', 23.

¹⁷⁶ H.M.W. van der Wyck, 'Voorstellen tot inventarisatie en classificatie ter bescherming van buitenplaatsen en historische landschappen', *Groen* (1977) afl. 2, 41-50, aldaar 50. Een aantal medeondertekenaars zullen we verderop in deze scriptie opnieuw tegenkomen zoals C. Koeman uit Utrecht en C. Boschma uit Leeuwarden.

ministeries van CRM, van Landbouw en Visserij en van VRO, en de voorzitters van de Eerste- en Tweede Kamer op om in actie te komen. In de tweede nota van 3 september 1975 bekleemde Van der Wyck en zijn medeondertekenaars dat er nu spoedig gestart moest worden met de registratie van de historische buitenplaatsen. Van der Wyck voegde twee uitwerkingen van zijn hand toe. De eerste beschreef eenenzestig buitenplaatsen die gelegen waren aan de straatweg tussen Utrecht en de Grebbe (beter bekend als de 'Stichtse Warende'), de tweede was een inventarisatie van zesenzeventig buitenplaatsen in Kennemerland. In 1978 werd Van der Wyck door een subcommissie van de Monumentenraad gevraagd de inventarisatie ter hand te nemen.¹⁷⁷

3.2 Het Loo - het Versailles van de Veluwe?

Op 6 maart 1973 kopte *NRC Handelsblad* dat paleis Het Loo 'het Versailles van de Veluwe' zou worden.¹⁷⁸ In dat artikel, waarmee ik ook het tweede hoofdstuk opende, bepleitte Ton Koot een restauratieaanpak waarbij het hoogtepunt van het monument als uitgangspunt werd genomen en waarbij alle latere aanpassingen en toevoegingen verwijderd zouden moeten worden. Koot zag ook graag dat de tuin terug veranderde in Franse stijl met een doolhof, kolfbaan, fonteinen, cascaden en vijvers.

Van der Wyck was het hier niet mee eens en publiceerde zijn kritiek op deze zienswijze via een artikel in het *Bulletin KNOB*.¹⁷⁹ Hij beargumenteerde dat het gekozen uitgangspunt anno 1956, met een accent op het moment van de totstandkoming van het paleis ten tijde van de stichter, koning-stadhouder Willem III, goed gekozen was. Doch in 1973 was een dergelijk uitgangspunt achterhaald. Hij was van mening dat een overleefd standpunt uit de tijd van Viollet le Duc en Victor de Steurs werd aangehangen. Van der Wyck vond dat belangrijke en essentiële toevoegingen van later eeuwen niet vernietigd mochten worden.¹⁸⁰ Van der Wyck legde uit dat het paleis tot stand was gekomen tijdens drie tijdperken. Het eerste tijdperk betrof de tijd van de bouw van het paleis ten tijde van de koning-stadhouder. De tijd van Lodewijk Napoleon beschouwde Van der Wyck als het tweede tijdperk, welke voltooid werd door Koning Willem I. Tenslotte vond de verbouwing van 1911-1914, het derde tijdperk, plaats. Volgens Van der Wyck waren de toevoegingen die tijdens het tweede tijdperk waren

---

¹⁷⁷ Ik verwijs voor de werkzaamheden van de Commissie Buitenplaatsen naar hoofdstuk 2.3.

¹⁷⁸ J.Th.Balk, 'Paleis 't Loo wordt het Versailles van de Veluwe', *NRC Handelsblad*, pagina 6, 6 maart 1973.

¹⁷⁹ H.W.M. van der Wyck, 'Enkele opmerkingen over het herstel van Het Loo', *Nieuwsbulletin KNOB* (1973) 78-80.

¹⁸⁰ Ibidem, 78.

gerealiseerd belangrijk en essentieel. Maar over de derde periode was Van der Wyck niet te spreken. Door de toevoegingen van architect Peters was er een rijzig hoofdgebouw ontstaan waardoor de symmetrische opzet was bedorven. Hij citeerde daarbij Koningin Wilhelmina die het volgende had gezegd over die verbouwing: 'Helaas, deze bracht geen verbetering van stijl. Wat kan ik soms naar de oude verhouding in de afmetingen van het gebouw en de indeling, zoals die in de tijd van mijn jeugd was, terugverlangen.'¹⁸¹ Van der Wyck bepleitte bij een eventueel herstel dat de ingreep van Peters diende te verdwijnen. Zo'n ingreep zou, volgens de zienswijze van Van der Wyck, de sterkst vertegenwoordigde periode, die van Koning Willem I, niet aantasten. In die periode verkreeg het paleis zijn vertrouwde gepleisterde uiterlijk.¹⁸² Door het landschapspark van Dufour rond 1807 kwam het paleis zelfs uitstekend tot haar recht. Over het interieur merkte Van der Wyck op dat er slechts spaarzame herinneringen bewaard waren gebleven: het trappenhuis, de grote bovenzaal, de eetkamer en enige plafonds in kleine kamers. 'In plaats van Marots rijke uitmonstering kwam de grootste eenvoud.'¹⁸³ Die eenvoud hanteerden Koning Willem I, Koning Willem III en Koningin Wilhelmina. Die eenvoud zou bij het herstel van het paleis de grondgedachte moeten vormen.¹⁸⁴

Over de oorspronkelijke tuinaanleg was Van der Wyck duidelijk. Daar was niets van bewaard. De formele tuin was bekend van de plattegrond van Van Staden. Hij oordeelde dat de 'sunkengarden' (de benedentuin) op zichzelf, met de cascaden aan weerszijden, een geslaagde indruk maakte, maar dat het als geheel een misbaksel was. Zijn kritiek richtte zich vooral op de bomenrij die de boven- en benedentuin van elkaar scheidde.

'Dit neemt echter niet weg dat de hoofdas achter het huis, het belangrijkste element waarop zich iedere formele aanleg concentreert, door de vroegere oprijlaan van het Oude Loo werd onderbroken. Deze ongelukkige beukenlaan, op last van de koning-stadhouder in stand gehouden, bedierf de gehele aanleg. Helaas accentueerde de verdiepte tuin nog de ongunstige werking van deze dwarsas die als het ware een dam vormde, waarachter de verdere aanleg schuil ging.'¹⁸⁵

---

¹⁸¹ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959) 219.

¹⁸² Van der Wyck, 'Enkele opmerkingen', 78.

¹⁸³ Ibidem, 79.

¹⁸⁴ Ibidem, 79.

¹⁸⁵ Van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats*, 179. Het hoofdstuk over Rosendaal was als artikel oorspronkelijk verschenen in het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 21 (1970).

In de vorige paragraaf werd duidelijk dat Van der Wyck een pioniersrol speelde bij het weer op de kaart zetten van buitenplaatsen. Hij constateerde dat vele tuinen in een slechte staat van onderhoud verkeerden en dat snel handelen vanuit de overheid noodzakelijk was. Bij Het Loo trof Van der Wyck een gave versie aan van een in landschappelijke stijl aangelegde tuin. 'Thans lag het witte paleis in een statig landschapspark, dat zich op het hoogste punt van rijpheid bevindt', aldus Van der Wyck.¹⁸⁶ Enthousiast stelde Van der Wyck zich voor dat Koning Willem I zich over de huidige toestand, nu de bomen zo prachtig uitgegroeid waren, zich verheugd zou hebben. Een eventuele reconstructie van de formele tuin zou leiden tot een totale kaalslag binnen de wederoprichting van de kolossale tuilmuren. Van der Wyck stelde zich met dit artikel op tegen de restauratieplannen van Van Asbeck.

Van der Wyck liet een kopie van dat artikel bezorgen aan alle leden van de Loo-commissie. In het vergaderverslag van 26 februari 1974 was te lezen dat het artikel van Van der Wyck tezamen met een artikel van Runar Strandberg als ingezonden post besproken werd.¹⁸⁷ Dat laatste artikel komt verderop nog aan de orde. In de commissie werd de optie besproken om in hetzelfde medium *Bulletin KNOB* met een reactie te komen. Van Asbeck gaf aan dat de beide aangestelde onderzoekers aan Het Loo L.R.M. van Everdingen en mevrouw Kranenburg twee commentaren hadden uitgewerkt. Die zouden worden verstrekt aan de commissieleden. Van Asbeck wees publicatie daarvan van de hand om maar niet in een polemiekt te geraken.¹⁸⁸ Commissielid R. Meischke, tot 1972 directeur restauratie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, was voorstander van een uitgebreide gedocumenteerde publicatie op een later moment. Grote bezorgdheid sprak het commissielid en historicus F.J. Duparc uit over het woord 'kaalslag' in de publicatie van Van der Wyck vanuit de milieubewustheid in die tijd.¹⁸⁹ Er werd besloten om niet te reageren.¹⁹⁰

3.3 De zienswijze van Van der Wyck op de restauratie van Het Loo (1976-1977)

Werd in de vorige paragraaf een artikel uit 1973 behandeld, in deze paragraaf sta ik stil bij een drietal artikelen uit de periode 1976-1977. Het gaat om achtereenvolgens 'Het Loo. De

---

¹⁸⁶ Van der Wyck, 'Enkele opmerkingen', 79.

¹⁸⁷ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976. Agendapunt drie: Ingekomen stukken. Bladzijde 1 en 2.

¹⁸⁸ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976. Agendapunt drie: Ingekomen stukken. Bladzijde 2.

¹⁸⁹ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976. Agendapunt drie: Ingekomen stukken. Bladzijde 2.

¹⁹⁰ NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976. Agendapunt drie: Ingekomen stukken. Bladzijde 2.

geschiedenis van een Koninklijk domein', 'De restauratie van Het Loo' en 'De tuinsculpturen voorheen en thans op Het Loo aanwezig'.¹⁹¹ Voor dit onderzoek is het van belang om nieuwe argumenten tegen de restauratieplannen te ontdekken.

In het eerste en zeer uitgebreide artikel vergeleek Van der Wyck de formele tuinaanleg van Het Loo met de ontwerpen van de Hof te Dieren, Coldenhove - met maar liefst vijf rechthoekige watertrappen achter elkaar - en die van Rosendael. De watertrappen bij die laatste waren door de ligging van het terrein niet in een rechte lijn gerealiseerd.

Vergelijkenderwijs was Het Loo in zijn optiek minder geslaagd, in tegenstelling tot de ontwerpen van Coldenhove en de realisatie op Rosendael.¹⁹² Door te wijzen op andere meer geslaagde ontwerpen, betoogde hij dat de noodzaak om het ontwerp bij paleis het Loo te reconstrueren niet valide was.

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN*

Jhr. H. W. M. VAN DER WYCK

Het Loo is een van de belangrijkste eederlandse buitengoederen, maar toch hebben wij over de toestandkoming ervan eigenlijk maar weinig concrete gegevens tot onze beschikking. Want wat aangaande deze materie gepubliceerd werd, beperkte zich in hoofdzaak helaas tot een klein aantal feiten.¹

Koningsstadhouder Willem III
Omtrent de stichting drakte Southwell zich kort

Abt. J. Konings Willem III. „Das vulte bon van Het Loo heb ik altijd in lief gehad. Ik zal de historie van het landgoed niet ingaan als een groot kaptser“. Thys Booy, *De levensloop van Koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1965, blz. 208 (Foto H. Stokhuyzen, Apeldoorn. Vriendelijk ter beschikking gesteld door Th. Booy).

* Met name Dr. J. Belovis, J. Th. W. van Bracht, Prof. Dr. E. C. Koeman, Drs. J. Fin, J. Steur en vele anderen ben ik voor de grote moeite die zij zich voor mij gaven bij de toestandkoming van deze publicatie grote dank verschuldigd.
¹ De beide meest belangwekkende verhandelingen zijn: M. D. Oding, *Daarbij kwam de slechter van den Hollandischen Landwij XIV oyl, A'dam 1938* en F. J. L. Klüner, *Het Koninklijk Park Het Loo*, A'dam 1969.
Voor meer recente publicaties mede i.v.m. de voorgenomen restauratie zie mijn „Enkele opmerkingen over het bosveld van Het Loo“, *Nieuwsbulletin KNOB* (1975) 78-80; „Het Loo, opmerkingen over Maas en Degees' plannen voor het park van Het Loo“, *Bulletin KNOB* 78 (1974), 33-35; „De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel“, *Delfter dissertatie* juni 1974, 183-192; zie ook *N.R.C.-Handelsblad* 26-10-1974, blz. 24 en Ramar Stranberg, „Het ontwerp van Claude Degees voor het park van Het Loo“, *Nieuwsbulletin KNOB* (1973) blz. 77.

183

Afbeelding 39: de eerste pagina van het uitgebreide artikel van Van der Wyck over Het Loo: 'Het Loo. De geschiedenis van een Koninklijk domein' in *Bulletin KNOB* (1976) afl. 3/4, 183.

¹⁹¹ Het gaat om de volgende drie artikelen:

- H.W.M. van der Wyck, 'Het Loo. De geschiedenis van een koninklijk domein', *Bulletin KNOB* (1976), afl. 3/4, 183-248.
- H.M.W. van der Wyck, 'De restauratie van Het Loo', *Groen* (1977) afl. 2, 51-62.
- H.M.W. van der Wyck, 'De tuinsculpturen voorheen en thans op Het Loo aanwezig', *Bulletin KNOB* (1977) afl. 3, 165-177.

In de eerste voetnoot van het tweede artikel staat dat het betreffende artikel als een voortzetting van het eerste dient te worden beschouwd.

In de eerste voetnoot van het derde artikel, in de Duitse editie daarvan, staat dat 'Dieser Aufsatz ein Ganzes bildet mit' de eerste twee artikelen in deze paragraaf.

¹⁹² Van der Wyck, 'Het Loo. De geschiedenis', 198-199.

Een ander punt van kritiek betrof het ontbreken van waterpartijen. In tegenstelling tot andere buitens was de aanleg van waterringen, door een gebrek aan water op die locatie, bij paleis Het Loo niet mogelijk. In plaats van gordels van water die de tuin zouden omsluiten, moest er uit armoede gekozen worden voor een hoge muur als coulisse.¹⁹³ Door dit argument op tafel te leggen trachtte Van der Wyck nogmaals de kwaliteit van de formele tuin bij Het Loo in twijfel te trekken.

Een interessant standpunt betrof de fase waarin de formele aanleg eind zeventiende eeuw zich zou bevinden. Volgens Van der Wyck betrof het een tussenfase die nog niet af was. Zo was er een tuinontwerp van Desgots uit de laat zeventiende eeuw. Dat plan, waarbij de tuin aanmerkelijk vergroot zou worden, steeg volgens Van der Wyck uit boven de bekrompen en ouderwets aandoende aanpak van Marot. Datzelfde vond Van der Wyck als het ging om het hoefijzervormige complex aan het voorplein. Hij wierp op dat er plannen moeten zijn geweest om de zijvleugels af te breken en die te vervangen door nieuwe, zodat er een grotere en royalere binnenplaats zou zijn ontstaan. Het Loo bevond zich ten tijde van de dood van Willem III in 1702 qua uitbreidingen ergens halverwege. Het paleiscomplex was volgens Van der Wyck half voltooid, het grootse tuinplan was nimmer gerealiseerd.¹⁹⁴

Wat moest er dan naar de mening van Van der Wyck met Het Loo gebeuren? Alvorens daar een antwoord op te geven wees hij op een aantal gunstig uitgevallen restauraties zoals De Voorst (1960) en Renswoude (1972). Minder geslaagd waren die van Sparrendael bij Zeist (1957-1962) en Slot Zeist (1960-1969).¹⁹⁵ Sparrendael kreeg een 'quasi achttiende-eeuwse uitstraling', een aanzien dat het nimmer had gehad. Bij Slot Zeist was ten gevolge van het ontbreken van historisch interieur er een gecreëerd. Van der Wyck uitte op die manier, zonder restauratiearchitect Van Asbeck van Sparrendael en van Slot Zeist bij naam te noemen, scherpe kritiek.¹⁹⁶ Van der Wyck was van mening dat Van Asbeck niet de juiste man was voor de restauratie van paleis Het Loo.

In het tweede artikel in het vakblad *Groen* toonde Van der Wyck emoties bij tuinpassages. Zo verweet hij Van Asbeck, daar waar het ging om de kap van drie negentiende-eeuwse boomgroepen, zuiver vandalisme. Er zouden honderden bomen vallen.¹⁹⁷ Dat zou leiden tot de 'totale liquidatie van de landschappelijke aanleg van Du Four en Posth'.¹⁹⁸ Van

---

¹⁹³ Ibidem, 199-200.

¹⁹⁴ Ibidem, 200-203.

¹⁹⁵ Ibidem, 232.

¹⁹⁶ Ibidem, 235-236.

¹⁹⁷ Van der Wyck, 'De restauratie van Het Loo', 56.

¹⁹⁸ Ibidem, 56.

der Wyck stelde dat 'het thans vigerende inzicht dat in Nederland zoveel mogelijk behouden of gerestaureerd zou moeten worden van het negentiende-eeuwse landschap gebiedt dat het park in zijn huidige toestand op het toppunt van schoonheid met rust gelaten dient te worden.'¹⁹⁹

Een nieuw aspect dat Van der Wyck naar voren bracht was de authenticiteit van de meubels. Van Asbeck had aangegeven dat de meubels voornamelijk door aankoop moesten worden verkregen. Van der Wyck vreesde dat hierop de uitdrukking 'al het oude is voorbijgegaan, ziet alles is nieuw geworden' van toepassing zou zijn.²⁰⁰ Het ging niet om originele meubels, maar bijeengezochte. Het artikel werd afgesloten met een nabrander. Waarom, zo bracht Van der Wyck dat naar voren, konden er aan Het Loo enorme sommen geld worden besteed, met als resultaat Het Loo te bederven en te vernielen, terwijl overige buitenplaatsen in Nederland aan de rand van de ondergang aan hun lot werden overgelaten?²⁰¹

In 'De tuinsculpturen voorheen en thans op Het Loo aanwezig' – het derde artikel – kwam Van der Wyck met twee nieuwe argumenten die betrekking hadden op de reconstructie van de formele tuin. Er was zijns inziens te weinig bewaard gebleven. Als voorbeelden werden de grote Venusfontein en de cascaden aan de west- en oostzijde van de benedentuin genoemd. Ook de colonnade achter in de tuin was onder de slopershamer beland. Slecht enkele sculpturen waren behouden gebleven: een beeld van Flora, de beide stroomgoden, de wolven met Romulus en Remus en enkele Imperiumvazen. Van der Wyck was van mening dat het onmogelijk was om een reconstructie van bijvoorbeeld de Venusfontein en de colonnade te realiseren op basis van gravures zonder te beschikken over essentiële details en onderdelen. In de tweede plaats vond Van der Wyck dat de betrokken commissie onvoldoende studie had verricht naar de geschiedenis van de objecten in de tuinen van Het Loo.²⁰²

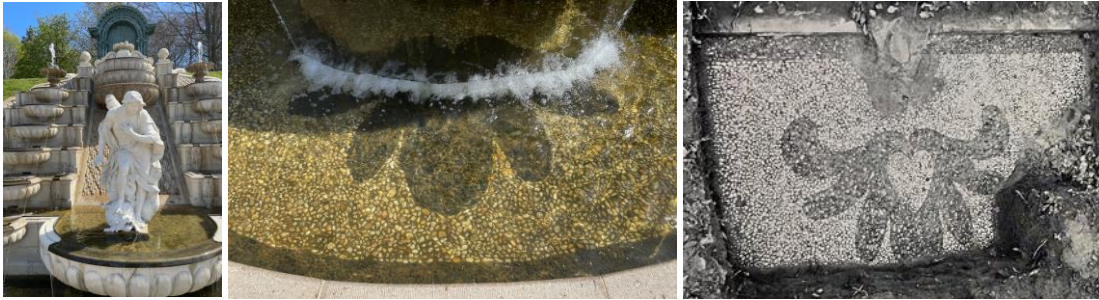
---

¹⁹⁹ Ibidem, 56.

²⁰⁰ Ibidem, 56.

²⁰¹ Ibidem, 62.

²⁰² Van der Wyck, 'De tuinsculpturen', 176. De Dolfijnenfontein liet volgens Van der Wyck zien dat een mislukte reconstructie gauw gemaakt zou kunnen worden. Koningin Wilhelmina liet een ontwerp maken voor de reconstructie daarvan. Toen de Dolfijnenbron gevonden werd bleek er een verschil van 1,5 meter in hoogte te zitten tussen ontwerp en origineel.

Afbeelding 40, 41 en 42: Foto links de cascade van Narcissus die zich aan de oostzijde van de benedentuin bevindt. Foto in het midden toont het mozaïek op de bodem. De afbeelding rechts laat de situatie zien na opgraving uit de jaren 1976/1977. De eerste foto's zijn gemaakt door de auteur (april 2022). De afbeelding rechts komt uit *Groen* (1977) afl. 12, 477.

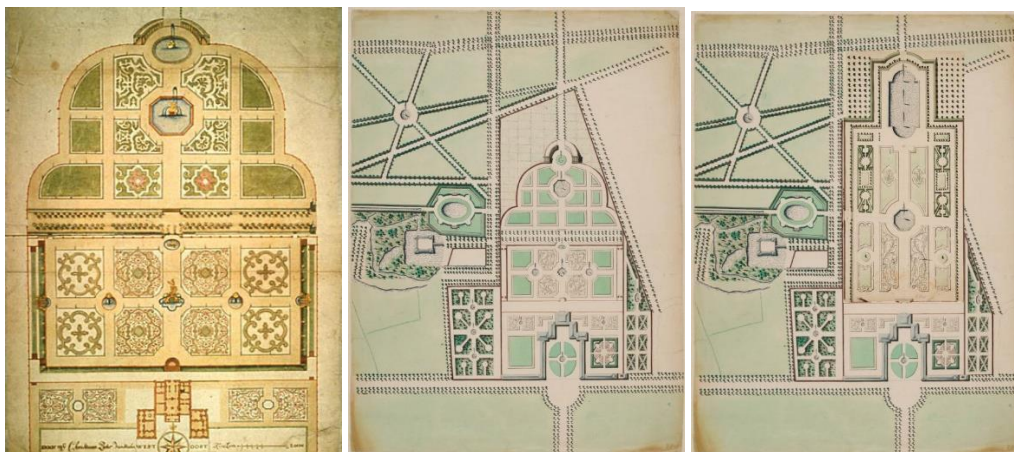

Afbeeldingen 43 en 44: links laat de situatie zien uit de jaren 1976/1977. Toen bevonden de beide beelden die de IJssel en de Rijn symboliseren zich bij de voormalige visvijvers. De foto rechts toont de IJssel op de oorspronkelijke plaats, op het terras direct achter het paleis. De oude foto komt uit *Groen* (1977) afl. 12, 471. De foto rechts is gemaakt door de auteur (april 2022).

3.4 Het ontwerp van Claude Desgots

Een laatste kritische noot noteerde Van der Wyck na het bestuderen een tweetal tekeningen uit 1698 en 1731 (ca.). Algemeen bekend was het ontwerp van Christiaan Pieter van Staden (1688-1762) uit 1731 (ca.). (afbeelding 45). De reconstructie van de formele tuin baseerde zich op dat ontwerp van Van Staden. De Zweedse wetenschapper Runar Strandberg ontdekte in 1964 in het Nationalmuseum in Stockholm een ontwerp voor het park van Het Loo uit het jaar 1698.²⁰³ Dat ontwerp bestond uit een onderliggende en een bovenliggende tekening. De bestaande situatie uit 1698 was te zien op de onderliggende tekening (afbeelding 46). De bovenliggende tekening was een ontwerp voor een aanpassing van het bestaande (afbeelding 47). De maker ervan was Claude Desgots (1655-1732).

²⁰³ Runar Strandberg, 'Het Loo. Het ontwerp van Claude Desgots voor het park van Het Loo', *Nieuwsbulletin van de KNOB* (1973) afl. 9, 77. Aan de publicatie in de *Bulletin KNOB* ligt een briefwisseling tussen Van der Wyck en Strandberg te grondslag. Op 26 augustus 1973 schrijft Van der Wyck aan Strandberg om de vondst nu toch een keer '(so bald wie möglich) in einer kleinen vorläufigen notiz zu veröffentlichen. Aber die Zeit ist sehr dringend. Auf dieser Weise kann Ihre Entdeckung des Desgots Plan sicher gestellt werden.' SWK, W-2224.

Afbeelding 45, 46 en 47: Links: Plattegrond/ontwerp van de tuinen van paleis Het Loo te Apeldoorn. Tekening/ontwerp door C.P. van Staden, ca. 1731 (ca.). Collectie Nationaal Archief Den Haag, Coll. Hingman. In het midden: Claude Desgots' (onderliggende) situatietekening van Het Loo uit 1698 (Nationaal Museum Stockholm)²⁰⁴ Rechts: Claude Desgots' (bovenliggend) ontwerp gemonteerd op de situatietekening uit 1698 (Nationaal Museum Stockholm)²⁰⁵

Van der Wyck dateerde echter de tekening van Van Staden niet op 1731, maar omstreeks 1685-1690.²⁰⁶ Hij beargumenteerde dat als volgt in een brief aan Strandberg:

‘Die Zeichnung von Van Staden für den Garten hinter Het Loo habe ich datiert auf 1685/1690 (Ozinga sagt 1720/1730). Desgots hatte, so glaube ich, vom bestehenden Zustand (Van Staden) eine Skizze gemacht und darauf seinen schönen Entwurf geklebt, der sein Großes Talent verrät. Sein Entwurf wurde aber niemals ausgeführt, weil der König weitere Ausdehnungen am Haus und Park untersagte oder starb.’²⁰⁷

Volgens Van der Wyck ontbraken in het ontwerp van Van Staden uit 1731 de juiste paviljoens, het grote achterterras en de schelpengrot. Waarom zou Van Staden, aldus Van der Wyck, een

²⁰⁴

<http://collection.nationalmuseum.se/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=120933&viewType=detailView>, geraadpleegd 3 maart 2022.

²⁰⁵

<http://collection.nationalmuseum.se/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=120955&viewType=detailView>, geraadpleegd 3 maart 2022.

²⁰⁶ Anne-Dirk Renting ea., *Paleis Het Loo. Een koninklijk huis* (Zwolle 2022) 610-611. De tekening van Desgots wordt gedateerd op 1698 en die van Van Staden op 1728 (ca.). Heden ten dage wordt de visie van Van der Wyck niet gesteund.

²⁰⁷ SWK, W-2224.

tekening hebben ontworpen na de dood van de koning-stadhouder?²⁰⁸ Om die reden dateerde Van der Wyck het ontwerp eind zeventiende eeuw.

Desgots tekening met de onderliggende bestaande situatie en het bovenliggende ontwerp, ontdekt door Strandberg, werd gedateerd op 1698. Van der Wyck trok de datering van het ontwerp van Van Staden in twijfel. Dat ontwerp vormde juist de basis voor de te reconstrueren formele tuin. Door de datering in twijfel te trekken was er volgens Van der Wyck geen nauwkeurige analyse te maken over het ontstaan van de tuinen, wie de ontwerper was. Het was volgens hem een hachelijk zaak om de reconstructie op te hangen aan een enkele tekening, die van Van Staden.²⁰⁹

3.5 Van der Wyck spant Willem Drees voor zijn karretje

Op 30 maart 1976 verscheen in *Het Parool* de persoonlijke mening van oud-premier Willem Drees sr. onder de kop 'Museum Het Loo vraagt een te groot offer. Kritische kanttekeningen bij restauratieplannen van monumentenzorg'.²¹⁰ Het lijkt er op dat Drees voor de argumenten gebruik heeft gemaakt van de kennis van Van der Wyck. In het archief van Drees bevindt zich een brief van Van der Wyck van 23 januari 1976 waaruit geconcludeerd mag worden dat Van der Wyck zichzelf had uitgenodigd: 'Het is mij een behoefte u nogmaals dank te zeggen, dat u zich zo spontaan bereid verklaarde mij maandag jl. te ontvangen, teneinde van gedachten te wisselen over de toekomst van Het Loo.'²¹¹

Drees stelde vast dat het gebouw groot genoeg was om er, naast het Oranjemuseum, vanuit financieel oogpunt, ook andere Rijksdiensten in onder te brengen.²¹² De als zuinig bekendstaande Drees had grote moeite met de kosten van de restauratie. Deze waren in 1973 begroot op 44 Miljoen gulden. In 1976 werd er al over 50 miljoen gesproken en een jaar later meende een kamerlid dat het verder kon oplopen tot 80 miljoen, zelfs voor die tijd al een

---

²⁰⁸ H.M.W. van der Wyck, 'Het Loo. Opmerkingen over Marots en Degots' plannen voor het park van Het Loo', *Bulletin KNOB*, (1974) afl. 1, 33-35, aldaar 34.

²⁰⁹ Ibidem, 35.

²¹⁰ Willem Drees, 'Museum Het Loo vraagt een te groot offer. Kritische kanttekeningen bij restauratieplannen van monumentenzorg', *Parool*, 30 maart 1976.

²¹¹ NA, Inventaris van het archief van W. Drees [levensjaren 1886-1988] en enkele familieleden (1853) 1900-2000 (2002), A1.11.5. Overige bemoeienissen, 1111 Correspondentie naar aanleiding van zijn artikel met bezwaren tegen het restauratieplan voor paleis Het Loo, met bijlagen.

²¹² NA, Ministerie van CRM, 4762-4764 Bestemmingscommissie, 4762 1968-1970. In de Ministerraad van 6 februari 1969 wordt de toekomstige bestemming van Het Oude Loo en paleis Het Loo besproken. Er wordt gesproken over de optie om het Koninklijk Huisarchief naar Apeldoorn te verhuizen. Ook zoekt men een oplossing voor het Institute for Social Studies.

enorm bedrag. De kosten werden, volgens Drees, 'veroorzaakt door de voornemens ten aanzien van het omringende landgoed.'²¹³

Hij bracht onder de aandacht dat deskundigen het niet eens waren met het besluit om alle toevoegingen van na de zeventiende eeuw af te breken. Drees noteerde dat monumentenzorg Het Loo over de gehele linie wilde terugdraaien naar het verleden en vroeg zich af waarom. Naar zijn mening was monumentenzorg verantwoordelijk voor de zorg voor een monumentaal gebouw dat door de eeuwen heen was gegroeid. Monumentenzorg was verantwoordelijk voor herstel van Het Loo als het dreigde te vervallen en voor het eventueel verwijderen van lelijke zinloze aanbouwsels. Drees' argumentatie sloot exact aan bij de kritiek die Van der Wyck had geuit. Bij deze restauratie greep, aldus Drees, men terug op de beginperiode.²¹⁴ Door te kiezen voor een gebouw ten tijde van haar ontstaan, werd alles wat er daarna mee was gebeurd uitgewist en miskende men de levenswijze van de latere Oranjes. Drees wees bovendien op de hoge kosten die veroorzaakt zouden worden door de plannen met het omliggende landgoed van 650 hectare.²¹⁵ Hij was kennelijk niet in detail op de hoogte van de omvang van de formele tuinen. Die bedroeg immers slechts één procent van het gehele terrein rondom paleis Het Loo, oftewel zeseneenhalf hectare.

Op 5 april 1976 bedankte Van der Wyck Drees met 'uw zo bijzonder sympathiek en tevens gedocumenteerde betoog tot voorkoming van de afbraak van ons "Domein en paleis Het Loo"'.²¹⁶ Dat betoog sloeg natuurlijk op het artikel in *Het Parool*. Doch naast Van der Wyck reageerde ook P.J. Yperlaan, plaatsvervangend directeur-generaal van het Directoraat-Generaal voor Culturele Zaken van het Ministerie van CRM. Op 20 april 1976 schreef Yperlaan aan Drees dat de restauratie plaatsvond op basis van diepgaande en uitvoerige studies. Hij verwees daarvoor ook naar de brief van 4 maart 1976 van de Minister aan de voorzitter van de vaste Kamercommissie. In de enveloppe sloot Yperlaan ook een exemplaar van het boekje van Van Asbeck en de Nederlandse Kastelenstichting bij. Yperlaan maakte verder aan Drees duidelijk dat de aanpassing van de tuin slechts 1% betrof van het geheel en dat men ernaar streefde om alleen datgene te doen, wat werkelijk nodig was om Het Loo en de omgeving tot

---

²¹³ Drees, 'Museum Het Loo', *Parool*, 30 maart 1976.

²¹⁴ Ibidem. Drees: "Marx heeft eens over "de historische school", een richting die vaak het bestaande verdedigde met een beroep op het feit dat het historisch gegroeid was, geschreven: voor haar is er een geschiedenis geweest, maar zal er geen meer zijn.' Drees verwijt Monumentenzorg dat verleden uit te wissen.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ NA, Archief W. Drees, A1.11.5. Overige bemoeienissen, 1111 Correspondentie naar aanleiding van zijn artikel met bezwaren tegen het restauratieplan voor paleis Het Loo, met bijlagen.

een goed Oranje-museum te maken.²¹⁷ Verder zette hij recht dat het de Rijksgebouwendienst was die de restauratie uitvoerde en niet monumentenzorg. Op 26 april 1976 reageerde Drees via een persoonlijke brief aan Yperlaan. Hij was en bleef van mening dat de overheid zich financiële beperkingen op moest leggen.²¹⁸ Hij gaf aan dat het verschil van mening zich toespitste op de financiën

Waarom Van der Wyck zich tot Drees had gewend laat zich als volgt verklaren. Drees had zich in 1972 al eens kritisch uitgelaten ten aanzien van openbare gebouwen die vaak te duur of onnodig werden gebouwd.²¹⁹ Daarna uitte Drees zich, volgens zijn biografen Daalder en Gaemers, alleen nog binnenskamers kritisch op het kabinet Den Uyl.²²⁰ Maar nadat Den Uyl eind 1975 voor het eerst sprak over bezuinigingen was dat het moment voor Drees om zich weer publiekelijk te uiten. Hij verweet de PvdA dat 'een tijdlang alles kon en alles kon tegelijk'.²²¹ Regeren was volgens Drees een kwestie van keuzes maken: niet alles kan en vooral niet tegelijk. Van der Wyck zal in januari 1976 in de zeer zuinige Drees een goede medestander hebben herkend. In zijn artikel over Het Loo speelde Drees niet alleen de financiële kaart, maar legde hij ook andere kaarten op tafel. De voorstanders van het restauratieplan zullen niet gelukkig zijn geweest met het artikel. Zij reageerden niet via de krant, maar behoedzaam via een briefwisseling vanuit het ministerie. De tegenstanders van de restauratieplannen maakten dankbaar gebruik van de kritiek die de populaire Drees had geuit. Zij citeerden hem geregeld.²²²

3.6 Conclusie

Van der Wyck was eind jaren zestig en begin jaren zeventig van de twintigste eeuw niet alleen een warm pleitbezorger voor het behoud van historische buitenplaatsen en landgoederen, hij

---

²¹⁷ NA, Archief W. Drees, A1.11.5. Overige bemoeienissen, 1111 Correspondentie naar aanleiding van zijn artikel met bezwaren tegen het restauratieplan voor paleis Het Loo, met bijlagen.

²¹⁸ NA, Archief W. Drees, A1.11.5. Overige bemoeienissen, 1111 Correspondentie naar aanleiding van zijn artikel met bezwaren tegen het restauratieplan voor paleis Het Loo, met bijlagen.

²¹⁹ W. Drees, 'Kostenbesef bij openbare uitgaven en sociale verzekering noodzakelijk', *Accent*, 4 maart 1972.

²²⁰ Hans Daalder en Jelle Gaemers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam 2014) 506.

²²¹ W. Drees, 'Is ombuiging van beleid mogelijk?', *Het Parool*, 14 januari 1976.

²²² Voorbeelden daarvan zijn: 'De peperdure twistappel het Loo', F.G. de Rooter, *NRC Handelsblad*, 1 mei 1976;

'Restauratieplan Het Loo lijkt parodie. De verdwenen tuin was toen al 'misbaksel'', Marijn de Koning, *Het Parool*, 1 mei 1976; 'Lawaai om 't Loo', *De Volkskrant*, 4 mei 1976 en 'Drees heeft wéér gelijk', Paul van 't Veer, *Het Parool* (opinieartikel), 1 juli 1976. Van der Wyck citeerde in zijn rapporten en notities ook menigmaal Drees. Die rapporten en notities komen in het laatste hoofdstuk nog aan de orde.

was ook een pionier op dat gebied. Hij zal enerzijds verheugd zijn geweest over de restauratie van Het Loo, maar anderzijds bezorgd zijn geweest over het feit dat de overheid voor deze ene restauratie 63 miljoen voor het paleis zelf en nog eens 5,2 miljoen voor de restauratie van de tuin over had. Voor andere historische buitenplaatsen en landgoederen was er nagenoeg niets. En dat zal hij met lede ogen hebben aangezien. Door te kiezen voor een conserverende aanpak zou restauratie van paleis Het Loo goedkoper kunnen uitvallen en konden die 'besparingen' ten goede komen aan andere locaties. Daarnaast speelden ook inhoudelijke argumenten een rol. Van der Wyck was van mening dat het uitgangspunt om het paleis en de tuin terug te restaureren naar haar situatie eind-zeventiende eeuw achterhaald was. Hij wees daarbij op het gedachtengoed van Viollet le Duc. Van der Wyck was voorstander van een conserverende aanpak, maar hij maakte wel een uitzondering voor de verbouwing en uitbreiding van het paleis gedurende de jaren 1911-1914. Die verbouwing plus uitbreiding had de symmetrie van het paleis fors aangetast. De toevoegingen uit die periode mochten van Van der Wyck gerust verwijderd worden. Dit maakt hem tot een voorstander van de situatie van het paleis zoals die was in de negentiende eeuw.

Hij beargumenteerde verder dat er te weinig bewaard was gebleven van de zeventiende-eeuw. Het restauratieplan voorzag in de aankoop van meubels die er nimmer hadden gestaan. En van de formele tuin was nagenoeg niets bewaard gebleven, waardoor een reconstructie niet goed mogelijk zou zijn. Daarnaast betoogde Van der Wyck dat de situatie (aan de hand van tekeningen) van de tuinaanleg eind zeventiende-eeuw geen hoogtepunt was, maar dat het een situatie was halverwege. Door de dood van de stadhouder-koning waren de uitbreidingsplannen, die naar de mening van Van der Wyck wel hoogwaardig waren, stil komen te liggen. Zijn grootste bezwaar was de oude oprijlaan die de beneden- van de boventuin scheidde. Hij beschouwde de tuinaanleg eind zeventiende-eeuw als een 'een misbaksel'. En moest nu uitgerekend die situatie hersteld worden?

Van der Wyck was geen Don Quichot, hij zocht telkens medestanders voor zijn argumenten. We zullen hem om die reden in de volgende hoofdstukken ook nog voorbij zien komen. Zijn grootste succes was het artikel dat oud Minister-President Willem Drees – voorgekookt door Van der Wyck – schreef op 30 maart 1976 in *Het Parool*.

4. De restauratieplannen? Andere criticasters!

In dit hoofdstuk staat de kritiek van andere deskundigen dan Van der Wyck op het restauratieplan in brieven, rapporten en de diverse (vak)tijdschriften centraal. De criticasters waren - in alfabetische volgorde - W.C.J. Boer, Cornelis Koeman, Lammijna Oosterbaan, Coen Temminck Groll en C.C.G. Quarles van Ufford. In de paragrafen één tot en met vijf komen zij aan het woord. In de zesde paragraaf komen de standpunten van een drietal relevante organisaties aan de orde. Dat zijn de Bond Heemschut, de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en de Stichting Vakblad voor de Boomkwekerijen. Een conclusie sluit dit hoofdstuk af.

4.1 'Hoogstens een flauw smaakmakend sfeertje' (W.C.J. Boer)

W.C.J. Boer, tuin- en landschapsarchitect en lector aan de Technische Hogeschool in Delft, kwam in het juninummer van *Heemschut* in 1976 tweemaal aan het woord. In een interview met eindredacteur Van der Wielen maakte hij duidelijk dat hij tegen het terug restaureren van de formele tuin was.²²³ De boomgroepen op de plaats van de formele tuin waren kenmerkend voor de landschapsstijl en om die reden van grote cultuurhistorische betekenis. Boer bracht een nieuw aspect in door te wijzen op de bedreigingen van het milieu. Hij noemde als voorbeeld de perikelen rondom de aanleg van de snelweg A28 door landgoed Amelisweerd bij Utrecht (eind jaren '70).²²⁴ Hij bedoelde daarmee dat het denken over het kappen van boomgroepen veranderd was. Het was de Club van Rome die in 1972 met haar rapport *Grenzen aan de groei* de motor was achter het anders denken over natuur- en milieuvraagstukken.²²⁵ Op Het Loo schatte hij de ouderdom van de in zijn ogen prachtige boomgroepen in op circa anderhalve eeuw. 'Die kapt men niet zo maar om.'²²⁶ Hij schreef dat de zeventiende-eeuwse baroktuin nimmer het echte effect op zal roepen: 'Hoogstens een flauw smaakmakend sfeertje als niet exact de belangwekkende sfeerbepalende details van loofgangen, fonteinen en beelden in hun oorspronkelijke vormen kunnen worden

---

²²³ J.E. van der Wielen, 'Restaureren of conserveren', *Heemschut*, (1976) afl. 6, 104-105, aldaar 104.

²²⁴ <https://isgiedenis.nl/nieuws/protest-tegen-aanleg-a27-door-amelisweerd>, geraadpleegd 9 januari 2022 en <https://www.anderetijden.nl/aflevering/135/De-slag-om-Amelisweerd>, geraadpleegd 31 mei 2022.

²²⁵ Geert Buelens, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972* (Amsterdam 2022) 39. Van de Nederlandse vertaling van *The Limits to Growth* werden in korte tijd meer dan 250.000 exemplaren verkocht. Een voorbeeld van dat anders denken wordt beschreven op bladzijde 78. In 1973 diende provo Roel van Duyn in de Amsterdamse gemeenteraad de *Nota inzake de grondrechten van bomen* in.

²²⁶ Van der Wielen, 'Restaureren of conserveren', 104.

teruggebracht.²²⁷ Boer vond ook dat er onvoldoende onderzoek was verricht naar het fysiologisch-ecologisch aspect. Hij doelde daarbij op het uitgraven van de verdiepte tuin, de aantasting van de bosrand en de effecten daarvan op het microklimaat en de waterhuishouding.²²⁸

Boer betoogde dat de gedachte om het huis en bijbehorende park in haar geheel terug te brengen in de stijl en de tijd van stadhouder en koning Willem III aantrekkelijk leek omdat er in Nederland geen authentieke voorbeelden van baroktuinen aanwezig waren. Maar dat was volgens hem niet voldoende om er een landschapspark voor op te offeren.²²⁹ De transformatie van baroktuin in een landschapspark was volgens Boer “organisch gegroeid” en daarom van grote authentieke en historische betekenis’.²³⁰ Over de baroktuin van Het Loo oordeelde Boer dat deze beschikte over ‘slechte verhoudingen van de verdiepte tuin en een weinig overtuigende dieptewerking naar de boventuin’.²³¹ Daarmee bedoelde Boer de bomenlaan die de beneden- en boventuin scheidde. De kritiek van Boer beperkte zich vanuit zijn achtergrond tot de reconstructie van de formele tuin.

4.2 Grote affiniteit met de negentiende eeuw (Cornelis Koeman)

Op 7 mei 1976 ontving de Minister van VRO een brief van Cornelis Koeman, hoogleraar in de Cartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht.²³² Koeman was een goede bekende van Van der Wyck. Koeman gaf in zijn schrijven aan dat hij geen moeite had met het besluit om van het paleis een museum te maken, maar dat hij wel – na bestudering van de uitgave van Van Asbeck en Erkelens – tegen het terug reconstrueren van de zeventiende-eeuwse tuin was. Dat besluit was, zo schreef Koeman, door beide auteurs in slechts elf woorden verantwoord: ‘omdat in géén andere periode deze eenheid zo absoluut is geweest.’²³³ Koeman vond dat er aan zo’n besluit een uitgebreidere analyse ten grondslag diende te liggen dan deze elf woorden. Hij gaf aan dat de tegenwoordige generatie Nederlanders meer gevoel had bij de

---

²²⁷ Ibidem, 104.

²²⁸ W.C.J. Boer, ‘Geschiedenis wordt geweld aangedaan’, *Heemschut* (1976) afl. 6, 107-107, aldaar 107.

²²⁹ Ibidem, 106.

²³⁰ Ibidem, 106.

²³¹ Ibidem, 107.

²³² NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo te Apeldoorn 1973-1978, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. *Cornelis Koeman schrijft Cartografie overigens consequent met een ‘k’*.

²³³ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*, 47.

negentiende dan bij de zeventiende eeuw. Koeman wilde de landschappelijke tuin dan ook behouden.²³⁴

Kort daarna, op 28 mei 1976, stuurde Koeman opnieuw een brief.²³⁵ Die was ditmaal gericht aan de Minister van Wetenschapsbeleid F.H.P. Trip. De brief was nu medeondertekend door J.J. Barkman, hoogleraar in de vegetatiekunde in de botanische synecologie, J. Lanjouw, oud-hoogleraar in de biologie en P. Singelenberg, lector in de geschiedenis van de bouwkunst. Deze keer betrof de kritiek niet enkel het besluit om de tuin in de zeventiende-eeuwse staat om te vormen, maar ook het paleis. De auteurs gaven aan dat de negentiende-eeuwse structuur van paleis en park al aanwezig was. Het argument dat de huidige generatie, en vooral de jongeren, een grote affiniteit voelde met de negentiende eeuw werd herhaald. Zij waren van mening dat het verwijderen van latere toevoegingen een reeds lang verlaten opvatting was van de monumentenzorg. Koeman zat op de lijn van het conserverend restaureren. Tenslotte legden zij nog een nieuw aspect op tafel: het omhakken van bomen had tot grote verontwaardiging geleid onder botanici.²³⁶

Het Ministerie van CRM reageerde op 15 oktober 1976 op de brief die aan de Minister van Wetenschapsbeleid was gericht. Daarin stelde het ministerie vast dat het plan van Van Asbeck in alle opzichten een harmonieuzer, historisch aanvaardbaarder en bruikbaar resultaat zou opleveren dan een behoudende restauratie. Wat betreft de geometrische baroktuin, de formele tuin achter het paleis, gaf het ministerie aan nog adviezen in te winnen van enkele specifieke deskundigen.²³⁷

In hoeverre Van der Wyck invloed heeft gehad op de beide brieven van Koeman is niet te achterhalen, maar zoals eerder opgemerkt staat het vast dat beiden elkaar kenden.²³⁸ De impact van deze briefwisseling zal gering zijn geweest.

---

²³⁴ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978.

²³⁵ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978.

²³⁶ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978.

²³⁷ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978.

²³⁸ H.W.M. van der Wyck, 'Het Loo. De geschiedenis', 183. In de eerste voetnoot bedankt Van der Wyck Koeman voor zijn bijdrage in de totstandkoming van het artikel.

4.3 ‘Het wordt tijd dat er (...) een gedegen consistente filosofie wordt opgezet over de aard van de restauratie’ (Lammijna Oosterbaan)

In september 1976 publiceerde *Wonen-TA/BK* een artikel van kunsthistoricus en kunstcriticus Lammijna Oosterbaan.²³⁹ Haar commentaar kwam erop neer dat voorstanders argumenten op tafel legden om de restauratie te kunnen rechtvaardigen. Het ontbrak aan zinnige informatie. Zij verweet dat ook de tegenstanders. Partijen bestookten elkaar met verkeerd gebruikte en onvolledige argumenten. Er was geen gedegen consistente filosofie over de aard van restaureren in relatie tot de inhoudelijke functie van het museum.²⁴⁰ Zij was kritisch over het boekje van Van Asbeck en Erkelens, dat eerder in datzelfde jaar verscheen, waarin het tweede restauratieplan uiteen werd gezet. In haar ogen was het boekje uit 1972 van Royaards, waarin zijn onderzoek en het eerste restauratieplan verwoord was, veel informatiever. Zij gaf aan dat de tijden gewijzigd waren en dat terug restaureren van monumenten naar de toestand in de tijd waarin zij zijn gebouwd niet meer van deze tijd was. Zij vond dat het terug restaureren een statisch beeld opleverde en dat de geschiedenis erna door het verwijderen van alle latere toevoegingen uitgedumd werd. Het ontbrak volgens haar aan goede voorlichting bij de besteding van gemeenschapsgelden.²⁴¹

Een belangrijke opmerking die zij maakte betrof de restauratiearchitect. Diens status was die van een autonoom kunstenaar, iemand wiens daden als naar een wonder werden bekeken. Zij vond dat Royaards en Van Asbeck aan dat beeld voldeden. Royaards en Van Asbeck vonden dat overigens zelf ook.²⁴² Gelet op haar argumenten over het terug restaureren kan zij tot de tegenstanders van de bestaande restauratieplannen worden gerekend. Zij gaf aan dat er misschien toch een ironische reden was om de formele tuin aan te leggen: het huis en de tuin illustreerden als zeventiende-eeuwse lusthof met complexe aanleg de macht van de bezitters. Deze heersten in letterlijke zin over de natuur en heersten in figuurlijke zin over hun onderdanen.²⁴³

---

²³⁹ Lammijna Oosterbaan, ‘De toekomst van paleis Het Loo. 17de eeuwse lusthof als uitdrukking van machigen heeft wellicht zin’, *Wonen-TA/BK* (1976) afl. 18, 5-9.

²⁴⁰ *Ibidem*, 9.

²⁴¹ *Ibidem*, 6.

²⁴² Royaards vond dat restauratiearchitect een zekere mate van vrijheid in hun opvattingen moest hebben.

C.W. Royaards, ‘Beschouwingen over de principiële zijde’, 144-156.

Van Asbeck liet zich omringen met deskundigen, maar nam uiteindelijk zelf de beslissingen, hij vond dat de architect eindverantwoordelijke was.

NA, Archief Veder-Smit, 194 Aantekeningen en notities. Privénotitie van Els Veder-Smit naar aanleiding van een gesprek met Van Asbeck, gedateerd 3 november 1977.

²⁴³ Oosterbaan, ‘De toekomst’, 8.

Afbeeldingen 48 en 49: Links de eerste pagina van het artikel van Lammijna Oosterbaan. De foto rechts toont Coen Temminck Groll. Bron: nl.wikipedia.org.

4.4 ‘Terugrestaureren is een achterhaalde visie’ (Coen Temminck Groll)

Coenraad Liebrecht Temminck Groll, architect en restauratiearchitect, was van 1973 tot en met 1986 hoogleraar architectuur en restauratie op de Technische Hogeschool Delft. Het dubbelnummer van *Bulletin KNOB* van september 1976 was gewijd aan de restauratie van Het Loo en in het voorwoord van die editie meldde Temminck Groll, vanuit zijn rol als lid van de redactiecommissie van *Bulletin KNOB*, dat restauratiearchitecten zich in toenemende mate afwendden van een erg ingrijpende wijze van reconstruerend restaureren.²⁴⁴ Hij bedoelde daarmee het object terugbrengen naar een eerdere fase van zijn historie. Het restauratieplan voor paleis Het Loo echter maakte juist wel de keuze voor ingrijpend reconstrueren. Temminck Groll pareerde die plannen: ‘immers, wie als bezoeker het geheel van het huidige Loo met haar wijdse landschapspark kent, zal daarin kwaliteiten hebben onderkend die hij niet graag zal missen’. Temminck Groll was geen voorstander van het terugrestaureren. Hij prefereerde een conserverende aanpak.

Het tijdschrift *Heemschut* interviewde Temminck Groll in datzelfde jaar. Daarin uitte hij zich explicieter: ‘In het algemeen geldt het als een achterhaalde visie, om een eeuwenoud gebouw naar de oorsprong terug te restaureren als er in de loop van de tijd veel aan is veranderd dan wel uitgebreid.’²⁴⁵ Tenzij latere fasen volstrekt onbelangrijk zijn, maar dat was

²⁴⁴ C.L. Temminck Groll, ‘De restauratie van paleis en park Het Loo’, *Bulletin KNOB* (1976) afl. 3/4, 118. Temminck Groll maakt deel uit van de redactiecommissie van *Bulletin KNOB*.

²⁴⁵ Van der Wielen, ‘Restaureren of conserveren’, 104.

volgens hem hier niet het geval.²⁴⁶ De conserverende visie was naar zijn mening onvoldoende belicht, de plannen waren met te weinig discussie tot stand gekomen. In een later interview uit 2012 blikt Temminck Groll terug op de restauratie van Het Loo.²⁴⁷ Hij gaf toen aan dat ideeën over de negentiende eeuw als een lelijke tijd ook een rol daarbij hebben gespeeld. De niet-Nederlandse fase met Lodewijk Napoleon was interessant en waarom zouden diens aanpassingen, het bepleisteren van het gebouw en de uitbreiding van het park van Engelse allure, verwijderd moeten worden?²⁴⁸ Temminck Groll's visie sloot aan bij de Engelse ideeën van conserverend restaureren à la Ruskin.²⁴⁹

Temminck Groll was ook achter de schermen actief. Eerder, op 18 juni 1975 schreef hij een brief aan het Ministerie van CRM.²⁵⁰ Na een bezoek aan paleis Het Loo schreef Temminck Groll op 24 juli 1975 een tweede uitgebreidere brief. Het ministerie moest voor de beantwoording daarvan terugvallen op de Loo-commissie.²⁵¹ Het ministerie deelde de mening van Temminck Groll niet. Zij was van mening dat er bij het opstellen van de restauratieplannen

---

²⁴⁶ Ibidem, 105. Temminck Groll geeft aan zelfs de vierde verdieping te willen behouden, als depôt, evenals de grote balzaal die heel goed als theezaal zou kunnen functioneren.

²⁴⁷ Hanneke Ronnes en Ellen Lammers, 'Op de Grote Markt van Brussel ben ik bekeerd', *Heemschut* (2012) meinummer, 13-15, aldaar 14.

²⁴⁸ Ibidem, 14.

²⁴⁹ Zijn wijze van restaureren blijkt ook uit zijn inaugurele reden uit 1973 wanneer hij R. Meischke aanhaalt: 'Het is ... onze taak, te onderzoeken of het belang van het doel het offer rechtvaardigt en in het bijzonder onze taak om na te gaan of het doel ook niet met handhaving van het bestaande kan worden bereikt.'

C.L. Temminck Groll, *Een introductie voor de restauratie* (inaugurale reden, Delft 1973) 11.

Meischke maakt ook deel uit van de restauratiecommissie. Daarin blijkt Meischke juist een voorstander te zijn van het plan van Van Asbeck. Zo schreef hij op 29 september 1977 een brief aan P. Yperlaan van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk met daarin het voorstel om zich terug te trekken uit de commissie om op die manier met enkele enthousiasten een onafhankelijk een pro-geluid in de media te lanceren. Hij wist ook meteen een goede opvolger voor hem: natuurlijk een voorstander van de reconstructie van de formele tuin.

NA, Ministerie van CRM, 2951-2953 Commissie van Advies, 2953 Wijzigingen van de samenstelling, vergaderstukken en correspondentie 1977-1981.

Temminck Groll was in de jaren 1976-1979 ook restauratiearchitect van kasteel de Cannenburgh in Vaassen. Die restauratie liet zien dat onderscheidende eeuwen hun stempel hadden gedrukt op het kasteel. Die stempels waren ook na de restauratie zichtbaar.

Temminck Groll, C.L., 'Het kasteel de Cannenburgh en zijn bouwgeschiedenis', Buurman, D.J.G., *De Cannenburgh en zijn bewoners* (Arnhem 1990) 25-68. Zie bijvoorbeeld de afbeeldingen 2, 3, 4, 5, 14, 16 en 19.

²⁵⁰ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. De brieven zelf ontbreken, maar de reactie van het ministerie van 24 december 1975 bevindt zich in het archief.

²⁵¹ NA, Archieven AOK en AZ: Kabinet van de Minister-President (KMP), (1934) 1942-1979 (1989), 11211 Paleis Het Loo 1970-1980. Vanuit het Ministerie stuurde Yperlaan de eerste brief van Temminck Groll op 1 juli 1975 door naar de commissie van Het Loo. Hij noteerde daarbij het volgende: 'goed doorwrocht stuk dat een gedegen antwoord verdiend.'

uitvoerig historisch en bouwkundig onderzoek was verricht. Dat had geleid tot de plannen die nu op tafel lagen. Zij erkenden dat al dat onderzoek niet voldoende aandacht had verkregen.²⁵²

Het resulteerde in:

‘De oorspronkelijke toestand van het paleis is op grote schaal aanwezig, slechts aan het oog onttrokken door wtkalk en aanbouw of een later aangebracht plafond van generlei architectonische waarde. De oorspronkelijke hoofdvorm van Het Loo wordt niet verkregen door reconstructie, maar door ontmanteling, door verwijdering van aanbouwen, terugplaatsen van de eetzaal op de oorspronkelijke plaats en door restauratie van de terrassen met verdiepte tuin.’²⁵³

Het Ministerie legde uit dat de verdiepte tuin in zekere zin een tegenhanger was van het voorplein. Vanaf het voorplein liep een bezoeker door het paleis om de tuin achter het paleis te zien. Dan stond men op het terras achter het paleis en keek men uit op de verdiepte tuin. Het herstellen van het terras kon slechts door de verdiepte tuin te herstellen.²⁵⁴ Over de te herstellen tuin was veel bekend en het zou na herstel de enige zeventiende-eeuwse tuin zijn. Dat woog zwaarder dan het in standhouden van een park, dat nog maar een beperkte levensduur had en geen zeldzaamheidswaarde bezat.²⁵⁵ De brief sloot af met de conclusie dat het beeld van de Nederlandse geschiedenis een verrijking zou ondergaan wanneer het zeventiende-eeuwse huis zou worden vrij gelegd en de tuinen gerestaureerd. Op die manier

---

²⁵² NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. De brieven zelf ontbreken, maar de reactie van het ministerie van 24 december 1975 bevindt zich in het archief, bladzijde 1.

²⁵³ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. De brieven zelf ontbreken, maar de reactie van het ministerie van 24 december 1975 bevindt zich in het archief, bladzijde 1. Iets verderop, bladzijde 2, in de brief wordt dat toegelicht aan de hand van een voorbeeld: ‘Daar, waar de latere toevoegingen zijn weggenomen zal het muurwerk hersteld moeten worden, een groot gedeelte van de muren, dat onder de pleisterlaag tevoorschijn komt, is zo gaaf dat er vrijwel geen reparatie nodig is. Er zal geen nieuw gebouw ontstaan, het zijn dezelfde muren en dezelfde stenen uit de tijd van de koning-stadhouder.’

²⁵⁴ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. De brieven zelf ontbreken, maar de reactie van het ministerie van 24 december 1975 bevindt zich in het archief, bladzijde 2.

²⁵⁵ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. De brieven zelf ontbreken, maar de reactie van het ministerie van 24 december 1975 bevindt zich in het archief, bladzijde 2.

zou iets van de bouwactiviteiten van de stadshouders weer zichtbaar worden.²⁵⁶ In het archief van Van der Wyck bevindt zich een kopie van de brief die Temminck Groll heeft ontvangen.²⁵⁷ Opvallend aan de brief was het feit dat de gebruikte argumentatie in die brief later in een artikel van Van Asbeck is hergebruikt.²⁵⁸ Het resulteerde in een tijdelijke onderlinge wrijving tussen bevriende collega's, waarbij Van Asbeck Temminck Groll verweet bij de verkeerde partij te zitten.²⁵⁹ Van Asbeck zou volgens Temminck Groll 'de formele zeventiende-eeuwse tuin herstellen, te meer omdat hij die kans bij zijn restauratie van Slot Zeist niet had gehad'.²⁶⁰

4.5 'Het verbreken van de visuele samenhang tussen verleden en heden' (C.C.G. Quarles van Ufford)

In 1981 werd Carel Cypriaan Gerard Quarles van Ufford, kunsthistoricus, de nieuwe directeur van de Stichting Vrienden der Gelderse Kastelen en van de Stichting Het Gelders Landschap. Vanuit deze functie schreef hij enkele werken over kastelen en was hij betrokken bij restauraties. In *Bulletin KNOB* van november 1976 uitte hij kritiek op de wijze waarop Het Loo gerestaureerd zou worden.²⁶¹ Hij baseerde zijn mening op een verantwoorde restauratie-opzet die als volgt afgelopen moet worden. In de eerste plaats moest er archivalisch en kunsthistorisch onderzoek plaatsvinden.²⁶² Hiermee doelde Quarles van Ufford op de bouw- en gebruiksgeschiedenis van het te restaureren object. Ten tweede was er bouwkundig onderzoek nodig. Hierbij ging het om de aard en de staat van de constructie. Ten derde moest er een beschouwing opgesteld worden: een 'redengevende omschrijving' ten behoeve van de monumentenlijst, waarbij de overwegingen die hebben geleid tot de wettelijke bescherming op papier vastgelegd werden. In de vierde plaats moest er vastgesteld worden of er sprake was

---

²⁵⁶ NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. De brieven zelf ontbreken, maar de reactie van het ministerie van 24 december 1975 bevindt zich in het archief, bladzijde 3.

²⁵⁷ SWK, W-2223. Het kopie is voorzien van vele onderstrepingen en opmerkingen zoals 'holle kreten' en 'accumulatie van dwaasheden'.

²⁵⁸ Van Asbeck en Erkelens, 'De restauratie van de lusthof', 119-147. Dat artikel kent een uitbreiding (138-145). Die uitbreiding is ook als een separaat artikel verschenen: Van Asbeck, 'Waarom zo en niet zo', 101-103. De inhoud van die uitbreiding correspondeert met de brief aan Temminck Groll. NA, Archieven van AOK en AZ: Kabinet van de Minister-President (KMP), (1934) 1942-1979 (1989), 11211 Paleis Het Loo 1970-1980. In het verslag van de Loo-commissie van 7 april 1976 is te lezen dat Van Asbeck en Meischke de auteurs van de brief aan Temminck Groll zijn.

²⁵⁹ Ronnes en Lammers, 'Op de Grote Markt', 14.

²⁶⁰ Ibidem, 14.

²⁶¹ C.C.G. Quarles van Ufford, 'Architectuur of historie. De restauratie van paleis Het Loo kritisch beschouwd', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 5, 267-274.

²⁶² Ibidem, 268-269. De vijf te nemen stappen worden hier toegelicht.

van mutilaties. Waren er wijzigingen geweest die de intrinsieke waarde van het object aangetast hadden? Tenslotte kwamen de gebruikseisen op tafel. Bij elke restauratie moest daar rekening mee worden gehouden. Concessies waren aanvaardbaar zolang de intrinsieke waarde van het monument geen geweld zou worden aangedaan.

Quarles van Ufford huldigde het beginsel om de historisch gegroeide vorm te behouden, eventuele verminkingen daargelaten. Hij vond dat paleis en tuin niet terug gerestaureerd moesten worden naar de situatie van eind zeventiende eeuw, maar hij had er geen moeite mee dat de laatste verbouwing, die van Peeters in de jaren 1911-1914, verwijderd zou worden. Hij vroeg zich daarna af of er geschiedkundige herinneringen waren aan de algemeen bekende vorstelijke residentie. Hij vond dat het exterieur publiek bezit was en het interieur, door zijn gebruiksfunctie, privédoel was. Om die reden kleefden (algemene) geschiedkundige herinneringen eerder aan het exterieur dan aan het interieur. Op grond daarvan bepleitte Quarles van Ufford het behoud van de symboolwaarde van dit “witte paleis in het groen”.²⁶³ Hij vond dat men moest vasthouden aan de bepleistering. Omdat het interieur een nieuwe bestemming kreeg was Quarles van Ufford daarover veel minder uitgesproken.

Vervolgens toetste hij het restauratieplan aan de hand van de prioriteitenlijst, de hierboven genoemde vijf punten.²⁶⁴ Er was door Royaards en Van Asbeck en twee kunsthistorici uitgebreid archivalisch en kunsthistorisch onderzoek gedaan.²⁶⁵ Quarles van Ufford was wel teleurgesteld in het restauratieplan dat selectief van dat onderzoek gebruik had gemaakt. Hij concludeerde dat aan de ontwikkelingen van na de zeventiende eeuw, na het gedane onderzoek, nauwelijks enig recht werd gedaan. Het viel hem op dat er geen negatief oordeel werd uitgesproken over de wijzigingen die aan het begin van de negentiende eeuw aan Het Loo waren gedaan. Daarmee doelde Quarles van Ufford op de bepleistering van het complex, de vervanging van de vensters en de aanleg van de landschappelijke tuin. Over de aanpassingen eind negentiende en begin twintigste eeuw oordeelde hij dat die ‘het afgewogen lijnenspel der verhoudingen uit balans (hadden) gebracht.’²⁶⁶ Het waren tevens slecht uitgevoerde aanpassingen. Om die beide redenen was er sprake van verminkingen die daarom verwijderd mochten worden. Tegen al deze achtergronden was zijn eindoordeel dat het

---

²⁶³ Ibidem, 269-270.

²⁶⁴ Ibidem, 271-272.

²⁶⁵ Eén van die beide kunsthistorici is A.C. Kranenburg-Vos. Op basis van haar kennis van paleis Het Loo verschijnt in 1986 de uitgave: Kranenburg-Vos, *Het Loo*.

²⁶⁶ Quarles van Ufford, ‘Architectuur of historie’, 272.

onmogelijk voor hem was een gunstig oordeel uit te spreken over het restauratieplan van Van Asbeck.²⁶⁷

Enkele maanden daarvoor was Quarles van Ufford door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in Amsterdam gevraagd om tijdens de algemene ledenvergadering op 14 juni 1976 de jaarrede uit te spreken.²⁶⁸ Hij sprak daar over zienswijzen op het restaureren van bouwwerken en gaf aan dat het terug restaureren naar de eerste bouwfase een beperkte architectonische visie was. Opeenvolgende generaties hebben een gebouw aangepast naar de smaak en behoeften uit die tijd. Door die aanpassingen te verwijderen werd het gebouw ontdaan van het denken en handelen van latere generaties. Bij Het Loo werd de bewoningsgeschiedenis van Lodewijk Napoleon, de Koningen Willem I, Willem II en Willem III en Koningin Wilhelmina ontnomen. Hij had begrip voor Van Asbeck als restauratiearchitect die zijn architectonische aspiraties nastreefde, maar hij was teleurgesteld in de Loo-commissie en de betrokken ministers. Hij vroeg zich af waarom de Rijkdienst voor de Monumentenzorg op geen enkele wijze erbij betrokken was. Hij hoopte dat het parlement over meer historisch besef beschikte.²⁶⁹

4.6 De vakbladen *Bulletin KNOB, Groen en Heemschut*

Tenslotte volgen in dit hoofdstuk nog de standpunten van een drietal belangrijke stichtingen of verenigingen die in haar uitgaven veel aandacht hebben besteed aan de restauratieplannen en

---

²⁶⁷ Ibidem, 272. Volgens Quarles van Ufford beschrijft Prinses Beatrix de beste analyse van de waarden die bij een restauratie komen kijken. Zij schrijft in het voorwoord van het in 1973 postuum uitgegeven restauratieplan van Het Loo van Royaards dat het karakter van een huis wordt bepaald door de bouwmeesters en vervolgens door de mensen die het bewonen. Zij meldt dat de geschiedenis van een huis het verhaal is van haar bewoners die steeds opnieuw een eigen stijl aan die bewoning hebben gegeven en ingrepen in het gebouw zelf. Royaards en Van Asbeck kiezen er daarentegen voor die latere ingrepen te verwijderen. Royaards, *De restauratie van Het Loo*, 5.

Op persoonlijke titel reageerde Rob Hotke, directeur generaal Culturele Zaken op het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, per brief van 29 december 1976 op het artikel. Hij stelde vast dat 'Architectuur of historie. Dat is de kwestie. Schoenmaker houd je bij je leest – dat is ook de kwestie.' Hotke tikte Quarles van Ufford op de vingers.

NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 Restauratie van Het Loo, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Hotke verwijt Quarles van Ufford na het lezen van artikel één van de Monumentenwet te zijn gestopt. Want artikel twee, eerste lid zegt: 'Bij de toepassing van deze wet wordt rekening gehouden met de bestemming van het monument.' Hotke is van mening dat: 'Het zou interessant geweest zijn, als je dat artikel ook in je beschouwing had betrokken. Wellicht zou je dan tot andere conclusies zijn gekomen zijn c.q. hebben moeten komen.'

²⁶⁸ NA, Archief Veder-Smit, 194-198 Stukken betreffende de restauratie van de tuin van Paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977, 194 Aantekeningen en notities.

²⁶⁹ NA, Archief Veder-Smit, 194-198 Stukken betreffende de restauratie van de tuin van Paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977, 194 Aantekeningen en notities.

de realisatie daarvan. Achtereenvolgens waren dat in alfabetische volgorde: *Bulletin KNOB*, *Groen* en *Heemschut*.

Afbeeldingen 50, 51 en 52: De tijdschriften *Bulletin KNOB* (1977) 3, *Groen* (1977) 12 en *Heemschut* (1976) 6.

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is de oudste landelijke erfgoedorganisatie en geeft *Bulletin KNOB* uit waarin wetenschappelijke artikelen staan die gaan over architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouw, cultuurlandschap en monumenten.²⁷⁰ Het bestuur van de KNOB mengde zich in de discussie over Het Loo. Op 17 juni 1976 was in de Tweede Kamer gesproken over de restauratie van paleis Het Loo. Door de Tweede Kamerleden H.M. de Boois en D.A.T. van Ooijen was een motie ingediend waarin werd uitgesproken dat het paleis hersteld moest worden in de uitwendige vorm die het in de negentiende eeuw heeft gekregen. In de volgende hoofdstukken zal daar nader op worden ingegaan. In september 1976 schreef de KNOB aan de vaste Kamercommissie dat het genootschap het betreunde dat de Minister deze motie naast zich neerlegde.²⁷¹ De teleurstelling had enerzijds betrekking op de staatsrechtelijke zijde. Kon een minister een door de Tweede Kamer aangenomen motie zomaar naast zich neerleggen? Anderzijds was zij van mening dat uitvoering geven aan het restauratieplan van Van Asbeck onaanvaardbaar was omdat een groot stuk bouw- en bewoningsgeschiedenis verloren zou gaan. Het bestuur riep de leden van de vaste Kamercommissie op om opnieuw met de Minister van CRM in overleg te treden.²⁷² De discussie over de restauratie van paleis Het Loo was voor de KNOB aanleiding in

²⁷⁰ <https://bulletin.knob.nl/index.php/knob/about>, geraadpleegd 8 januari 2022.

²⁷¹ KNOB, 'Restauratie Paleis Het Loo', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 5, 276. De brief van de KNOB is gericht aan de Vaste Commissie voor Cultuur, recreatie en Maatschappelijk Werk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

²⁷² *Ibidem*, 276. De brief van de KNOB is gericht aan de Vaste Commissie voor Cultuur, recreatie en Maatschappelijk Werk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

1978 een studiedag te organiseren. Centraal stond de 'problematiek van de architectuurrestauratie' (zie ook paragraaf 1.3).²⁷³

Het vakblad *Groen* werd uitgegeven onder auspiciën van de Stichting Vakblad voor de Boomkwekerijen waarin tien verenigingen en instituten deelnamen. Twee van de tien verenigingen waren de Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (VTL) en de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (BNT). Vanwege de reconstructie van de tuin van paleis Het Loo en de aandacht daarvoor in *Groen* was het een invloedrijk tijdschrift. Welke plaats nam het tijdschrift *Groen* in als het gaat om de discussie over de restauratie van paleis Het Loo. Het standpunt van het tijdschrift werd in 1977 duidelijk. Het gehele decembernummer van *Groen* in 1977 was gewijd aan de tuin van Het Loo en de redactie schreef dat zij de pro-restauratie-adviezen ondersteunde.²⁷⁴ Zij verwees daarvoor naar de rapporten van de VTL en de Duitse tuinhistoricus D. Hennebo. Beide rapporten, die in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid behandeld worden, waren op verzoek van de Tweede Kamer tot stand gekomen en dienden een advies te geven over de restauratie van de formele tuin. Beide rapporten spraken zich uit voor de aanleg van de formele tuin. Het lag uiteraard voor hand dat *Groen* het rapport van één van haar deelnemers zou onderschrijven.

De erfgoedvereniging Bond Heemschut staat voor bescherming van cultuurmonumenten. Het woord Heemschut was afgeleid van het schutten (beschermen) van het heem (in de eigen omgeving).²⁷⁵ Het is een particuliere vereniging sinds 1911. Hoe stond de Bond Heemschut in de discussie rondom de restauratie van Het Loo? Alles wijst erop dat de erfgoedvereniging het lastig vond om een standpunt in te nemen. Moest zij het plan van Van Asbeck, dat de goedkeuring had van het Koningshuis, steunen? H.M. Koningin Juliana was nota bene beschermvrouwe van de vereniging. Anderzijds was er binnen de vereniging een discussie gaande over wijzen van restaureren. Een werkgroep onder de naam Technisch Adviseurs was daar ten tijde van de discussie over Het Loo nog mee aan de slag. In 1979 tendeerde die werkgroep in de richting van een conserverende wijze van restaureren.²⁷⁶ De

---

²⁷³ Wim Denslagen, 'Overleefde schoonheid. Vijftig jaar restaureren en verbouwen', P. Don, *In dienst van het erfgoed* (Jaarboek Monumentenzorg 1997, Zwolle 1997) 194-215, aldaar 195-196.

²⁷⁴ Stichting Vakblad voor de Boomkwekerijen, 'De tuin van Het Loo. Nader overwogen en nadere overwegingen', *Groen* (1977), afl. 12, 444-445, aldaar 444.

²⁷⁵ <https://www.heemschut.nl/organisatie/wie-zijn-wij/>, geraadpleegd 8 januari 2022.

²⁷⁶ SA, Inventaris van het Archief van de Bond Heemschut, 502 vergaderstukken van de vergadering van de Technische Adviseurs 1973-1979. In de notulen van 29 oktober 1979 werden de aanpak van Cuijpers en de beginselen van Kalf tegenover geplaatst. Bij die laatste aanpak werd ook verwezen naar het Charter van Venetië. Sommigen vonden dat de Monumentenraad de uitgangspunten van het Charter als de nieuwe uitgangspunten zouden moeten hanteren. Er werd uiteindelijk besloten nog geen stand in te nemen.

discussie over Het Loo vond echter eerder plaats: in 1976. Het dagelijks bestuur van Heemschut bestond uit drie personen. Het algemeen bestuur bestond uit 38 personen. Deze groep bestond uit deskundigen en vertegenwoordigers van provincies en andere instanties zoals de KNOB, Nederlandse Kastelen Stichting, De Hollandsche Molen, et cetera). Om toch tot een standpuntbepaling te komen riep het dagelijks bestuur een vergadering uit voor het algemeen bestuur op 4 juni 1976. Deze vergadering vond plaats op Het Loo in Apeldoorn.²⁷⁷ Van Asbeck kreeg de gelegenheid de restauratieplannen uit te leggen. Daarna was er ruimte tot het stellen van vragen. Eén van de vragenstellers, mevrouw Hengeveld, vroeg zich af of een tussenoplossing mogelijk zou kunnen zijn: 'D.i. het tussen de boomgroepen zoveel mogelijk aanleggen van fonteinen en perken met behulp van de gevonden fundamenten.'²⁷⁸ Van Asbeck wees dit van de hand omdat dit door het aanleggen van extra paadjes er naar toe zou leiden tot een rommelige indruk. Na een rondleiding concludeerde de voorzitter van de vereniging 'dat het er over eens is dat uitvoering van het restauratieplan in alle opzichten verantwoord is en de voorkeur verdient boven andere plannen.'²⁷⁹

In haar uitgave van juni 1976 maakte zij haar standpunt bekend.²⁸⁰ Zij voegde daar aan toe dat het opofferen van een betrekkelijk klein aantal bomen, een van de ernstigste bezwaren, niet opwoog tegen de toekomstige bestemming. Zij concludeerde dat Nederland in 1982 zal beschikken over een museummonument waarvan de historisch-architectonische betekenis niet enkel nationaal, maar ook wereldwijd uniek zal zijn.²⁸¹ In de oktobereditie van datzelfde jaar leverde de Bond Heemschut nog een keer commentaar op de restauratie. Zij legde aanvullend uit dat zij inzake Het Loo een voorstander was van het terug restaureren,

---

²⁷⁷ SA, Archief Bond Heemschut, 138 Vergaderstukken van de vergadering van het Algemeen Bestuur 1971-1979. Presentielijst en notulen van de vergadering op 4 juni 1976.

²⁷⁸ SA, Archief Bond Heemschut, 138 Vergaderstukken van de vergadering van het Algemeen Bestuur 1971-1979. Bladzijde twee van de notulen van 4 juni 1976.

²⁷⁹ SA, Archief Bond Heemschut, 138 Vergaderstukken van de vergadering van het Algemeen Bestuur 1971-1979. Bladzijde drie van de notulen van 4 juni 1976.

²⁸⁰ J.E. van der Wielen, 'Verantwoord', *Heemschut* (1976) afl. 6, 99-100. In het archief van Van der Wyck zit een brief van Van der Wielen aan Van der Wijk, gedateerd van 29 maart 1976. Van der Wielen legt uit dat de Bond nog geen standpunt heeft ingenomen. Daaruit valt af te leiden dat Van der Wyck daar kennelijk om gevraagd heeft. SWK, W2225.

²⁸¹ *Ibidem*, 100. In dat artikel werd vermeld dat het restauratieplan de volle instemming had van Koningin Juliana. Dat leidde tot een 'bars' briefje van de particulier secretaris van de Koningin aan de vereniging omdat de Koningin nimmer publiekelijk haar mening uitte. Het briefje: SA, Archief Bond Heemschut, 1150 Apeldoorn 1968-1977.

maar dat het niet zo was dat de Bond deze werkwijze te allen tijde prefereerde.²⁸² De Bond Heemschut behoorde tot de voorstanders van de restauratieplannen.²⁸³

4.7 Conclusie

Wanneer ik de kritiek op de restauratieplannen van Van Asbeck op een rij zet dan concludeer ik dat de kosten (de financiën) vrijwel geen rol van betekenis speelden. Oosterbaan liet in haar betoog zien dat de voor- en tegenstanders weliswaar met financiële argumenten kwamen, maar dat het selectief werd ingebracht ten gunste van de eigen visie, tegen de visie van de anderen. De geuite kritiek was eigenlijk principieel van aard. Wanneer ik de principiele kritiek nader beschouw dan waren er drie belangrijke richtingen te onderscheiden. In de eerste plaats was dat de strikt conserverende aanpak van restaureren. Van die stroming was Coen Temminck Groll woordvoerder. Het is duidelijk dat hij het gedachtengoed van Ruskin en Kalf navolgde. De tweede richting bepleitte een negentiende-eeuws ideaal: niet een strikt conserverende aanpak, maar één waarbij ‘mutilaties’ en ‘verminderingen’ verwijderd mochten worden. Van der Wyck, Koeman en Quarles van Ufford zaten op deze lijn. Zij bepleitten een aanpak om huis en tuin terug te restaureren naar de negentiende-eeuwse situatie. De aanpassingen uit de jaren 1911-1914 van Peeters zouden dan verwijderd worden. En dan was er nog een derde richting. Dat waren de criticasters die zich in het geheel niet richtten op het ‘ensemble’, op het huis en de tuin, doch uitsluitend op de tuin. Boer was daar een duidelijke exponent van.

Wat de vakinhoudelijke tijdschriften betreft maakten Temminck Groll en Quarles van Ufford deel uit van de redactiecommissie van *Bulletin KNOB*. Het tijdschrift koos voor het uitgangspunt van Temminck Groll. De beide andere tijdschriften *Groen* en *Heemschut* stonden positief tegenover de restauratieplannen van Van Asbeck. Ook is duidelijk geworden dat de discussie over paleis Het Loo niet op zichzelf stond. Zowel de KNOB als Heemschut discussieerden in een breder verband over de wijze waarop een restauratie zou moeten plaatsvinden.

Ook maatschappelijke ontwikkelingen droegen bij aan de discussie over de restauratieplannen. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwamen ten gevolge van

---

²⁸² J.E. van der Wielen, ‘De restauratie van Het Loo’, *Heemschut* (1976) afl. 10, 191-192, aldaar 192.

²⁸³ Van der Wielen, ‘Restaureren of conserveren’, 105. De eindredactie van het tijdschrift Heemschut, het tijdschrift van de bond, was in handen van J.E. van der Wielen (1908-1999), journalist bij het Algemeen Handelsblad. In dit artikel verwoordde Van der Wielen een afwijkend geluid. Hij vreesde namelijk dat de aankleding van het paleis, afgezet tegen de functie die het krijgt, te “mooi” zou worden en de bezoekers een verkeerd beeld zou geven.

rapporten zoals die van de Club van Rome (1972) natuur- en milieubewegingen op. Een ander aspect was het verschuiven van de machtsverhoudingen, een ontwikkeling die sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw opkwam. Het was Oosterbaan die dit aanstipte in relatie tot de autonomie van de restauratiearchitect.

5. De Tweede Kamer ligt dwars

In hoofdstuk twee heb ik het restauratieplan van Van Asbeck voor paleis Het Loo uiteengezet. In de beide vorige hoofdstukken drie en vier liet ik zien dat er veel kritiek was op deze plannen. Er kwamen critici aan het woord die hun uitgebreide verweren publiceerden in met name vaktijdschriften. En in enkele gevallen werd een brief geschreven naar één van de betrokken ministeries. Parallel aan deze deskundigendiscussie vond er ook in de Tweede Kamer een discussie over de restauratieplannen plaats. Daar gaat dit hoofdstuk over.

Het kabinet-Den Uyl erfde van haar voorgangers de restauratie van paleis Het Loo en haar nieuwe bestemming: een museum met aandacht voor het Huis van Oranje. Het progressieve kabinet-Den Uyl zal waarschijnlijk dit dossier het liefst zonder al te veel aandacht en publiciteit door de Tweede en Eerste Kamer hebben geloodst.

Datum	Kamer	Document	Toelichting
19-11-1975	TK		Behandeling begroting van CRM in de TK
20-11-1975	TK		Behandeling begroting van CRM in de TK
4-3-1976	TK	13947, nr. 4	Brief van de Minister van CRM aan vaste commissie van CRM
5-3-1976	TK	889	Vragen over de restauratie van Het Loo door De Boois en Veder-Smit
3-5-1976	TK	1043	Antwoorden op de vragen van De Boois en Veder-Smit
4-5-1976	TK	13947, nr. 1	Verslag vaste commissie van CRM vergadert over de restauratie van Het Loo
10-5-1976	TK	13947, nr. 1	Verslag vaste commissie van CRM, voortzetting op Het Loo
18-5-1976	EK		Behandeling begroting van VRO
25-5-1976	EK		Behandeling begroting van VRO
17-6-1976	TK	13947, nr. 2	Motie van de leden De Boois en Van Ooijen
17-6-1976	TK	13947, nr. 3	Motie van het lid Veder-Smit c.s.
17-6-1976	TK		Behandeling restauratie van Het Loo
7-9-1976	TK	13947, nr. 5	Brief van de Minister van CRM aan de TK
3-11-1976	TK	13947, nr. 6	Verslag vaste commissie van CRM vergadert over de restauratie van Het Loo
10-4-1977	TK		Bezoek vaste commissie van CRM aan Het Loo
8-6-1977	EK	3	Vragen over de tuinaanleg van Het Loo (Eisma)
8-6-1977	EK	6	Vragen over de restauratiekosten (Eisma)
24-6-1977	EK	6	Antwoorden op de vragen over de restauratiekosten
9-7-1977	TK	13947, nr. 7	Brief van de Minister van CRM aan de TK
9-7-1977	EK	3	Antwoorden op de vragen over de tuinaanleg
4-8-1977	TK	13947, nr. 8	Brief van de Minister van CRM aan de TK
24-8-1977	TK	13947, nr. 9	Motie van de leden Veder-Smit en De Boois
24-8-1977	TK		Behandeling restauratie van Het Loo
25-8-1977	TK		Behandeling restauratie van Het Loo
12-5-1978	TK	13947, nr. 10	Brief van de Staatssecretaris van CRM aan de TK
30-7-1978	TK		Brief vaste commissie van CRM waarin verzet wordt opgegeven

Afbeelding 53: Chronologisch overzicht van de betrokkenheid van de Tweede en Eerste Kamer bij de restauratie van Het Loo.

Omdat de financiering van de restauratie via de Rijksbegroting liep, werden de Tweede en Eerste Kamer erbij betrokken. Annelien Kappeyne van de Coppello van de VVD, de grootste oppositiepartij, stelde eind 1975 in de Tweede Kamer de eerste vragen over de kosten van de

restauratie van Het Loo.²⁸⁴ Dat wekte de aandacht van de dagbladen. Daarna wroette de Tweede Kamer zich steeds dieper in de plannen met paleis Het Loo. Ook dat leidde tot meerdere artikelen in de dagbladen. Zo werd ook het brede publiek betrokken bij deze zaak. Het leidde tot ingezonden brieven in deze dagbladen, maar ook tot het schrijven van verontruste brieven aan de Minister, zoals een tweetal voorbeelden hieronder.

Mijnheer de Minister.

Als leerlinge van de H.E. Sondorpshoog, te Apeldoorn, protesteer ik tegen het kappen van 150 bomen in het koninklijke park 't Loo. Het heeft toch niet allemaal op voorgrond te lijken, bomen leven ook, dus hak dat plan nietje maar in stukken. Wij wohen in Nederland niet in Frankrijk, dus geen Franse tuin. Ik den 10 jaar dit in de 5e klas, en heb ook inspraak in de plannen van Apeldoorn mijn geboorte plaats, geen kindermoord, geen bomenmoord!

1852 131
07 354

Handwritten: H.M.A. Harskamp 22 mei 1976

Handwritten: H.M.A. Harskamp 22 mei 1976

Handwritten: excellentie.

In verband met de geruchten, dat U in het park, gelegen om het paleis „Het Loo“ in Apeldoorn veel bomen wilt kappen, om er een „Franse“ tuin te maken, schrijven wij U.

Wij zijn van mening dat het ongetwijfeld veel meer is, het park zo te laten, en het goed te onderhouden, dan er miljoenen aan ten koste te leggen, en de natuur zo in een veel te nauw keurslijf te dwingen. Vooral vinden wij het zeer ouderwets, om zoveel grote bomen te kappen, daar de moderne ideeën het toejuichen zoveel mogelijk natuur te sparen. Hierby wijzen wij er op, dat een grote boom (afgezien van de schoonheid), vele malen meer zuurstof afgeeft ten ed. dan een jonge boom. Wij hopen dat u van het idee van de „Franse“ tuin zult afzien, en dat deze brief daar een beetje toe zal bydragen.

Afbeeldingen 54 en 55: Twee brieven van verontruste burgers gericht aan de Minister van C.R.M. (mei 1976). De afzenders zijn omwille van privacy weggelaten. NA, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, 3009-3014 restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo 1973-1978, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978.

De eerste paragraaf beschrijft de aanloop naar het eerste plenaire debat in de Tweede Kamer over de restauratie van paleis Het Loo. Dat debat op 17 juni 1976 staat centraal in paragraaf twee. Het resulteerde in een groot aantal aanvullende vervolgonderzoeken. In de derde paragraaf staan de uitkomsten daarvan centraal. Hoe de Loo-commissie (de volledige benaming luidt: De Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo) op al die rapporten reageerde wordt in paragraaf vier behandeld.

²⁸⁴ Tijdens de behandeling van de begroting van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor 1976 op 19 november 1975 stelde het kamerlid mevrouw Kappeyne van de Coppello (VVD) een vraag over de financiering van de restauratie. Die was volgens haar in 1974 begroot op 50 miljoen (prijnspeil 1973), voor 1976 zou dat tussen de 60 en 65 miljoen zijn. Zij vroeg zich af welke kansarme groepen het kabinet daarmee hoopte te bevredigen.

TK, 23ste vergadering op 19 november 1975, 1242.

De minister antwoordde dat de restauratiekosten naar de zeventiende-eeuwse grondvorm of consolidatie van de bestaande toestand niet veel verschilden, doch dat de eerste variant gunstiger uitpakte bij toekomstige exploitatie. Over de tuin meldde de Minister nog in overleg te zijn: 'Men zou zich niet ongerust moeten maken. Er wordt naar een oplossing gestreefd die kan inhouden dat er aan de kostbare natuur zo weinig mogelijk zal worden verwijderd.'

TK, 23ste vergadering op 19 november 1975, 1258.

Daags ervoor had de Minister een antwoord op een eerdere Kamervraag van haar een antwoord gegeven, 50 miljoen (prijnspeil 1973), hij gaf aan dat de kosten ten laste kwamen van de Rijksgebouwendienst.

TK, 22ste vergadering op 18 november 1975, aanhangsel, 1393.

Paragraaf vijf gaat over het tweede plenaire debat in de Tweede Kamer dat op 25 en 25 augustus 1977 plaatsvond. Het eindspel daarna wordt beschreven in paragraaf zes. Tenslotte volgt een conclusie. In elke paragraaf wordt ook aandacht besteed aan de bijzonder activistische Van der Wyck.

5.1 Voorbereidende werkzaamheden

Van der Wyck was, zoals in hoofdstuk drie duidelijk is geworden, een groot tegenstander van het restauratieplan van Van Asbeck. Om dat plan te dwarsbomen waren er andere wapens nodig dan het schrijven van kritische artikelen in vaktijdschriften. Van der Wyck begreep dat een route via de Haagse politiek kansrijker was. In november 1975 waren er, zoals hierboven al aangehaald, door de VVD kritische vragen gesteld over de kosten van de restauratie van Het Loo. Voor Van der Wyck was dat een aanknopingspunt om de politiek te interesseren voor zijn standpunten. Om die reden schreef hij in januari 1976 een notitie waarin hij zijn zienswijze op de restauratie van Het Loo uiteenzette. Die stuurde hij ongevraagd op naar de leden van de vaste Kamercommissie (de volledige benaming luidt: Commissie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van de Tweede Kamer).²⁸⁵

Van der Wyck was niet de enige criticus die de leden van de vaste Kamercommissie benaderde. De bronnen vermelden helaas niet wie er nog meer aan de bel hebben getrokken. Het leidde op 10 februari 1976 tot een brief van de vaste Kamercommissie aan de minister om diens standpunt te horen.²⁸⁶ De restauratie van paleis Het Loo kwam nu op de agenda te staan van de Tweede Kamer. Twee leden van de vaste Kamercommissie stortten zich vol overgave op dit dossier: Rie de Boois van de PvdA en Els Veder-Smit van de VVD.²⁸⁷ Uit de archieven blijkt

---

²⁸⁵ SWK, W-2224. Van der Wyck legde aan de Tweede Kamerleden uit dat de zeventiende-eeuwse tuinaanleg helemaal niet groots was. 'Zou men dat willen reconstrueren?' Hij vermoedde op basis van koppen in de kranten als "Het Loo wordt het Versailles van de Veluwe" het ergste. Van der Wyck was van mening dat de basis voor de plannen door recent onderzoek was weggevallen en dat men 'beter ten halve keerde dan ten hele dwaalde.'

Parallel benaderde hij, zoals in hoofdstuk drie uiteengezet, in diezelfde maand Willem Drees.

²⁸⁶ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, afl. 4, 1. De archieven geven geen antwoord op de vraag wie zich allemaal hadden gemeld.

²⁸⁷ Veder-Smit stond overigens bekend als volksgezondheidsdeskundige: zij zou later, van 3 januari 1978 tot 11 september 1981, in het eerste kabinet Van Agt staatsecretaris van Volksgezondheid en Milieuhygiëne worden.

https://www.parlement.com/id/vg09llb94nz8/e_els_veder_smit, geraadpleegd 30 mei 2022.

Veder-Smit droeg kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen ook een warm hart toe en maakte het in de jaren 2010 voor de Stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen mogelijk om door middel van een schenking periodiek de Ithakaprijs en het Ithakastipendium toe te kennen aan interdisciplinair wetenschappelijk onderzoek op dat gebied.

<https://www.skbl.nl/ithakaprijs-en-ithakastipendium/>, geraadpleegd 30 mei 2022.

dat Veder-Smit via een briefkaart Van der Wyck in maart 1976 uitnodigde voor een bezoek aan paleis Het Loo. Zij zou zich laten vergezellen door Kappeyne van de Coppello en De Boois.²⁸⁸ Deze drie Tweede Kamerleden toonden grote interesse in de standpunten van Van der Wyck en waar konden zij zich beter hierover laten informeren dan bij paleis Het Loo zelf. Ging het in de Tweede Kamer in 1975 enkel om de financiën, in maart 1976 verlegden deze Tweede Kamerleden hun aandacht naar de wijze waarop de restauraties zou gaan plaatsvinden.

De Boois en Veder-Smit stelden op 5 maart 1976 schriftelijke vragen aan de Regering over de restauratie van Het Loo.²⁸⁹ De door de Tweede Kamerleden geuite angst, dat bevreesd moest worden dat bij toekomstige restauraties alle tuinen en parken in een stijl teruggebracht zouden worden als die van het bijbehorende gebouw, was niet juist, aldus de Minister. Elke restauratie zou situationeel beoordeeld worden.²⁹⁰ De Kamervragen van De Boois en Veder-Smit werden opgepikt door *Het Vrije Volk*.²⁹¹

Van der Wyck stuurde in maart 1976 nieuwe informatie op naar de leden van de vaste Kamercommissie. De aanleiding was de uitgave van Van Asbeck en Erkelens in maart 1976.²⁹² Van der Wyck wees de Tweede Kamerleden op een aantal onjuistheden in die uitgave. De kosten waren te laag begroot en hij hoopte dat de leden van de vaste Kamercommissie daar kritisch naar zouden gaan kijken.²⁹³ In de uitgave van Van Asbeck en Erkelens werd ook vermeld dat er drie in de negentiende eeuw geplante boomgroepen zouden moeten wijken.²⁹⁴ Van der Wyck uitte ook daar kritiek op: 'Er zullen honderden bomen vallen! Geen enkele boom zal binnen de omtrek van de oude tuin gehandhaafd blijven. Dat betekent de totale liquidatie van de gehele landschappelijke aanleg van Dujour en Posth op Het Loo.'²⁹⁵ Door enerzijds zo nadrukkelijk op de te laag ingeschatte kosten te wijzen en anderzijds op het kappen van

---

De Boois was vooral geïnteresseerd in natuur- en milieuvraagstukken. Zij werd later bijvoorbeeld voorzitter van de Vogelbescherming Nederland.

²⁸⁸ SWK, W-2224. Ook zit in de map een lijst met adresgegevens, zowel privé als in Den Haag, van alle leden van de Tweede Kamer.

²⁸⁹ TK, Aanhangel van de Handelingen, 1043

²⁹⁰ <https://www.vriendenvanbeeckestijn.nl/geschiedenis/herstel-en-beeckestijn-als-museum/>,

geraadpleegd 6 maart 2022. Beeckestein werd van 1963 tot en met 1969 gerestaureerd. De kosten werden voor 90% door het Rijk gedragen. Voor de restauratie van Slot Zeist verwijs ik naar hoofdstuk 1.

²⁹¹ 'Hoeveel kost tuin Het Loo op z'n Frans?', *Het Vrije Volk*, 5 maart 1976.

²⁹² SWK, W-2224. De notitie is opvallend genoeg geschreven in Den Haag. Het gaat wel degelijk om een notitie van Van der Wyck omdat hij op bladzijde één verwijst naar zijn eigen artikel ('mijn artikel') in de *Bulletin KNOB*. Ook de slotzin komt uit dat artikel.

²⁹³ SWK, W-2224. Van der Wyck vergeleek twee tekstgedeelten met elkaar: Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*, 15 en 25.

²⁹⁴ Van Asbeck en Erkelens, *De restauratie van Het Loo*. 46.

²⁹⁵ SWK, W-2224.

honderden bomen trachtte Van der Wyck de leden van Tweede Kamer nogmaals van zijn zienswijze te overtuigen.

Ook de dagbladen schreven over de uitgave van Van Asbeck en Erkelens. Het *Nederlands Dagblad* schreef dat het zou leiden tot 'het mooiste paleis van Nederland' na openstelling.²⁹⁶ *NRC Handelsblad* plaatste vraagtekens bij de plannen:

'Paleis Het Loo ... (wordt) rijksmuseum. Daarvoor zijn uiteraard verbouwingen en veranderingen nodig. Maar moet dat inhouden, dat paleis en omringend park worden teruggebracht in de staat van een paar honderd jaar geleden? Is dat streven niet kitscherig? De meningen verschillen stevig.'²⁹⁷

Terug naar de Tweede Kamer: in mei 1976 vonden een tweetal bijeenkomsten van de vaste Kamercommissie met de Minister van CRM en met de Minister van VRO plaats. Deze bijeenkomsten waren de voorbereidingen op het plenaire debat dat in juni zou gaan plaatsvinden. Eerst vond er de commissievergadering plaats op 4 mei 1976 in Den Haag. Daarna volgde een werkbezoek van de vaste Kamercommissie op locatie bij het paleis in Apeldoorn op 10 mei 1976.²⁹⁸ Deze beide bijeenkomsten en een aantal voordrachten op de tweede dag leverden nieuwe argumenten en inzichten op. Opvallend was dat enkele Kamerleden op 4 mei 1976 goed waren voorbereid en zich de materie eigen hadden gemaakt. Dat bleek meteen al uit de eerste vraag van een lid van de PvdA of de voorgenomen restauratie wel paste binnen het restauratiebeleid, want volgens dat lid tenderde dat naar consolidatie. Was consolidatie naar begin negentiende-eeuwse toestand overwogen? Deze vraag kwam overeen met het gedachtengoed van Van der Wyck: niet het zeventiende-eeuwse ideaal, maar dat van de negentiende-eeuw.²⁹⁹ De Minister van CRM probeerde zich buiten de zienswijzendiscussie te houden door aan te geven dat er niet echt sprake was van

---

²⁹⁶ 'De restauratie van Het Loo tot museum', *Nederlands Dagblad*, 29 april 1976.

²⁹⁷ F.G. de Ruiter, 'De peperdure twistappel Het Loo', *NRC Handelsblad*, 1 mei 1976.

²⁹⁸ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, afl. 1. Dit document bestaat uit een verslag van de bijeenkomst op 4 en 10 mei 1976. Verder zijn de vijftien vragen van de vaste Kamercommissie en de antwoorden van de Minister toegevoegd.

Tijdens het bezoek op 10 mei werden er voordrachten gehouden door Th. Lunsingh Scheurleer, Van Asbeck en Vliegenthart. De voordracht van Vliegenthart is in haar geheel toegevoegd, van de eerste is slecht een korte samenvatting gemaakt en bijgevoegd.

Op internet (Handelingen Tweede Kamer) echter ontbreekt één van drie voordrachten. Dat is de voordracht van Van Asbeck. In het archief van Van der Wyck in Slochteren is deze wel aanwezig. SWK, W-2224.

²⁹⁹ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, afl. 1, 1

terugrestaureren, er werden slechts enkele latere toevoegingen verwijderd. Dat antwoord was voor de PvdA niet voldoende en deze partij vond dat de plannen getoetst moesten worden aan het Charter van Venetië, in het bijzonder artikel drie, over het conserveren en restaureren van monumenten en vijf over het niet mogen wijzigen van de lay-out en de decoratie van een gebouw.³⁰⁰ De plannen zouden daar niet mee in overeenstemming zijn. De PvdA bepleitte, zoals verwoord is in artikel zestien van het Charter, het publiceren van de gedane uitgebreide onderzoeken die waren uitgevoerd. De Minister gaf geen antwoord op de vraag over het Charter. Wat betreft de publicaties was hij van mening dat er al voldoende was verschenen.³⁰¹

Na de rondleiding op 10 mei 1976 tijdens de tweede dag door het paleis en de tuin werden de leden van de vaste Kamercommissie bijgepraat door restauratiearchitect Van Asbeck, directeur Vliegenthart en conservator en hoogleraar op het gebied van kunstnijverheid Theo Lunsingh Scheurleer.³⁰² Met de wetenschap dat enkele leden van de vaste Kamercommissie kritisch waren over de restauratieplannen stond er dus veel op het spel.

Afbeelding 56: Minister Van Doorn bezoekt tezamen met enkele leden van vaste Kamercommissie op 10 mei 1976 Het Loo. *NRC*, 11 mei 1976.

---

³⁰⁰ Charter van Venetië, artikel drie luidt: 'The intention in conserving and restoring monuments is to safeguard them no less as works of art than as historical evidence.'

Charter van Venetië, artikel vijf luidt: 'The conservation of monuments is always facilitated by making use of them for some socially useful purpose. Such use is therefore desirable but it must not change the lay-out or decoration of the building. It is within these limits only that modifications demanded by a change of function should be envisaged and may be permitted.'

³⁰¹ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, afl. 1, 3.

³⁰² TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, afl. 1. Dit document bestaat uit een verslag van de bijeenkomst op 4 en 10 mei 1976. Verder zijn de vijftien vragen van de vaste Kamercommissie en de antwoorden van de Minister toegevoegd.

Tijdens het bezoek op 10 mei werden er voordrachten gehouden door Th. Lunsingh Scheurleer, Van Asbeck en Vliegenthart. De voordracht van Vliegenthart is in haar geheel toegevoegd, van de eerste is slechts een korte samenvatting gemaakt en bijgevoegd.

Op internet (Handelingen Tweede Kamer) echter ontbreekt één van drie voordrachten. Dat is de voordracht van Van Asbeck. In het archief van Van der Wyck in Slochteren is deze wel aanwezig. SWK, W-2224.

Het betoog van Van Asbeck was gebaseerd op een aantal uitgangspunten.³⁰³ Hij legde aan de leden van de Tweede Kamer uit dat de nieuwe gebruiksfunctie een uitgangspunt was: Het Loo werd een museum. Het paleis en de formele tuin zouden de te verwachten bezoekersaantallen moeten kunnen herbergen. Vanuit gebruiksoverwegingen zou de tuin bovendien een belangrijk concentratiepunt worden voor het publiek. De bezoekersstroom werd volgens een algemeen aanvaard beginsel geconcentreerd in een tuin die 1% deel uitmaakte van het gehele park, aldus Van Asbeck. Daarmee bedoelde hij dat de bezoekers toegang kregen tot de te reconstrueren en ommuurde formele tuin, zodat het overige deel van het park geen last daarvan zou hebben. De driedeling van het terrein achter het paleis was een ander uitgangspunt. De driedeling, met aan de westzijde het Oude Loo, in het midden de formele tuin en aan de oostzijde de woning van Prinses Margriet, resulteerde in de oorspronkelijke eenheid van het paleis met de zeventiende-eeuwse formele tuin. De heraanleg van de tuinmuur, waarvan gedeelten nog aanwezig waren, was volgens Van Asbeck verantwoord en loste ook het aspect privacy en veiligheid naar beide zijden op. Van Asbeck ging tenslotte nog in op het aspect van de bomen. In de afweging van belangen mogen dan bomen opgeofferd worden, er zouden ook 120 jonge bomen worden geplant. De meeste van de weinige bomen die omgehakt zouden worden, waren overrijp en dat zou het project niet mogen doen laten struikelen.

Ook Vliegenthart trachtte de Tweede Kamerleden te overtuigen van de restauratieplannen. Het uitdenken van de plannen had zo'n twintig jaar in beslag genomen. Ondanks het gegeven dat de Loo-commissie zich in die jaren verjongd had - volgens Vliegenthart een tweetal generaties van commissieleden – was zij altijd tot een en dezelfde conclusie gekomen waarbij de oorspronkelijke toestand van 1685 uitgangspunt was voor de restauratie met herstel van de geometrische tuin.³⁰⁴ Vliegenthart openbaarde dat de verstandhouding tussen Van Asbeck en Van der Wyck niet goed was: er zou sprake zijn van een persoonlijke controverse. Vliegenthart deelde de visie van Van der Wyck niet om het paleis terug te brengen naar de empire-staat uit begin negentiende eeuw met witte bepleistering en landschapspark. Die bouwfase was door een niet-Oranje, Lodewijk Napoleon, tot stand gekomen en door Koning Willem I met tegenzin aanvaard.³⁰⁵ Moest het museum, gewijd aan het Koningshuis, die bouwfase als uitgangspunt nemen?

---

³⁰³ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 1, 18-20.

³⁰⁴ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 1, 13-16.

³⁰⁵ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 1, 13-16. Ook bestreed Vliegenthart de stelling dat de negentiende eeuw zou verdwijnen. Die eeuw kwam volgens hem naar voren in de

Lunsingh Scheurleer ondersteunde het plan van Van Asbeck vooral vanwege de museale bestemming die het paleis zou krijgen. Door de tuin, door middel van een reconstructie naar de zeventiende-eeuwse situatie, meer een verlengstuk te maken van het huis, zouden bezoekers hier ook gemakkelijker kunnen rondlopen.³⁰⁶

Van der Wijck zat gedurende die periode niet stil en voerde de druk nog eens verder op. Aan de vooravond van het werkbezoek aan paleis het Loo, verstuurden Van der Wyck en vijfentwintig medeondertekenaars een telegram aan de Minister van CRM en de Minister van VRO. Zij riepen de bewindslieden op om af te zien van de plannen, van herstel van de zeventiende-eeuwse tuin.³⁰⁷ Het telegram van Van der Wyck werd door vrijwel alle kranten opgepakt.³⁰⁸ Van der Wijck zal tevreden zijn geweest over de impact die dit telegram teweeg had gebracht.

---

interieurs aan de westzijde, de paviljoens aan de veldvijver en het chaletje van Wilhelmina. En Vliegthart verweet Van der Wyck inconsistent te zijn in zijn visie op de tuin. Van der Wyck zou in 1969 hebben geschreven dat het plan van Dufour uit 1807 ongelukkig was. Vliegthart trok met andere woorden de oprechtheid van Van der Wyck, die pleitte voor het behoud van de langschappelijke aanleg, in twijfel. Hij wees het gezelschap tenslotte op een aantal geslaagde buitenlandse voorbeelden van paleizen met tuinen die nu als museum dienstdeden, zoals Vaux-le-Vicomte bij Parijs, Schloss Brüll in Rheinland, Schloss Nymphenburg bij Münschen en Hampton Court in Londen. Op de ranglijst van de Nederlandse musea nam Het Loo, op dat moment nog beperkt toegankelijk, de vijfde plaats in wat betreft de aantallen bezoekers.

³⁰⁶ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 1, 17.

³⁰⁷ SWK, W-2224.

³⁰⁸ 'Protesten tegen restauratie van paleis', *Algemeen Dagblad*, 11 mei 1976; 'Vrees voor aantasting stijl 't Loo', *NRC Handelsblad*, 11 mei 1976; 'Telegram bepleit 19^e-eeuwse tuin Het Loo', *Volkscrant*, 11 mei 1976; 'Twijfels over restauraties', *Het Vrije Volk*, 11 mei 1976; restauratie zal f. 60 miljoen kosten. Kamercommissie bekijkt Het Loo', *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 mei 1976; 'Telegram aan ministers: "Restauratieplan doet paleis Het Loo geweld aan"', *De Telegraaf*, 11 mei 1976; 'Pleidooi om af te zien van restauratie paleistuin Het Loo', *Trouw*, 12 mei 1976, 'Historici ongerust over restauratie paleis het Loo', *Nederlands Dagblad*, 13 mei 1976, Lidy van Ginneken, 'Het Loo tussen groen en oranje', *Volkscrant*, 15 mei 1976.

De *Leeuwarder Courant* sprak zich positief uit over de plannen: 'Het Loo wordt weer Versailles van het Noorden', *Leeuwarder Courant*, 29 mei 1976. Een nagenoeg gelijksoortig artikel was dat van: Nic. Van Loopik, 'Restauratie van Het Loo', *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 juli 1976.

De ondertekenaars van het telegram waren: Mr. Dr. J. Belonje, Alkmaar; Drs. C. Boschma, directeur Friesch Museum, Leeuwarden; J.Th.W. van Bracht, Rijswijk; K.A. Citroen, Amsterdam; J. Copijn, boomchirurg, Groenekan; Jhr. H.A. van Foreest, Den Haag; Prof. Dr. Ir. C. Koeman, hoogleraar historische kartografie, Utrecht; Mr. C.J. de Brijn Kops, conservator Rijksmuseum, Amsterdam; de heer en mevrouw Ir. H.M. van Mourik Broekman, Boekelo; Dr. J.W. Niemeijer, directeur Rijksprentenkabinet, Amsterdam; J.J.H.M. Oudemans, Putten; H.H. Rassing, arts, Delft; Drs. C.O.A. baron Schimmelpenninck van der Oye, directeur Gemeentemuseum Zutphen; C.F.J. Schriks, Zutphen; Dr. P. Singelenberg, lector architectuur geschiedenis, Utrecht; Mr. P. de Tex, Bilthoven; Dr. J.T. de Smidt, ecooloog Rijksuniversiteit Utrecht; J. Steur, Den Haag; Drs. W.H. Vroom, hoofd afdeling Nederlandse geschiedenis Rijksmuseum Amsterdam; C.D.W. Vrijland, Overveen; Drs. E. Weiss, wetenschappelijk medewerker Rijksuniversiteit Utrecht; A.G.M. Wuffers, Den Haag; Jhr. Dr. Drs. H.M.W. van de Wyck, Doorn; Jhr. Dr. C.C.G. Quarles van Ufford, voorzitter van het Oudheidkundig Genootschap Amsterdam en Prof. Dr. J.I.S. Zonneveld, hoogleraar fysische geografie Utrecht.

5.2 Het eerste plenaire debat in de Tweede Kamer over de restauratie

De leden van de Tweede Kamer ontvingen aan de vooravond van het Kamerdebat opnieuw een schrijven van Van der Wyck.³⁰⁹ In de brief vroeg hij zich af of de oude zeventiende-eeuwse aanleg van de tuin wel te herstellen zou zijn. Er was nagenoeg niets van over. Kon men aan de hand van geïdealiseerde gravures de marmeren cascades en de venusfontein wel herstellen? En met het weinige dat er nog was, zou het onmogelijk zijn om de allure die de tuin ooit had, door reconstructie te benaderen.³¹⁰

Afbeelding 57 en 58: Links Rie de Boois, rechts Els Veder-Smit. Overgenomen uit *Heemschut* 1976 van 1 juli 1976, bladzijde 12.

Op 17 juni 1976 werd dan eindelijk in de Tweede Kamer gesproken over de restauratie van Het Loo.³¹¹ De Boois wees de Minister op het feit dat de restauratie in strijd was met het op dat moment gevolgde beleid van consolidatie. Zij pleitte voor, gebruikmakend van de inzichten van de KNOB, het zichtbaar maken van de cultuurhistorie van het gebouw. Vervolgens diende zij haar motie in. Deze hield in dat paleis Het Loo hersteld diende te worden in de uitwendige vorm die het in de negentiende eeuw had verkregen.³¹² Haar zienswijze

---

SWK, W-2224.

³⁰⁹ SWK, W-2224. De medeondertekenaars, vooral hoogleraren, waren nu L.J. van Molk, C. Koeman, J. Lanjouw en P. Singelenberg.

³¹⁰ SWK, W-2224.

³¹¹ TK, 93ste vergadering, 17 juni 1976 met als onderliggende notitie 13947, nr. 1.

Handelingen Eerste Kamer, 30ste vergadering op 18 mei 1976, blad 1009 en 31ste vergadering op 25 mei 1976, blad 1034. De restauratie van paleis Het Loo werd ook in de Eerste Kamer besproken. Op 18 en 25 mei 1976 stelde het Kamerlid Doeke Eisma van D66 de restauratie aan de orde. Hij sprak over het ontbreken van openheid bij de voorbereiding van de plannen. Hij bekritiseerde het feit dat de Loo-commissie in jaren van beslotenheid de zaak bestudeerd had en pas naar buiten trad toen een van beide oplossingen, die van de restauratie, geheel uitgewerkt was. Waarom, zo vroeg Eisma zich af, was er niet meer openheid betracht. Minister Gruijters ging er inhoudelijk niet op in. Hij gaf aan dat paleis Het Loo een museum werd en dat de uitvoerende verantwoordelijkheid lag bij de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Eisma had zijn vraag ten gevolge van de verwarring rondom de verantwoordelijkheden helaas aan de verkeerde minister gesteld.

³¹² TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 2. De motie De Boois ea.

kwam overeen met die van Koeman, Quarles van Ufford en Van der Wyck, niet met het conserverende standpunt van Temminck Groll en de KNOB.

Els Veder-Smit uitte ook kritiek op de restauratiewijze en bracht naar voren dat in kringen van Monumentenzorg de opvatting heerste niet voor de vroegste periode te kiezen. De restauratie was in strijd met het Charter van Venetië en de opvattingen van Jan Kalf. Daarnaast had zij moeite met de aanleg van de baroktuin. Zij wees de Minister op het ontbreken van goed onderzoek daarnaar. Zij miste alternatieven en adviezen van specialisten ontbraken. Verder uitte zij kritiek op de wijze waarop de inbreng van de Rijksdienst van Monumentenzorg was georganiseerd, de late inschakeling van de Rijkscommissie voor de Musea en de informatieverstrekking van het Ministerie. De uitgave van Van Asbeck/Erkelens was in haar ogen onvoldoende waardoor deskundigen niet mee konden denken. Zij diende eveneens een motie in. De motie hield in dat de aanleg van een geometrische baroktuin aan de achterzijde van Het Loo aanzienlijke schade aan het bomenbestand en de conceptie van de huidige parkaanleg teweeg zou brengen. De aanleg, inrichting en het onderhoud van een dergelijke tuin was veel te duur. Zij betwijfelde bovendien of de voorgenomen aanleg, voorzien van een afscheidingsmuur van drieënhalve meter hoogte, wel de uit esthetisch en landschappelijk oogpunt meest verkieslijke oplossing zou zijn. De motie verzocht 'de regering niet over te gaan tot uitvoering van de voorgenomen tuinaanleg, doch na overleg met enkele specifiek deskundigen op het gebied van tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis der tuinkunst een of meer alternatieve voorstellen, waarin de privacy van de leden van het Koninklijk Huis blijft gewaarborgd, dan aan de Kamer voor te leggen.'³¹³

Afbeelding 59: Minister Van Doorn tijdens het debat op 17 juni 1976. Handelingen Tweede Kamer, zitting 1975-1976, 4722.

³¹³ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 3. De motie Veder-Smit ea.

Van Doorn pareerde de kritiek over het monumentenbeleid, de zienswijzen die verwoord waren in het Charter van Venetië en door Jan Kalf, met de vraag waarom de situatie wel gerestaureerd mocht worden naar de negentiende-eeuwse situatie en niet naar die van kort na 1914.³¹⁴ Want, aldus van Doorn, de PvdA had zwaaiend met het Charter van Venetië in de hand in haar motie een zuiver conserverende aanpak moeten bepleitten. Dat deed zij niet. Bij de tweede motie, die van de VVD, bood Van Doorn wel ruimte: 'Vindt de Kamer dat het wat de tuin betreft meer voor- dan nadelen heeft, dan zal ik het nog eens overwegen en het met mijn collega van Volkshuisvesting bespreken. Ik wil niet de indruk vestigen, dat ik wat de tuin betreft bereid ben 'om te gaan', juist omdat ik zo zwaar til aan de eenheid van opzet.'³¹⁵

De beide moties werden door een meerderheid van de Tweede Kamer aangenomen. Van der Wielen meldde in *Heemschut* dat de Tweede Kamer richting de minister de voet dwars had gezet. Wat zal de Minister doen met deze twee aangenomen moties? Naast zich neerleggen of aan één of beide moties gehoor geven?³¹⁶ In de dagbladen werd er daags na het Kamerdebat geschreven over de restauratie op 17 juni 1976.³¹⁷

In juli en augustus 1976 wisten een aantal dagbladen te melden dat koningin Juliana na haar aftreden zou gaan wonen op Het Oude Loo.³¹⁸ Dat was vreemd want in de voorbereidingen naar het debat van 17 juni was al uitgebreid gesproken over de nieuwe bestemming van Het Oude Loo als pied-à-terre. Het bericht werd gecorrigeerd. Els Veder-Smit reageerde daar weer op:

'Nu komt ook duidelijk naar voren waarom minister Van Doorn stug vasthoudt aan die ommuurde tuin. Die muur moet voorkomen dat bezoekers van het rijksmuseum Het Loo straks de tuin van prinses Margriet binnenlopen of de gasten van de koningin in het Oude Loo overlast bezorgen.'³¹⁹

---

³¹⁴ TK, 93ste vergadering, 17 juni 1976 met als onderliggende notitie 13947, nr. 1.

³¹⁵ TK, 93ste vergadering, 17 juni 1976 met als onderliggende notitie 13947, nr. 1.

³¹⁶ J.F. van der Wielen, 'Tweede Kamer ligt dwars', *Heemschut* (1976) afl. 7, 12.

³¹⁷ 'Van Doorn en Kamer ruziën over 't Loo', *Algemeen Dagblad*, 18 juni 1976; 'Kamer voelt niet voor Het Loo in 17^e-eeuwse stijl', *NRC Handelsblad*, 18 juni 1976; 'Restauratieplannen Het Loo afgekeurd', *Het Parool*, 18 juni 1976, 'Barok-tuinen verworpen. Kamer ziet Het Loo liever 19^e-eeuws', *De Volkskrant*, 18 juni 1976, 'Kamer wil tuin van 't Loo anders', *Het Vrije Volk*, 18 juni 1976; D.A.C. van den Hoorn, "'Het Loo" blijft toch in oude staat', *De Telegraaf*, 18 juni 1976; 'Kamer wil restauratie Het Loo', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 juni 1976; 'Kamer keurt plannen voor Het Loo af', *Nederlands Dagblad*, 19 juni 1976.

³¹⁸ Een voorbeeld daarvan: 'Koningin gaat na aftreden wonen in slot Oude Loo', *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 augustus 1976.

³¹⁹ 'Koningin huurt jachtslot. Paleis wordt rijksmuseum. Het Loo is uit de zorgen', *Algemeen Dagblad*, 14 augustus 1976.

Na het debat op 17 juni 1976 kwam de Minister van CRM op 7 september 1976 met een brief aan de Tweede Kamer. Met betrekking tot de motie De Boois schreef de Minister dat hij ook na de aangevoerde argumenten bij zijn standpunt bleef. Hij legde die motie naast zich neer. Wat betreft de aanleg van de geometrische tuin achter het paleis, de motie Veder-Smit, was de Minister bereid advies in te winnen van enkele deskundigen op het gebied van tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis van de tuinkunst.³²⁰ Ook in de dagbladen werd melding gemaakt van de beslissing van minister Van Doorn.³²¹

5.3 De vaste Kamercommissie praat over de tuin

Op woensdag 3 november 1976 kwam de vaste Kamercommissie bijeen om de brief van de Minister te bespreken. Uiteraard kregen de leden van de vaste Kamercommissie vooraf een brief van Van der Wijck waarin hij zijn standpunt herhaalde.³²²

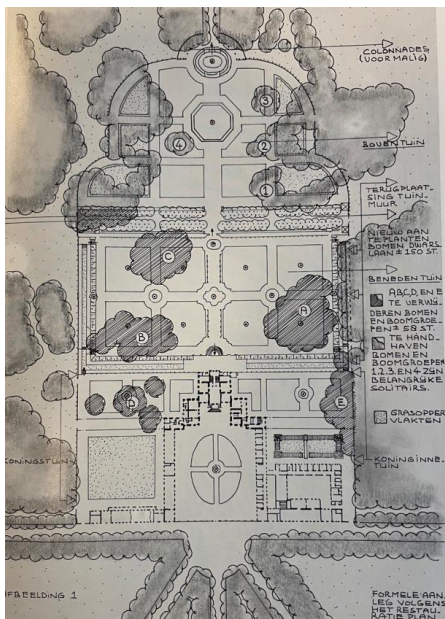
³²⁰ TK, zitting 1975-1976, 13947 *Restauratie van Het Loo*, nr. 5.

³²¹ 'Minister legt motie naast zich neer. Van Doorn wil plannen voor restauratie paleis Het Loo niet veranderen', *Trouw*, 9 september 1976; 'Minister negeert Kamer motie Loo-restauratie. Van Doorn: stijl van 17^e-eeuw is historisch aanvaardbaarder', *Leeuwarder Courant*, 9 september 1976.

³²² NA, Ministerie van CRM, 3009-3014 *Restauratie van Het Loo*, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978.

Op 31 oktober 1976 verstuurde Van der Wyck tezamen met tien medeondertekenaars een brief naar de vaste Kamercommissie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De brief concentreerde zich op de tuindiscussie. Nu de Minister besloten had tot vervolgonderzoek naar de tuinaanleg lag dat voor de hand. Zij betoogden dat de reconstructie niet uitvoerbaar was door het ontbreken van zeventiende-eeuwse beeldhouwwerken. Ook was het onverantwoord om bij het herstellen van de ommuring van de tuin niet strikt het historische tracé te volgen. En het vellen van bomen zou leiden tot de totale liquidatie van de landschappelijk aanleg van Dufour en Posth.

De medeondertekenaars waren C. Boschma (directeur Friesch Museum), C. Koeman hoogleraar Kartografie Rijksuniversiteit Utrecht), J. Lanjouw oud-hoogleraar Plantengeografie en -systematiek), J.W. Niemeijer (Directeur Rijksprentenkabinet), J. Nieuwstraten (Directeur Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie), C.C.G. Quarles van Ufford (wetenschappelijk hoofdmedewerker Rijksuniversiteit Utrecht), P. Singelenberg (Lector Architectuurgeschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht), J.T. de Smidt (ecoloog Rijksuniversiteit Utrecht), W.H.V. Vroom (afdeling Nederlandse geschiedenis Rijksmuseum Amsterdam) en J.I.S. Zonneveld (hoogleraar fysische Geografie Rijksuniversiteit Utrecht).

Afbeeldingen 60: Deze tekening schetst zowel de bestaande situatie in 1976 als het plan van Van Asbeck. Bron: *Groen* (1977) afl. 12, 457.

De PvdA-fractie was nog steeds van mening dat opvattingen over het restaureren van monumenten in de richting van consolidatie dienden uit te gaan, niettemin legde de fractie zich 'noodgedwongen' neer bij de door de Minister voorgestelde restauratieplannen: zij vreesden dat de kosten daarvan, door nog langer te wachten, zouden stijgen. Daarmee was de PvdA over de brug.³²³ De Minister bood aan om in een volgend overleg te spreken over de uitgangspunten voor het restauratiebeleid in het algemeen.³²⁴ De VVD-fractie vond de argumenten van de Minister niet van gewicht en betreurde het dat hij de motie van De Boois c.s. naast zich neer had gelegd. Door vervolgvragen te stellen over de aanbesteding van de werkzaamheden werd echter duidelijk dat ook de VVD-fractie over de brug was.

De Minister vroeg, op advies van Els Veder-Smit, vier personen om advies. Daarbij werd als randvoorwaarde opgemerkt dat eventuele alternatieve voorstellen moesten voldoen aan de eis dat de privacy van het Koninklijk Huis gewaarborgd zou zijn.³²⁵ Deze vier deskundigen waren D. Hennebo, verbonden aan het Institut für Grünplanung und Gartenarchitektur van de Technische Universiteit te Hannover in Duitsland, C. L. Temminck Groll, hoogleraar aan de TH Delft, W.C.J. Boer, tuin- en landschapsarchitect te Capelle aan de

³²³ TK, zitting 1976-1977, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 6, 1-2.

³²⁴ TK, zitting 1976-1977, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 6, 1-2.

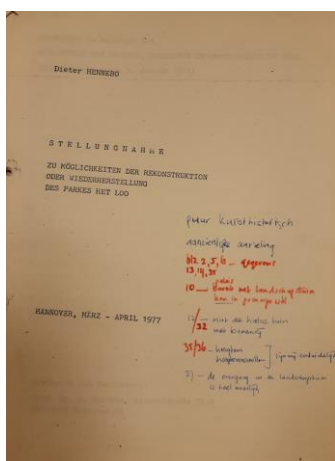
³²⁵ NA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 11140 Restauratie van Het Loo 1976-1977. In september 1976 stuurt het kamerlid Els Veder-Smit een brief aan Minister H. van Doorn waarin zij een viertal personen voordraagt die met kennis van zaken advies kunnen geven over de aanleg van de tuin bij het Loo.

IJssel en J.O.J. Copijn, boomchirurg te Groenekan.³²⁶ Naast deze door de Tweede Kamer voorgedragen deskundigen kwamen er ook – op initiatief van de Loo-commissie – adviezen binnen van de Duitse archeoloog H. Borger uit Keulen, de Belg R. Pechère, voorzitter van het internationale Comité ICOMOS-IFLA voor de historische tuinen, en het Rijksinstituut voor Natuurbeheer te Leersum. Deze drie partijen werden al vrij snel na het debat daartoe uitgenodigd. De Vereniging voor Tuin- en landschapsarchitectuur kwam zelfstandig tot een advies.

5.3.1 Op verzoek van de Tweede Kamer: een rapport en een alternatieve uitwerking

In de maanden maart en april 1977 schreef Hennebo een rapport over het herstel van de formele tuin dat uiteindelijk tweeënvijftig pagina's besloeg.³²⁷

Afbeelding 61: Voorzijde van het rapport Hennebo. Bron: NA, Archief van E. Veder-Smit, 194-198 Stukken betreffende de restauratie van Paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977, 197 Documentatie. De aantekening op de voorzijde zijn van E. Veder-Smit zelf.

Hennebo had een lichte – ‘graduele’ – voorkeur voor de reconstructie van de situatie rond 1700 boven het herstel van de landschappelijk aanleg van rond 1810.³²⁸ Hij noemde vier redenen. In de eerste plaats was dat vanwege de historische betekenis van de Barokke aanleg; ten tweede waren er zijns inziens voldoende beschikbare bronnen en restanten aanwezig; een derde argument was de nieuwe bestemming van Het Loo en tenslotte zou in een hersteld

³²⁶ TK, zitting 1977, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 7, 1.

³²⁷ NA, Archief Veder-Smit, 194-198 Stukken betreffende de restauratie van de tuin van Paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977, 194 Aantekeningen en notities. Dieter Hennebo was voorgedragen door Els Veder-Smit. Het archief van Els Veder-Smit bevat een notitie van een gesprek op 2 november 1977 (!) met Cocky Cremers. Zij merkte op dat de groep Van Asbeck-Vliegenthart niet voldoende deskundig zou zijn. Zij adviseerde om Hennebo, een autoriteit voor West-Europa, bovendien zuinig en accuraat, in te schakelen. De datering moet van 2 november 1976 zijn.

³²⁸ NA, Archief Veder-Smit, 194-198 Stukken betreffende de restauratie van de tuin van Paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977, 199 Documentatie. Rapport Hennebo, 44.

landschapspark geen bevredigende oplossing te realiseren zijn voor de verandering van de begrenzing.³²⁹ Voor de tegenstanders van de restauratieplannen zal de 'graduele' voorkeur van Hennebo voor de formele aanleg een teleurstelling zijn geweest.

W.C.J. Boer, J.O.J. Copijn en C.L. Temminck Groll boden een gemeenschappelijke visie aan.³³⁰ Archiefonderzoek geeft geen antwoord op de vraag waarom deze drie deskundigen besloten hadden tezamen een voorstel uit te werken. Het drietal benoemde een aantal bezwaren tegen de aanleg van de formele tuin. Die her-aanleg zou komen op de plaats waar nu de zichtlijnen vanuit het paleis bijeen komen. Dat lijnenspel zou verstoord worden. De formele tuin zou leiden tot een onsamenvattend geheel met de boomgroepen in het omliggende landschapspark. De aantrekkelijkheid van de herstelde formele tuin zou, doordat er nog maar een fractie over was van de architectonische en sculpturale elementen, nimmer de oorspronkelijke tuin kunnen evenaren.³³¹ In het *Nederlands Dagblad* van 29 april 1977 kwam Copijn aan het woord. Hij zei: 'het verhaal dat de bomen niet meer gezond zouden zijn en binnen vijftien jaar toch het loodje leggen is een onzinnig argument. Volksverlakkerij. Ik word daar razend van.'³³²

Zij stelden daarom een alternatief voor met als uitgangspunt het landschapspark te conserveren. Tussen de museumtuin en het Oude Loo en de woning van Prinses Margriet zou een tweeëneenhalve meter hoge hardhouten afscheiding volgens een vloeiende lijn door de

---

³²⁹ NA, Archief Veder-Smit, 194-198 Stukken betreffende de restauratie van de tuin van Paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977, 199 Documentatie. Rapport Hennebo, 44.

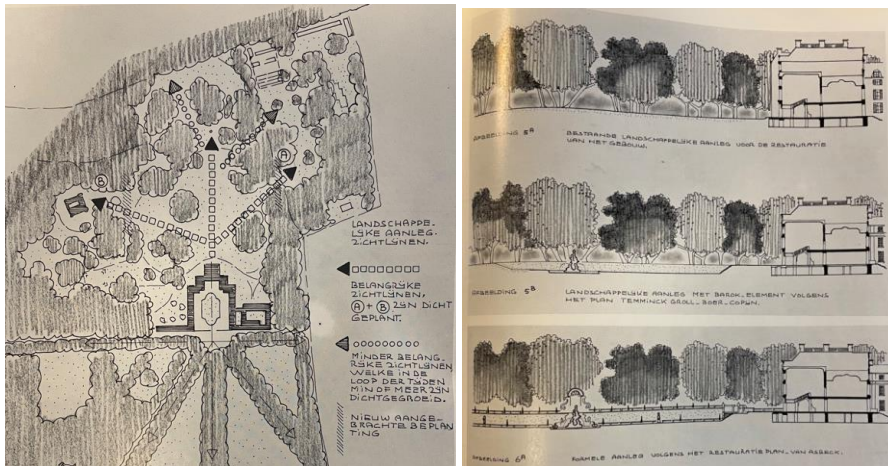
³³⁰ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Brief van minister Van Doorn aan Temminck Groll d.d. 4 januari 1977. In de brief gaf de minister aan 'advies te zullen inwinnen van enkele deskundigen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis van de tuinkust.' Hij verzocht hen een of meerdere alternatieve voorstellen waarin de privacy van de leden van het Koninklijk huis blijft gewaarborgd, voor te leggen.' In de brief aan Temminck Groll voegde minister Van Doorn er nog aan toe dat hem bekend was, dat 'u in het verleden bij herhaling – ook in brieven aan mij – uw standpunt ter zake reeds tot uiting hebt gebracht. Niettemin geef ik gaarne gevolg aan de suggestie van mevrouw Veder, omdat u wellicht aan uw eerder gedane uiteenzettingen nog punten hebt toe te voegen, die in een vroeger stadium niet zo voor het voetlicht zijn gekomen, of mij suggesties zouden kunnen doen voor eventuele alternatieve oplossingen in de hierboven bedoelde zin.' W.C.J. Boer ontving eenzelfde brief. De brief aan J. Copijn kende een lange uitzetting van de situatie, het hoe en waarom, en die tenslotte leidde tot dezelfde uitnodiging.

NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Brief van het drietal aan minister Van Doorn aan Temminck Groll d.d. 19 april 1977. De aanbiedingsbrief telde vier bijlagen: toelichting op de visie; twee tekeningen; een rapport van Copijn plus een uitwerkingsschets van Boer. Het rapport van Copijn beschrijft in detail het bomenbestanden en de gezondheid daarvan direct achter het paleis. Het rapport van Copijn is terug te vinden in het archief van Algemene Zaken (11211).

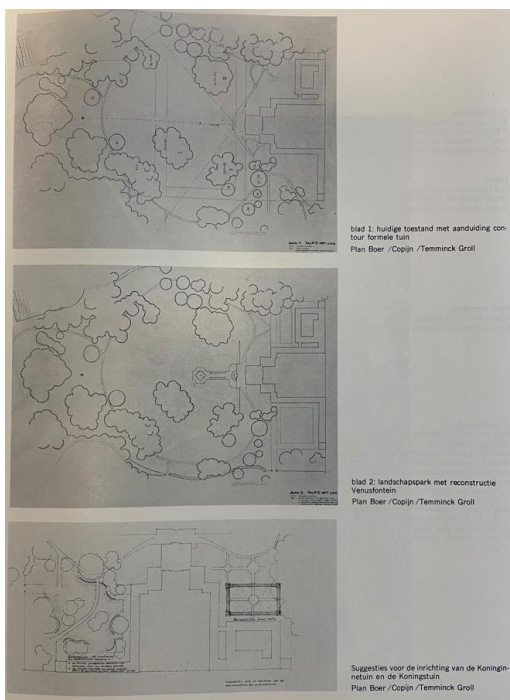
³³¹ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Brief van het drietal aan minister Van Doorn aan Temminck Groll d.d. 19 april 1977, bijlage 1: toelichting op de visie, 1-3.

³³² 'Restauratieplannen Het Loo eindelijk definitief', *Nederlands Dagblad*, 29 april 1977. Het citaat van Copijn staat in het kader 'Ruzie om de tuin'.

boomgroepen worden gerealiseerd, aan weerszijden ingeplant met rododendrons. Het gazon aan de achterzijde van het paleis zou worden verlaagd, met aan weerszijden een vloeiende glooiing en in het midden een vijver. Een formeel gedeelte zou dan gerealiseerd kunnen worden in de Konings- of Koninginnetuin.³³³ Dit hybride voorstel zou als compromis kunnen dienen.

Afbeeldingen 62 en 63: De tekening links schetst de zichtlijnen van de landschappelijke aanleg. De tekening rechts laat het verschil zien tussen de bestaande situatie in 1976 (boven) en de plannen van Temminck-Groll/Boer/Copijn (midden) en het plan van Van Asbeck (onder). Bron: *Groen* (1977) afl. 12, 464 en 465.

Afbeeldingen 64: Het alternatieve ontwerp van Temminck-Groll/Boer/Copijn. Bron: *Groen* (1977) afl. 12, 451.

³³³ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Brief van het drietal aan minister Van Doorn aan Temminck Groll d.d. 19 april 1977, bijlage 1: toelichting op de visie, 3. Adviesnummer vijf.

5.3.2 Drie rapporten op verzoek van de Loo-commissie

Op 8 juli 1976, kort na het eerste debat in de Tweede Kamer, nodigde Vliegenthart de Duitse Hugo Borger uit zijn licht te laten schijnen op de restauratie van de tuin bij paleis Het Loo.³³⁴ De veelzijdige Borger was archeoloog, kenner van de middeleeuwen, universitair docent en directeur van het Römisch-Germanischen Museums en het Historischen Museen in Keulen. In zijn brief van 10 augustus 1976 begroette hij het plan om de verdiepte tuin te herstellen. De reconstructie was volgens Borger wetenschappelijk buitengewoon gedegen en overtuigend onderbouwd. Door de tuin te herstellen ontstond een geheel van huis en tuin ('Gesamtkunstwerk'). De reconstructie zou leiden tot een object waarbij de bezoekers meer over het paleis en de tuin te weten zouden komen in geschiedkundige en kunsthistorische zin: 'Dem niederländischen Volk würde ein bedeutendes niederländisches Nationaldenkmal als Kunstwerk von Ausserordentlichem Rang wiedergeschenkt.'³³⁵

René Pechère, Belgisch tuinarchitect en President van het Internationaal Comité Historische Tuinen binnen het ICOMOS, was ook uitgenodigd door de Loo-commissie om zijn visie uiteen te zetten.³³⁶ Hij plaatste de tuin achter Het Loo tussen het tijdperk van de Renaissance en de Barok. Dat maakte het restaureren van de beoogde formele tuin juist interessant. De formele tuin zou het paleis het decor geven dat het nodig had. Het was zijns inziens niet nodig om de tuin letterlijk volledig te reconstrueren en alle tuinornamenten terug te plaatsen. De tuinmuur met een hoogte van drieënhalve meter bood geen enkele bedreigende uitstraling omdat aan de binnenkant een promenade zou worden aangelegd rondom de verdiepte tuin. Pechère was ervan overtuigd dat de (Nederlandse) bevolking en de bezoekers op een dag de autoriteiten zullen bedanken voor hun moed om hun plannen door te zetten.³³⁷

---

³³⁴ Ik vermoed dat Vliegenthart, die voorheen gewerkt had op kasteel Anholt en een boek had geschreven over de kunstverzameling van de familie Zu Salm, in Duitsland kennis had gemaakt met Hugo Borger.

³³⁵ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Borger noemde in zijn brief een soortgelijk voorbeeld in Duitsland. Dat betrof het slot Augustusburg bij Brühl dat na zware beschadigingen ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog in 1946 naar achttiende-eeuwse toestand was teruggebracht. De tuinen bij datzelfde slot waren gedurende de jaren 1935-1937 al gerestaureerd naar een ontwerp uit het jaar 1728.

³³⁶ Hij kreeg bekendheid door de aanleg van tuin voor de Brusselse Expo 58. Hij was op het moment waarop hij de beide brieven schreef President van de Internationaal Comité Historische Tuinen binnen het ICOMOS en hij doceerde aan de Ecole nationale supérieure des arts visuels de La Cambre in Brussel.

³³⁷ SWK, W-2222. Rapport augustus 1976, 3-4.

In het rapport merkte Pechère op dat huis en tuin saamhorig zijn en hij verwees daarvoor naar een uitspraak van Baron van Thuyl van Serooskerken die tijdens het derde symposium over historische

Op 12 juli 1976 ontving het Rijksinstituut voor Natuurbeheer van de Loo-commissie de vraag een rapport op te stellen over de gevolgen die ontgraving en restauratie van de formele tuin achter het paleis zou kunnen hebben voor het natuurlijk milieu. In het rapport werd eerst de biologische betekenis van de toenmalige landschappelijke situatie geschetst, waarna de biologische consequenties van de ontgraving en aanleg van de formele tuin volgde. Daarin kwamen zaken als de biologische en botanische betekenis van het terrein en de bomen aan de orde, maar ook verstoring door de werkzaamheden, hydrologie oftewel het (grond)water, de impact op micro- en mesoklimaat en de betekenis van te verwachten bezoekersaantallen. Samenvattend concludeerde het instituut in september 1976 dat met de ontgraving en aanleg van de formele tuin de betekenis van de bestaande situatie verloren zou gaan, maar die situatie was in hun ogen van vrij geringe biologische betekenis. De positieve uitwerking woog dus op tegen de negatieve gevolgen van de heraanleg van de formele tuin³³⁸ Samengevat: deze drie rapporten steunden, zoals te verwachten was, het standpunt van de Loo-commissie.

5.3.3 Een advies op eigen initiatief: Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur

Op 22 december 1976 stuurde de Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (de VTL) mede namens de Bond van Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitecten (de BNT) op eigen initiatief haar opvattingen over de tuin bij het paleis. In de inleiding beklagden zij zich erover dat de restauratiekwesitie in hoofdzaak was beoordeeld door bouwarchitecten, kunsthistorici en politici en dat inbreng vanuit tuin- en landschapsarchitecten ontbrak.³³⁹

De beoogde aanpak bij Het Loo, het terugrestaureren, was in de ogen van deze vereniging een denkbare oplossing.³⁴⁰ In de uitwerking vroeg de vereniging zich af of de

---

tuinen in 1975 in Zeist. SWK, W-2222. Rapport augustus 1976, 2. Van der Wyck noteerde in potlood bij die passage: 'Dat heeft hij van mij.'

Ook in de tweede brief van 16 december 1976 pleitte Pechère voor de heraanleg van de formele tuin, want Nederland moest het publiek iets bieden van iets dat niet meer bestond. SWK, W-2222.

Decemberbrief, 1-2.

³³⁸ Rijksinstituut voor Natuurbeheer, *Biologische aspecten van de plannen tot restauratie van de formele tuin bij paleis Het Loo* (Leersum 1976) 5.

³³⁹ Op 1 oktober 1976 bezochten zij Het Loo en op 19 november in datzelfde jaar vond er een discussiemiddag plaats. Deze bijeenkomst vond plaats in De Bilt en er waren twee sprekers. T.S. Smith, één van de opstellers van het rapport van de VTL, bepleitte de formele tuin en W.C.J. Boer de bestaande situatie. T.S. Smith was ook actief bij tuinontwerp Borg Verhildersum. T.S. Smith, 'Buitenplaatsen en hun toekomst', *Groen* (1976) afl. 12.

NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 22 december 1976 sloot af met: 'Wat voorheen een zaak van enkelen was, is en wordt nu een zaak, die ons allen aangaat'.

³⁴⁰ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 22 december 1976, 1. Het rapport van de vereniging beslaat acht pagina's. Het verslag van de studiemiddag omvat vijf pagina's.

landschappelijke tuin achter het paleis wel tot een van de beste voorbeelden zou moeten worden gerekend. Volgens de vereniging ontbraken er een aantal belangrijke kenmerken, zoals duidelijke hoogteverschillen, boomgroepen op lage heuvels, waterpartijen en doorzichten op belangrijke plaatsen. Hennebo had ook al gewezen op het ontbreken van de hoogteverschillen. Direct achter het paleis waren de monumentale boomgroepen de meest waardevolle elementen, maar tuin-architectonisch was het terrein rondom het Oude Loo hoger te waarderen door elementen zoals de visvijvers, de orangerie en de beeldentuin.³⁴¹

De formele tuin was volgens de vereniging niet zozeer een voorbeeld van een baroktuin, maar een Nederlandse interpretatie van de Italiaanse renaissance en Franse barokstijl. Die interpretatie leidde tot een kleinere omvang dan de Franse voorbeelden. Nederlandse voorbeelden van een baroktuin waren aanwezig bij Slot Zeist en Huis Heemstede bij Houten, maar een voorbeeld van de Nederlandse interpretatie ontbrak. Die kon nu bij Het Loo gerealiseerd worden.³⁴²

Bij het belichten van de ecologische aspecten was de vereniging duidelijk over de bestaande situatie: die was van geringe waarde. Enige zorg sprak men uit over de verlaging van de waterstand voor het bestand beuken die oppervlakkig wortelen. De kwaliteit van het bomenbestand was niet overal even goed. Er was sprake van achterstallig onderhoud. Vóór de aanleg van de formele tuin pleitte de concentratie van de bezoekers. Dat gold ook voor de driedeling van de achterzijde van het paleis. Door die driedeling bleef er van de ruimtelijke opzet van de landschappelijke aanleg niet veel over.³⁴³ Het *Algemeen Dagblad* van 14 januari 1977 verwoordde het standpunt van de vereniging als volgt: 'Graag tuin 't Loo in oude stijl'.³⁴⁴

5.4 De LOO-commissie reageert op alle onderzoeken³⁴⁵

Nadat alle gevraagde en ongevraagde rapporten binnen waren, werd aan de Loo-commissie gevraagd deze allemaal te beoordelen. Op 12 mei 1977 verscheen dat advies. De conclusie luidde als volgt:

---

³⁴¹ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 22 december 1976, 2-3.

³⁴² NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 22 december 1976, 3.

³⁴³ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 22 december 1976, 6.

³⁴⁴ 'Advies van tuin- en landschapsarchitecten: Graag tuin 't Loo in oude stijl', *Algemeen Dagblad*, 14 januari 1977.

³⁴⁵ TK, zitting 1977, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 7, 1. Het was voor een subcommissie van de Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo aanleiding om in mei 1977 een eindrapportage op te stellen. Deze subcommissie bestond uit Lunsingh Scheurleer, Kluyver en Meischke.

‘Na uitvoerige analyse van de verschillende standpunten en zienswijzen van deze deskundigen is onze commissie unaniem tot de conclusie gekomen dat zij niet alleen vasthoudt aan haar advies tot herstel van de zeventiende-eeuwse tuin, maar dat zij – gesterkt door het merendeel van de uitgebrachte adviezen – van mening is dat in deze situatie dit advies de enig juiste en verantwoorde oplossing biedt voor de restauratie van dit nationaal monument.’³⁴⁶

De Loo-commissie merkte op dat de eenheid van het huis met de aangrenzende buitenruimte voorop diende te staan. Omdat het huis zijn zeventiende-eeuwse vorm terugkreeg lag herstel van de oorspronkelijke aanleg van het achterterras en de verdiepte tuin voor de hand om die eenheid qua omlijsting en maatvoering te realiseren.³⁴⁷ Nu had dit argument ook zonder al dat extra onderzoek opgeschreven kunnen worden.

Verder lichtte de commissie toe dat de keuze om de eind zeventiende-eeuwse situatie te herstellen in het publieke debat op dat moment weinig steun vond. De Loo-commissie oordeelde dat restauratieopvattingen van dat moment ook tijdsgebonden waren. Dat betekende dat de commissie niet automatisch zou moeten kiezen voor een conserverende aanpak. Deze casus was volstrekt uniek en rechtvaardigde het besluit.³⁴⁸ Ook dit argument had men al vooraf kunnen vastleggen.

De Loo-commissie stelde vast dat alleen Boer, Copijn en Temminck Groll het terugbrengen van de oorspronkelijke tuin verwierpen. Het voorstel van dat drietal werd beschouwd als een compromis en had ‘het stempel van tweeslachtigheid.’³⁴⁹

De vaste Kamercommissie bezocht op 10 april 1977 opnieuw paleis Het Loo en kreeg daar nog een voordracht van Theodoor Herman Lunsingh Scheurleer, lid van de Loo-commissie.³⁵⁰ Hij legde uit waarom het alternatieve plan van Boer, Copijn en Temminck Groll ‘tweeslachtig’ was. Dat was vlees noch vis. Dat plan voorzag in een loopbrug in de richting van de Venusfontein, die als enig element van de baroktuin zou worden hersteld. Deze hybride

---

³⁴⁶ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 12 mei 1977, 1.

³⁴⁷ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 12 mei 1977, 1.

³⁴⁸ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 12 mei 1977, 2.

³⁴⁹ NA, Ministerie van CRM, 3012 De tuinen 1976-1977. Brief d.d. 12 mei 1977, 3.

³⁵⁰ GA, Rijksmuseum Paleis Het Loo, 1 Jaarverslagen in conceptvorm, 1972-1979. De bezoekers op 10 april 1977 waren C.F. Kleisterlee jr. (CDA), R. de Boois (PvdA), C.H. Evenhuis (CDA), G. van Leijenhorst (CDA), C. Mertens (D66), W. Meijer (PvdA), J.H. Vrijlandt-Krijnen (VVD), S.C. Weijers (CDA) en F.de Gou, griffier van de commissie. Na een voordracht door Lunsingh Scheurleer bezocht men de westveugel waar Van Asbeck uitleg gaf aan de hand van de bijeengebrachte documenten.

oplossing wees Lunsingh Scheurleer van de hand en hij betwijfelde of de opstellers er zelf wel achter stonden.³⁵¹

5.5 Het tweede plenaire debat in de Tweede Kamer over de restauratie

De Loo-commissie adviseerde, zoals in de vorige paragraaf te lezen was, op 12 mei 1977 unaniem dat de tuin in de zeventiende-eeuwse vorm hersteld diende te worden. De Minister sloot zich op 9 juni 1977 daarbij aan en bleef bij zijn oorspronkelijke standpunt.³⁵² Maar door niet met alternatieven te komen had de Minister niet voldaan aan de motie Veder-Smit van 17 juni 1976, aldus de redactie van *Bulletin KNOB*.³⁵³ De redactie riep op tot een heroverweging. Ook *NRC Handelsblad* trok de conclusie dat de Minister geen gehoor had gegeven aan de motie.³⁵⁴

Aan de vooravond van het tweede plenaire Tweede Kamerdebat over de restauratie van paleis Het Loo schreef Van der Wyck, teneinde de besluitvorming opnieuw te beïnvloeden, de notitie 'Het witte paleis in het groen'.³⁵⁵ Van der Wyck bracht een nieuw argument in: van de oorspronkelijke aanleg restte niets dan 'gemetselde bodems van enkele waterkommen onder zand en enkele fragmenten van beeldhouwwerken'.³⁵⁶ Het romantische landschappelijk park zou worden opgeofferd door onduidelijke namaak waarvoor de gegevens in onvoldoende mate aanwezig waren.³⁵⁷ De notitie was ondertekend door achttien personen.³⁵⁸ Het rapport

---

³⁵¹ NA, TK, 11141 Restauratie van Het Loo 1978. Gedateerd februari 1978. Het is aannemelijk dat de lezingen die Lunsingh Scheurleer hield op Het Loo voor de vaste Kamercommissie en andere experts aansloten bij deze notitie. Tijdens de periode dat het parlement sprak over de restauratie van paleis Het Loo deed Lunsingh Scheurleer aan lobbywerk door de diverse kamerfracties te bezoeken om het standpunt van de Loo-commissie duidelijk te maken.

https://www.dbnl.org/tekst/jaa004200401_01/jaa004200401_01_0013.php, geraadpleegd 3 april 2022. Zijn inzet voor de Oranjerfamilie werd door Koningin Beatrix beloond door hem te benoemen tot Commandeur in de Huisorde van Oranje.

³⁵² TK, zitting 1977, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 7, 2.

³⁵³ Redactie *Bulletin KNOB*, 'Voorwoord van de redactie', *Bulletin KNOB* (1977) afl. 4/5, 191.

³⁵⁴ 'Het Loo krijgt toch een geometrische tuin', *NRC Handelsblad*, 14 juni 1977. Er werd opgemerkt dat met dit besluit minister Van Doorn zich keerde tegen de meerderheid van de Tweede Kamer en 'de motie naast zich (heeft) neergelegd.'

³⁵⁵ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. H.M.W. van der Wyck, *Het Loo: het witte paleis in het groen* (Doorn 1977) 1. Het document bevindt zich in het archief van zowel Van der Wyck in Slochteren als in het Nationaal Archief (Den Haag).

³⁵⁶ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Van der Wyck, *Het witte paleis*, 1.

³⁵⁷ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Van der Wyck, *Het witte paleis*, 2.

³⁵⁸ NA, Ministerie van CRM, 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978. Van der Wyck, *Het witte paleis*, 8. Dat waren J. Bolonje, Alkmaar; J.G. Boekschoten, lector in de paleontologie R.U. Groningen; C. Boschma, directeur Fries Museum Leeuwarden; J.Th.W. van Bracht, Rijswijk; J. Elkaar-Lagendijk, Amersfoort; C. Koeman, hoogleraar in de historische geografie R.U. Utrecht; P.M.Ph. Küpper, hoogeraar

haalde de dagbladen. De *Telegraaf* pakte groots uit met 'Minister Van Doorn dreigt bijl te zetten in prachtig park. Groep experts tracht Het Loo te redden.'³⁵⁹ *Trouw* meldde: 'De bomen kunnen nog jaren mee, zeggen deskundigen. Plan met Loo-park valt slecht.'³⁶⁰

Op 24 augustus 1977 vergaderde de Tweede Kamer opnieuw over de restauratie. Els Veder-Smit (VVD) vond het rapport Hennebo knap en grondig. Het voorstel van de groep Temminck Groll, Boer en Copijn bood een achttal voordelen: het tastte de landschapstuin niet aan; de boomgroepen bleven intact door deze te conserveren; toekomstige mogelijkheden bleven open; het maakte gebruik van de tuinornamenten die er nog waren; het voorzag in een geleidelijk overgang van gebouw naar park; bood meer ruimte voor publiek; was goedkoper dan de heraanleg van de formele tuin en bood een betere oplossing voor de privacy van de Koninklijke familie. Zij uitte opnieuw kritiek op het plan Van Asbeck: was er wel voldoende over van de tuinornamenten en het beeldhouwwerk; beschikte men in Nederland wel over voldoende deskundigheid; was de zaak wel voldoende onderzocht zoals Hennebo dat vaststelde en deed men andere historische tuinen niet te kort? Het is duidelijk dat Veder-Smit inzake de tuinornamenten en het beeldhouwwerk gebruik maakte van de notitie van Van der Wyck.

Afbeeldingen 65, 66, 67 en 68: De hoofdrolspelers op 24 augustus 1977: Minister Van Doorn, Minister Gruyters, Kamerlid De Boois en Kamerlid Veder-Smit. TK, 8ste vergadering, 24 augustus 1977, 253, 254, 243 en 242.

---

nieuwe Duitse letterkunde R.U. Utrecht; L.M. Michiels van Kessenich, voorzitter KNOB, J. Nieuwstraten, directeur RKD Den Haag; J.J.M.H. Oudemans, voorzitter Nederlandse dendrologische vereniging Putten; C. Baron Schimmelpenninck van der Oye, directeur Gemeente Museum Zutphen en archivaris Gemeente Zutphen; P. Singelenberg, lector kunstgeschiedenis R.U. Utrecht; J.T. de Smidt, vegetatiekunde en botanische ecologie R.U. Utrecht; J. Steur, Den Haag; C.J.M van der Veken, oud-hoofdarchitect Monumentenzorg Den Haag, A. Verschuur-Stutterheim, kunsthistorica Vorden; H.M.W. van der Wyck, Doorn en J.I.S. Zonneveld, hoogleraar natuurkundige aardrijkskunde, geomorfologie en landbeschrijving R.U. Utrecht.

³⁵⁹ 'Minister Van Doorn dreigt Bijl te zetten in prachtig park. Groep experts tracht het Loo te redden. Rapport aan Maker bepleit voortbestaan in huidige vorm', *De Telegraaf*, 23 augustus 1977.

³⁶⁰ 'De bomen kunnen nog jaren mee, zeggen deskundigen. Plan met Loo-park valt slecht', *Trouw*, 24 augustus 1977.

De Boois meldde de Kamer dat de PvdA zich had berust in het besluit van de Minister om het gebouw terug te brengen in haar zeventiende-eeuwse toestand, maar dat zij nu feller was aangaande het besluit van de Minister om de formele tuin aan te leggen. Die aanleg zou het bestaande vernielen en het karakter van het paleis veranderen: het 'kon wel eens pure kitsch worden.'³⁶¹ Het RIN-rapport (Rijksinstituut voor Natuurbeheer) over de tuin wilde zij niet bespreken: 'want ik weet niet welke amateurs ernaartoe gestuurd zijn.'³⁶² De Boois oordeelde dat het RIN niet over de juiste deskundigheid beschikte wanneer het ging om de 'conceptie van een landschappelijke tuin' of een 'tuinbeoordeling'.³⁶³ Zij vond dat de RIN-biologen slechts bekwaam waren op het gebied van planten.³⁶⁴ Wat betreft de plannen steunde de PvdA de uitwerking van Boer, Copijn en Temminck Groll. De PvdA en de VVD zaten dus op een en dezelfde lijn.

De demissionaire Minister gaf aan dat hij geen nieuwe gezichtspunten had gehoord. Hij ontkende dat er te weinig gegevens beschikbaar waren, omdat er over geen enkele andere tuin zoveel beschikbaar was gesteld. Van Doorn wees het enige alternatieve plan, dat van Boer, Copijn en Temminck Groll, resoluut van de hand. Het voldeed in zijn ogen niet aan het beveiligings- en privacy-vraagstuk in relatie tot het Koninklijk Huis. Het was summier uitgewerkt in een paar pagina's en het was iets nieuws, niet een keuze tussen iets wat er nu was of in het verleden had bestaan. Dat is een opmerkelijk geluid, daar diezelfde Minister in zijn brief aan deze drie deskundigen juist had opgeroepen om met alternatieven te komen. De Minister was ook niet van plan een nieuwe termijn in te stellen voor een zoveelste beraad. Eens moest er besloten worden welke weg zou begaan worden. Voor Veder-Smit en De Boois was het antwoord van de Minister aanleiding om tezamen een motie in te dienen om de Minister op andere gedachten te brengen. Zij nodigden de regering uit om 'de toekomstige vorm van de tuin achter Het Loo te heroverwegen' met als resultaat 'het in grote lijnen handhaven van de huidige tuin in landschappelijke stijl.'³⁶⁵ Veder-Smit en De Boois waren van mening dat onvoldoende was onderzocht of er in de voormalige baroktuin nog wel voldoende kunsthistorische bestanddelen aanwezig waren om een reconstructie te rechtvaardigen. Op 25

---

³⁶¹ TK, 8ste vergadering, 24 augustus 1977, 244.

³⁶² TK, 8ste vergadering, 24 augustus 1977, 244.

³⁶³ TK, 8ste vergadering, 24 augustus 1977, 244.

³⁶⁴ TK, 8ste vergadering, 24 augustus 1977, 244. Cornelissen van het CDA steunde het plan van Van Asbeck. Zij deed dat gelet op de samenstelling van de Loo-commissie waar prinses Beatrix deel van uitmaakte en het feit dat de commissie unaniem was in haar conclusie. Abma (SGP) wilde het landschappelijke park in tact laten.

³⁶⁵ TK, zitting 1977, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 9. De motie De Boois en Veder-Smit.

augustus 1977 werd tijdens de negende vergadering van de Tweede Kamer de motie met een ruime Kamermeerderheid aangenomen. Alleen de PPR en het CDA stemden tegen deze motie.³⁶⁶

Het tweede plenaire debat in de Tweede Kamer werd ook besproken in de Loo-commissie.³⁶⁷ Zij stelden vast dat de problemen rond Het Loo vooral te wijten waren aan goede public-relations, waarbij de suggestie werd gedaan om de commissie aan te vullen met enkele voorlichtingsambtenaren om een vorm van tegenaanval te bewerkstelligen. Commissielid Meischke suggereerde een 'tegen-actiegroep' te formeren die juist in positieve zin lawaai zou produceren.³⁶⁸ Meischke overwoog zelfs om uit de Loo-commissie te stappen om daar zelf vorm en inhoud aan te geven.³⁶⁹ Prinses Beatrix zag graag dat in die berichtgeving vooral de nadelige gevolgen van grote aantallen bezoekers in de landschappelijke tuin onderstreept zouden worden.³⁷⁰ Een poging van de Loo-commissie om te mogen reageren op het hoofdredactioneel artikel van de *NRC* was op niets uitgelopen. Ook bleek uit het verslag de commissie dat zij de Bond Heemschut achter de broek hadden gezeten om met een standpunt te komen. Dit maakt duidelijk dat de negatieve aandacht voor de restauratie in de publiciteit de Loo-commissie wel degelijk raakte. Jaren later zei Meischke daarentegen het volgende over de restauratie: 'Als men had gekozen voor de restauratie van de bestaande toestand, dan had ik daar ook vrede mee gehad.'³⁷¹

5.6 Het eindspel: nog meer onderzoek en finale besluitvorming

Toen in december 1977 het eerste Kabinet-van Agt aantrad kwam de restauratie-portefeuille niet in handen van M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen, de nieuwe Minister van CRM, maar van

---

³⁶⁶ TK, 9de vergadering, 25 augustus 1977, 287. De PPR stemde tegen, omdat Minister Van Doorn van PPR-huize was. De partij stemde niet in met een kamermotie tegen een eigen minister.

³⁶⁷ NA, Ministerie van CRM, 2951-1953 Commissie van Advies 1970-1981, 2953 Wijziging van de samenstelling, vergaderstukken en correspondentie 1977-1981. Vergadering d.d. 13 september 1977. Agendapunt 4. Het debat in de Tweede Kamer betreffende de tuin en de tuinmuur op 24 augustus 1977, alsmede de op 25 augustus 1977 aangenomen motie van de leden Veder-Smit en De Boos. Bladzijde 2 tot en met 4.

³⁶⁸ NA, Ministerie van CRM, 2951-1953 Commissie van Advies, 2953 Wijziging van de samenstelling, vergaderstukken en correspondentie 1977-1981. Vergadering d.d. 13 september 1977. Agendapunt 4. Het debat in de Tweede Kamer betreffende de tuin en de tuinmuur op 24 augustus 1977, alsmede de op 25 augustus 1977 aangenomen motie van de leden Veder-Smit en De Boos. Bladzijde 4.

³⁶⁹ Zie Hoofdstuk 4, voetnoot 27.

³⁷⁰ NA, Ministerie van CRM, 2951-1953 Commissie van Advies, 2953 Wijziging van de samenstelling, vergaderstukken en correspondentie 1977-1981. Vergadering d.d. 13 september 1977. Agendapunt 4. Het debat in de Tweede Kamer betreffende de tuin en de tuinmuur op 24 augustus 1977, alsmede de op 25 augustus 1977 aangenomen motie van de leden Veder-Smit en De Boos. Bladzijde 4.

³⁷¹ Denslagen, 'Overleefde schoonheid', 194.

Staatssecretaris G.Ch. Wallis de Vries van datzelfde departement. Saillant detail: Els Veder-Smit vertrok uit de Tweede Kamer en werd Staatssecretaris op het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Wallis de Vries zette naar aanleiding van de aangenomen motie in op extra onderzoek in de tuin. Dat leverde nieuwe vondsten op.³⁷² Daarnaast werd er studie verricht naar het historisch plantenbeeld in de baroktuin. In het *Algemeen Dagblad* van 7 januari 1978 kwam Van Asbeck aan het woord en opperde dat de blootgelegde restanten een ijzersterk argument vormden om vast te houden aan de reconstructie van de formele tuin.³⁷³ Van Asbeck: 'Wij hebben juist naar belangrijke zaken gezocht en het feit dat wij op verschillende plaatsen hebben gegraven en steeds boven water brachten wat we dachten dat er zat, is het beste bewijs dat alles er nog is. Anders gezegd: deze zaken dragen wij aan ter nadere overweging om te komen tot een besluit wat er nu moet gebeuren.'

Van der Wyck zag zich genoodzaakt daarop te reageren en er volgde een nieuwe notitie met als titel 'Behouden wij het witte paleis in het groen?' en die werd opnieuw door

---

³⁷² TK, zitting 1977-1978, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 10. Brief van de Staatssecretaris aan de Tweede Kamer van 12 mei 1978 meldt de volgende vondsten:

- Venusbassin; achthoekige bodem met afdrukken van de bodemafwerking en de overlopen naar de sproeiers langs het middenpad en de lengte-as van de tuin;
- Fontein parallel aan middenpad: aanvoerleiding aanwezig, alsmede bodem en wanden;
- Hemelbolbassin: bodem en circa 50% van de afwerking in goede staat: mozaïek van kiezelsteen, zwart-wit, randen aanwezig;
- Bassin van Narcissus: volledig aanwezig met mozaïek in kiezel wit en zwart: randen van zandsteen aanwezig;
- Bassin van Galatea: mozaïek en zandstenen randen voor een groot deel aanwezig;
- Herculesbassin: bodem en randen aanwezig alsmede een stuk van de randafwerking;
- Overgang van Benedentuin naar Boventuin: volledige fundering van de trap van twee treden en van de balustrade van Romus en Romulus zijn volledig aanwezig;
- Duiker van het eerste (smalle) kanaal compleet met afwerking aanwezig: daarin bevindt zich een zandstenen cascade, welke als overstort heeft gediend van het Herculesbassin, afwerking: veldkeijtjes met rotswerk;
- Eerste (smalle) sloot is gevonden met wanden van metselwerk: de bodem is van hout;
- Tweede (brede) sloot is nog niet ontgraven, maar wel zijn hier en daar steekproeven genomen, die hetzelfde resultaat opleverden als bij de smalle sloot: wanden van metselwerk en bodem van hout;
- Koningssprong: circa 75% van alle randen is nog aanwezig evenals leiding aanvoer van aardewerk pijpen.

³⁷³ Henk Ruigrok, 'Lusthof puntgaaf boven water. Restaurateurs op Het Loo zien hun mening bevestigd', *Algemeen Dagblad* 7 januari 1978, pagina 25. 'Verscholen onder een flinke laag stro, bijna liefdevol toegedekt tegen de onverbiddelijke nachtvorst, ligt achter paleis Het Loo een opzienbarende vondst verscholen. Prachtige fonteintjes, kanaaltjes, mozaïeken van grint, bassins met houten bodems en duikers: restanten van de fraaie zeventiende-eeuwse lusthof die van het Loo ooit een ware lusthof moeten hebben gemaakt.'

dezelfde achttien personen ondertekend.³⁷⁴ In deze notitie werd een aantal bekende standpunten herhaald, maar nieuw was toch wel de kritiek op de blootgelegde restanten van de formele tuin. In de ogen van Van der Wyck waren er slechts resten van vijverranden en vijverbodems aanwezig. Het zou nog heel veel werk zijn om daar nieuwe vijvers en monumenten van te maken.³⁷⁵ Waren er, aldus van der Wyck, wel voldoende bestandsdelen aanwezig waren die een reconstructie rechtvaardigden?

Op 28 maart 1978 ontvingen de leden van de Loo-commissie een aanvullende brief van Hennebo.³⁷⁶ De laatste had op 17 maart 1978 paleis Het Loo bezocht en met de Loo-commissie gesproken en de opgravingen in de tuin bezichtigd.³⁷⁷ Daarbij had de Loo-commissie aan Hennebo verzocht om opnieuw stelling te nemen. Aan de reconstructie moest volgens Hennebo voorrang worden gegeven, omdat in de ontwikkeling van Het Loo de aanleg rond 1700 beschouwd moest worden als een hoogtepunt. Een ander argument voor het herstellen van de zeventiende-eeuwse situatie was het gegeven dat er in Nederland geen enkele typische ‘Hollandse’ variant op de baroktuin behouden was gebleven, terwijl bij Het Loo nu de mogelijkheid aanwezig was deze weer aan te leggen. Ook was Hennebo van mening dat, nu het besluit was genomen het paleis zelf in zeventiende-eeuwse toestand te brengen, ook de tuinaanleg naar die periode hersteld zou moeten worden. Dat zou resulteren in de oorspronkelijke barokke eenheid (‘Gesamtkunstwerkes’). De nieuwe bestemming en het

---

³⁷⁴ SWK, W-2220. H.M.W. van der Wyck, *Behouden wij het witte paleis in het groen* (Doorn 1978). De notitie is niet van een datum voorzien, maar de citaten één en drie verwijzen naar een artikel in het *Algemeen Dagblad* van 7 januari 1978: ‘Lusthof puntgaaf boven water’.

³⁷⁵ SWK, W-2220. Van der Wyck, *Behouden wij*, 2.

In januari 1978 stelde Van der Wyck, namens de achttien ondertekenaars, een brief op die gericht was aan Koningin Juliana. Die brief was voorzien van een exemplaar van de notitie Het witte paleis in het groen. Zij wensten met een afvaardiging van de achttien ondertekenaars met de Koningin van gedachten te wisselen over de bescherming en het herstel van buitenplaatsen en historische landschappen. Van der Wyck begreep uiteraard wel dat dit een gevoelig onderwerp zou zijn voor de Koningin om te bespreken: ‘Het ligt uiteraard niet in de bedoeling van deze delegatie met Uwe Majesteit van gedachten te wisselen over de politieke aspecten van deze zaak, maar over de cultuurhistorische. Het spreekt van zelf dat de delegatie geen enkele poging zal ondernemen Uwe Majesteit naar haar persoonlijke opvattingen over de wenselijke toekomst van Het Loo te vragen.’ Het gesprek heeft dan ook nooit plaatsgevonden. SWK, W-2221.

³⁷⁶ NA, TK, 11141 Restauratie van Het Loo 1978. De brief d.d. 28 maart 1978 was geschreven door Hennebo en Alfred Hoffmann uit Bad Homburg, expert op het gebied van landschappelijke tuinen. Beiden waren verantwoordelijk voor de driedelige reeks *Geschiede der deutschen Gartenkunst* uit de jaren zestig van de twintigste eeuw.

³⁷⁷ GA, Het Loo, 1 Jaarverslagen in conceptvorm, 1972-1979. Vliegenthart schreef over dat bezoek het volgende: ‘Na een korte inleiding van prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer, lid van de Commissie van Advies, over de problematiek rondom de tuin en de door het parlement gevraagde heroverweging, werd de in de westelijk vleugel ingerichte expositie bezichtigd, waar de belangrijkste documentatie over de tuin was samengebracht. Vervolgens werden de opgravingen bekeken en vond in het paleis een gedachtewisseling plaats.’

intensievere gebruik van de tuinen was eveneens een argument. De reconstructie was te rechtvaardigen door het aantal bronnen en de kwaliteit van de aanwezige objecten in de tuin.³⁷⁸

Op 10 april 1978 bezocht de Vaste kamercommissie opnieuw paleis Het Loo. Ditmaal konden de Tweede Kamerleden kennis nemen van de opgravingen in de tuin en verzorgden Hennebo en Lunsingh Scheurleer een toelichting. De opgravingen in de tuin en het standpunt van Hennebo deed Staatssecretaris Wallis de Vries op 12 mei 1978 besluiten dat de tuin zou moeten worden ingericht zoals de Loo-commissie had aanbevolen.³⁷⁹ De enige concessie betrof de planning van de heraanleg van de boventuin: die zou op aandringen van Koningin Juliana (in 1975) gefaseerd plaatsvinden.

Van der Wyck deed nog een laatste poging op 30 mei 1978. Dat stuk heeft geen titel. Van der Wyck stelde dat bij de vondsten de piéces de milieu ontbraken. Hij bedoelde daarmee de centraal gelegen Venusfontein, de beide cascaden en twee imperiumvazen en dat die nimmer te reconstrueren zouden zijn, het zou leiden tot een nieuwe beeldentuin.³⁸⁰ Van der Wyck zag in dat de strijd definitief verloren was en hoopte wellicht zijn invloed te kunnen uitoefenen bij de realisatie van de restauratiewerkzaamheden door als deskundige geraadpleegd te zullen worden.³⁸¹ Gelet op zijn gebrouilleerde relatie met Van Asbeck was dat ijdele hoop.

5.7 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft duidelijk gemaakt dat de Tweede Kamer zich inhoudelijk ging bemoeien met de wijze waarop paleis Het Loo gerestaureerd zou moeten worden. Ging het in 1975 uitsluitend over de begroting, vanaf maart 1976 ging het over de zienswijzen van het restaureren. Een uiterst belangrijke rol speelde Van der Wyck: hij benaderde in januari 1976 met succes leden van de Tweede Kamer. Daarbij had hij het geluk dat twee van hen, Rie de Boois van de PvdA en Els Veder-Smit van de VVD, zich volledig stortten op dit onderwerp. Daarbij viel het op dat de beide Tweede Kamerleden zich schaarden achter de negentiende-eeuwse zienswijze van Van der Wyck. Want in de debatten met de Minister hierover hanteerden zij als uitgangspunt het Charter van Venetië en Jan Kalf's visie op

---

³⁷⁸ NA, TK, 11141 Restauratie van Het Loo 1978.

³⁷⁹ TK, zitting 1977-1978, 13947 Restauratie van Het Loo, nr. 10.

Brief Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *KNOB* (1978) afl. 3/4, 195-196.

³⁸⁰ SWK, W-2220. Notitie 30 mei 1978, 1. Van der Wyck vroeg opnieuw aan zijn zeventien medestanders om zijn notitie te ondertekenen.

³⁸¹ SWK, W-2220. Notitie 30 mei 1978, 1.

restauratievraagstukken. Het lag meer voor de hand dat de Tweede Kamer zich zou aansluiten bij de zienswijze van Temminck Groll en die van de KNOB zoals die in het vorige hoofdstuk is verwoord. Dat deed de Tweede Kamer niet.

De Tweede Kamer debatteerde op 17 juni 1976 voor de eerste keer over de restauratie. De Boois diende een motie in waarbij gepleit werd voor het herstellen van de negentiende-eeuwse situatie. Een meerderheid steunde de motie. Voor Minister Van Doorn zal de discussie over de restauratie niet eenvoudig zijn geweest, want hij moest immers rekening houden met het gegeven dat prinses Beatrix c.q. het Koningshuis het plan Van Asbeck steunde en dat er al eerder een compromis tot stand was gekomen over de driedeling van de tuin achter het paleis en de wijze waarop de afscheiding vorm zou krijgen.

De tweede motie, die van Els Veder-Smit op 17 juni 1976, was een stuk lastiger te pareren. Zij bepleitte verder onderzoek naar de tuin. Om aan de druk vanuit de kamer te ontsnappen en om aan de commotie in de dagbladen lucht te geven gaf minister Van Doorn aan bereid te zijn gehoor te geven aan de tweede motie. De Loo-commissie schakelde meteen na het Kamerdebat een aantal deskundigen in om inhoud te geven aan die tweede motie. Het lag voor de hand dat die rapporten zich zouden uitspreken vóór de restauratieplannen van Van Asbeck. Het was Els Veder-Smit die aan de Minister de namen een viertal andere deskundigen aanreikte. Uiteraard kon Van Doorn hier niet omheen. Het belangrijkste en meest omvangrijk rapport van dat viertal was van de hand van Hennebo. Die sprak zich uit voor de restauratieplannen. Dat zal voor de tegenstanders een teleurstelling zijn geweest. De andere drie werkten tezamen een alternatief plan uit. Op eigen initiatief verscheen tenslotte het rapport van de Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur. Ook zij spraken zich uit voor het plan van Van Asbeck.

De Loo-commissie kwam na het bestuderen van alle rapporten unaniem tot de conclusie dat vastgehouden moest worden aan het plan van Van Asbeck. Zij vond dat er geen kwalitatieve alternatieven voorhanden waren. De Minister sloot zich daarbij aan.

De rapporten over de tuinaanleg werden tijdens het tweede plenaire Tweede Kamerdebat besproken op 24 en 25 augustus 1977. Het resulteerde opnieuw in een door Veder-Smit en De Boois ingediende motie. Deze riep opnieuw op de plannen te heroverwegen. En weer wisten zij een Kamermeerderheid achter zich te krijgen. De Minister nam een afwachtende houding aan, er volgde aanvullend onderzoek zoals opgravingen in de tuin achter het paleis: een politieke zet om opnieuw tijd te winnen. Ondertussen was eind 1977 een nieuw Kabinet gevormd en maakte Veder-Smit daar als bewindspersoon deel van uit. De nieuwe

Staatssecretaris Wallis de Vries, die nu ging over de restauratieplannen, kon in mei 1978 veilig besluiten het tweede deel van het plan van Van Asbeck, de reconstructie van de formele tuin, uit te voeren. De belangrijkste conclusie is dat ondanks alle weerstand, de discussies, rapporten, verslagen, vergaderingen, bezoeken, krantenartikelen en de vele uren die daar in zijn gaan zitten het plan van Van Asbeck, met uitzondering van de gefaseerde aanpak van de boventuin, eigenlijk ongeschonden door de Tweede Kamer is geloodst.

Achter de schermen opereerde Van der Wyck als een Don Quichot die op alle belangrijke momenten telkens met een notitie of een rapport op de proppen kwam. In al die notities en rapporten bepleitte hij – vaak samen met medeondertekenaars in wisselende samenstellingen – het in standhouden van het witte paleis met de landschappelijke aanleg daarachter. Vooral het telegram in mei 1976 leidde tot veel aandacht in vrijwel alle dagbladen.

Conclusie

‘In de tuinen van het Loo bloeien de controversen’, zo schreef journalist Wilderman in 1976 in een artikel over de publieke discussies in de Tweede Kamer en de media. In dit onderzoek heb ik laten zien hoe de zaadjes daarvoor geplant zijn en hoe deze uitkwamen. De restauratie van paleis Het Loo nam geruime tijd in beslag. Het paleis werd tot haar overlijden in 1962 bewoond door koningin Wilhelmina. Daarna werd het paleis door de Nederlandse Staat aangekocht en zou het een museale bestemming krijgen, met aandacht voor het Huis van Oranje. In 1956 werd gestart met de eerste voorbereidende werkzaamheden. Een eerste versie van het restauratieplan verscheen in 1965, de definitieve in 1973. De restauratie van het paleis en de tuin vond plaats vanaf januari 1977 en duurde tot en met juni 1984.

De meningsverschillen draaiden om de zienswijze op de manier waarop de restauratie plaatsvond. Zo waren er twee stromingen waarbij de geschiedenis van het te restaureren object een grote rol speelde. Welk specifiek moment of tijdvak was te beschouwen als een hoogtepunt? Voor de restauratiearchitecten Royaards en Van Asbeck was dat de situatie van het paleis en de tuin aan het eind van de zeventiende eeuw. Dat moment was door koningstadhouder Willem III gerealiseerd. Een aantal critici beschouwden daarentegen de situatie in de eerste helft van de negentiende eeuw als het hoogtepunt. Dat betrof de periode van koning Willem I. Die critici waren hoogleraar cartografie Koeman, kunsthistoricus Quarles van Ufford, kunsthistoricus Van der Wyck en ook de Tweede Kamer. In beide gevallen, de zeventiende of de negentiende eeuw, spreken we van ‘reconstructivisten’.

Een andere stroming bepleitte het strikt conserveren van de bestaande situatie. Daar waren restauratiearchitect en hoogleraar architectuur en restauratie Temminck Groll en de landelijke erfgoedorganisatie Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) voorstander van. Tenslotte was er nog een groep natuurdeskundigen die enkel een mening hadden over de tuinaanleg: niet veranderen, zo behouden.

Er waren dus meerdere en niet, zoals Ronnes en Van Toor opmerkten, ontelbare zienswijzen op de restauratie voor paleis Het Loo en de tuin. Dat lag zo op het eerste gezicht niet erg voor de hand, omdat de KNOB in 1917 richtlijnen voor de wijze waarop restauraties uitgevoerd zouden moeten worden op papier had gezet. Die gingen uit van een conserverende aanpak met behoud van de historische gelaagdheid van het object. Aan die richtlijnen lag het gedachtengoed van Ruskin ten grondslag. De visie van Temminck Groll en de KNOB sloot daar op aan. Doch de restauratiepraktijk in Nederland liet in de loop van de twintigste eeuw een volledig ander beeld zien. Niet alle restauratiearchitecten hielden zich aan die richtlijnen.

Sommige architecten prefereerden een reconstructie. Dat wil zeggen dat zij een bepaald moment of tijdvak uit de geschiedenis van het te restaureren object centraal stelden. In 1951, bij de herijking van de grondbeginselen, werd die praktijk zelfs leidend. Dat wil zeggen dat de architect autonoom was in het maken van keuzes.

Ondertussen werd er ook in internationaal verband gesproken over het conserveren en restaureren. In 1964 kwam het Charter van Venetië tot stand. Het uitgangspunt daarbij was het restaureren van objecten via een conserverende aanpak. Nederland omarmde pas in 1984 het Charter van Venetië. Maar de richtlijn waar men in 1951 afscheid van had genomen herwon terrein in de jaren 60 en 70 van de twintigste eeuw. Zo had de erfgoedvereniging Heemschut een werkgroep, onder de naam van Technisch Adviseurs, ingesteld om te komen tot een standpunt over dat Charter. En de KNOB organiseerde in 1978 een studiedag over dit onderwerp. De zienswijzen van Temminck Groll en de KNOB sloot ook hier op aan.

Ook het denken over het behoud van monumenten als waardevol erfgoed vond in die jaren haar beslag. Zo was 1975 op initiatief van de Raad voor Europa een Monumentenjaar, waarbij er ook in Nederland allerlei activiteiten plaatsvonden in het kader daarvan. Stadsvernieuwing kwam op toen veel gemeentebesturen hun achterstandswijken wilden slopen ten gunste van nieuwe winkel- en kantoorgebieden. Baanbrekend onderzoek naar historische landgoederen eind jaren 60 en begin jaren 70 van de twintigste eeuw bracht Van der Wyck tot de dringende oproep tot het behoud van historische landgoederen.

In dezelfde periode waren er een aantal maatschappelijke ontwikkelingen gaande. In de jaren 60 van de twintigste eeuw nam de roep om meer democratisering en inspraak toe. In de discussies over de restauratie van Het Loo vonden de tegenstanders dat zij niet of nauwelijks gehoord waren. Van inspraak was al helemaal geen sprake. De redactie van het *Bulletin KNOB* vond bijvoorbeeld dat de restauratieplannen te lang intern – binnen de Loo-commissie – gebleven waren, waardoor het ontbrak aan publieke meningsvorming.³⁸² In de publieksuitgave van het plan van Van Asbeck 1976 werd niet uiteengezet welke alternatieve mogelijkheden er waren en dus ook niet welke afwegingen tot de gemaakte keuze hadden geleid. De Tweede Kamer sprak over een gebrek aan openheid en transparantie. Dat gold voor het onderzoek dat Van Asbeck ten behoeve van zijn restauratieplan had verricht.

Een andere maatschappelijke ontwikkeling betrof die van de milieuvraagstukken. De industrialisatie na de wederopbouw kende ook een schaduwzijde. In 1972 verscheen de uitgave *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome. Er werd nagedacht over de effecten van

---

³⁸² Redactie *Bulletin KNOB*, 'Voorwoord van de redactie', *Bulletin KNOB* (1977) afl. 4/5, 191.

het menselijk handelen op het milieu. Zo ontstonden er bij de snelweg A27 door de Amelisweerd bij Utrecht in de jaren 70 van de vorige eeuw protesten tegen het omhakken van bomen. Om diezelfde reden raakte het kappen van de bomen achter het paleis een gevoelige publieke snaar. Dat verklaart ook de brieven van individuele burgers aan de Minister om toch vooral maar af te zien van het restauratieplan; 'Hak dat plannetje maar in stukken.'³⁸³

Dit alles verklaart nog niet waarom de restauratie van paleis Het Loo in de jaren 1976-1977 het middelpunt werd van een brede discussie over de wijze waarop restauratie diende te geschieden. Temminck Groll probeerde in 1975 tevergeefs zijn standpunt - een pleidooi voor een conserverende aanpak - voor het voetlicht te brengen via een briefwisseling met het Ministerie van CRM. Veel succesvoller was Van der Wyck. Hij slaagde erin de hiervoor genoemde zaadjes te laten uitkomen en de brede discussie op gang te brengen. Hij had ook geluk, doordat een tweetal Tweede Kamerleden (Rie de Boois van de PvdA en Els Veder-Smit van de VVD) zich interesseerden voor deze discussie. Dit duo stelde in maart 1976 vragen aan Minister Van Doorn van CRM over de wijze van het restaureren van paleis Het Loo. Vanaf dat moment brandde de discussie in volle omvang los. Telkens wanneer de Tweede Kamer een vervolgstap nam, stookte Van der Wyck het discussievuur flink op door middel van brieven, rapporten, notities en een telegram. Hij zocht daarbij vaak steun in de vorm van medeondertekenaars. Van der Wyck zocht, om zijn standpunt te benadrukken, ook bewust de publiciteit op. We moeten daarbij wel bedenken dat Van der Wyck met lede ogen zag dat er veel geld werd vrijgemaakt voor de restauratie van paleis Het Loo en daarentegen nauwelijks middelen voor andere buitenplaatsen in Nederland die dreigden teloor te gaan.

In tegenstelling tot Temminck Groll slaagde Van der Wyck er wel in zijn standpunt aan de man te brengen. Van der Wyck slaagde erin een meerderheid van de Tweede Kamer en Willem Drees te winnen voor zijn ideeën. Als gevolg daarvan ontstond er in (vak)tijdschriften een discussie over deze restauratie. Veel belangrijker waren, vanwege de impact, de artikelen in de dagbladen. De Loo-commissie kon daar niet omheen en moest daar tijd en aandacht aan besteden. Zonder de tomeloze inzet van Van der Wyck zou het nooit zover gekomen zijn.

De hoofdrol in dit onderzoek was dus weggelegd voor Van der Wyck. Hij was een pionier wanneer het gaat om onderzoek naar historisch buitenplaatsen en landgoederen. Om meer te weten te komen over zijn precieze beweegredenen en opvattingen over paleis Het Loo is vervolgonderzoek naar de persoon Van der Wyck wenselijk. Er is aan de Rijksuniversiteit Groningen een leerstoel naar hem genoemd. Deze is ingesteld en wordt gefinancierd door de

---

³⁸³ Zie afbeelding 54.

Stichting Van der Wyck-de Kempener.³⁸⁴ Afgezien van enkele artikelen die wijzen op Van der Wycks rol is er geen uitgebreid onderzoek naar hem gedaan.

Uit het onderzoek is ook naar voren gekomen dat de restauratie van paleis Het Loo een waterkering was in het denken over de wijze waarop men met erfgoed diende om te gaan. In 1984 werd de internationaliserende restauratiepraktijk ook in Nederland gemeengoed door het Charter van Venetië te omarmen. Paleis Het Loo was zodoende het laatste 'slachtoffer' van het ontbreken van algemeen geaccepteerde restauratiebeginselen. Met diezelfde richtlijnen in de hand kunnen we ook vaststellen dat de zienswijze van Van der Wyck (het negentiende-eeuwse ideaal) even arbitrair was als dat van Royaards en Van Asbeck (het zeventiende-eeuwse ideaal). Op basis van het Charter van Venetië was een conserverende aanpak, dat wil zeggen de zienswijze van Temminck Groll en de KNOB, veel logischer geweest.

Dat roept de vraag op in welke mate het Charter van Venetië heden ten dage nog als restauratiebeginsel geaccepteerd wordt. Ronnes en Van Toor doen een oproep, in relatie tot de recente restauratie en verbouwing van paleis Het Loo, die uitgangspunten te respecteren. In hun ogen is dat niet het geval. Onderzoek vanuit de Universiteit van Gent naar duurzame revitalisatie en het toekomstbestendig maken van landgoederen levert enkele contemporaine ontwerpen op die resoneren met het Charter.³⁸⁵ De oproep van de KNOB om het onderwerp authenticiteit nog steeds te verkennen is derhalve nog steeds actueel. De recente restauratie van paleis Het Loo zou een vervolgonderzoek waard zijn.

Hoe zit het met de reconstructies van de tuinen van Frederiksborg en Fredensborg in Denemarken, Privy Garden van Hampton Court in Engeland, de Zomertuin in St. Petersburg en de Hollandse tuin in het Russische Jaroslavl?³⁸⁶ In welke mate en op welke wijze is er bij deze latere reconstructies gebruik gemaakt van de opgedane kennis en ervaring bij paleis Het Loo? Dat is (nog) niet onderzocht. Conflicteren deze reconstructies dan niet met de uitgangspunten van het Charter van Venetië? Een belangrijk aspect daarbij kan de nationale context zijn op de wijze van restaureren in Denemarken, Engeland en Rusland.

---

³⁸⁴ <https://www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/organisatie/leerstoeelandschapsgeschiedenis>, geraadpleegd 1 mei 2023.

³⁸⁵ Steven Heyde en Sylvie van Damme, *The future of estate landscapes in Europe* (Gent 2022) 102-109.

³⁸⁶ In meerdere artikelen over de gerealiseerde restauratie van paleis Het Loo (1977-1984) is terug te lezen dat deze een voorbeeld was voor latere – met name – tuinrestauraties in het buitenland: Johan Carel Bierens de Haan, 'De tuinen van Paleis Het Loo', *Groen* (2015) afl. 5, 4-9, aldaar 8-9. Mentz, Soren ea., *Museums Führer. Museum Frederiksborg* (Vejle 2004) 16. Thurley, Simon, *The King's Privy garden at Hampton Court Palace* (Londen 1995) 7.

Voor vervolgonderzoek komen ook, op het moment dat die openbaar worden, de archieven van het Koninklijk Huis in aanmerking. Welke rol speelde het Koninklijk Huis precies? Niet alle stukken daarover konden worden ingezien. Het onderzoek heeft duidelijk laten zien dat het Koninklijk Huis haar voorkeur uitsprak voor de restauratieplannen van Royaards en diens opvolger Van Asbeck. Prinses Beatrix uitte herhaaldelijk, als lid van de Loo-commissie, haar zorgen over de grote aantallen bezoekers die zouden uitwaaiëren over de grasmat als onderdeel van de landschappelijke aanleg. Door de reconstructie van de formele tuin zou de zeventiende-eeuwse tuinmuur weer volledig hersteld worden. Die metershoge barrière was natuurlijk een ideale oplossing voor het privacy- en veiligheidsvraagstuk rondom Het Oude Loo en de woning van prinses Margriet.

Het debat in de Tweede Kamer en de (vak)tijdschriften en dagbladen vond plaats in de jaren 1976 en 1977. De discussie over de restauratie van het paleis en de tuin werd gedomineerd door de zienswijzen van enerzijds Van Asbeck en anderzijds Van der Wyck en zijn medestanders. De beide andere zienswijzen van Temminck Groll en Boer speelden tijdens de discussiejaren nauwelijks een rol van betekenis. Met de aanvaarding van het Charter van Venetië in Nederland in 1984 haalde Temminck Groll achteraf zijn gelijk.

In de beeldvorming ging de discussie vooral over de tuinaanleg. Dat is te wijten aan de doorlooptijd van de discussie daarover. In 1976 ging het ook om het paleis zelf. Het gesteggel in de Tweede Kamer leidde tot twee jaar vertraging als het ging om de besluitvorming. Het finale besluit over de tuin viel in mei 1978 en niet in juni 1976. Niettemin kwam het plan van Van Asbeck uiteindelijk vrijwel ongeschonden door de Tweede Kamer. De enige persoon die erin slaagde een concessie af te dwingen was uitgerekend koningin Juliana. Zij was gehecht aan de landschappelijke aanleg uit haar jeugd en kreeg het voor elkaar dat enkele bomen in de boventuin gespaard zouden worden. Anno 2023 staan er nog steeds bomen in de boventuin die aan een kap zijn ontsnapt.

Samenvatting

Centraal is dit onderzoek staan de verschillende zienswijzen op de restauratie van paleis Het Loo gedurende de jaren 1956-1984. Het restauratieplan van Royaards en Van Asbeck bepleitte een reconstructie van het paleis en de tuin naar de situatie zoals die eind zeventiende-eeuw was, ten tijde van koning-stadhouder Willem III. Niet iedereen deelde dat reconstructieplan. Met name in de jaren 1976-1978 leidde dat tot een brede discussie tot aan de Tweede Kamer toe.

Dit onderzoek heeft laten zien dat het Van der Wyck was die de eerste aanzet gaf tot deze discussie. Hij slaagde erin een tweetal Tweede Kamerleden, Rie de Boois (PvdA) en Els Veder-Smit (VVD), voor zijn standpunt te winnen. De polemiek tussen verschillende voor- en tegenstanders in (vak-)tijdschriften en de verslagen in dagbladen en op televisie waren een gevolg daarvan.

Ook is door het onderzoek duidelijk geworden dat de oppositie verdeeld was. Van der Wyck was de voornaamste woordvoerder van het zogenaamde negentiende-eeuwse ideaal. Temminck Groll vond dat geen enkele bouwhistorie aangetast mocht worden en verwoordde het conserverende standpunt. En dan was er nog een groep natuurdeskundigen die vonden dat de landschappelijke tuinaanleg in het geheel niet aangetast mocht worden. Boer was de voorvoerder daarvan.

Bij de restauratie van paleis Het Loo opteerden de restauratiearchitecten voor een reconstruerende aanpak. Internationaal werd echter een conserverende aanpak bepleit, zoals vastgelegd in het Charter van Venetië uit 1964. In 1984, het jaar waarin paleis Het Loo voor het publiek toegankelijk werd, bepaalde de overheid dat de conserverende aanpak voortaan leidend was. In die zin was de restauratie van paleis Het Loo een keerpunt in het denken over de wijze van restaureren.

Een aantal maatschappelijke ontwikkelingen droegen bij aan deze discussie. Ondanks democratiseringsprocessen, zoals inspraak, waren de restauratiearchitecten tot in de jaren 70 van de twintigste eeuw autonoom in hun doen en laten. Aandacht voor milieu en natuur kwam tot uiting bij de reconstructie van de formele tuin waarvoor tal van bomen achter het paleis geveld zouden moeten worden. Het kappen van deze bomen raakte een gevoelige publieke snaar.

Het onderzoek maakte ook duidelijk dat het Koninklijk Huis een voorstander was van het restauratieplan. Het herstel van de formele tuin en daarmee de metershoge tuinmuur kwam tegemoet aan de dringende wens tot privacy en behoefte aan veiligheid.

Lijst van bronnen

Beeld en geluid (BNG), Hilversum

Beeld en geluid over de restauratieplannen van paleis Het Loo

Delpher, website met gedigitaliseerde historische Nederlandse kranten, boeken, tijdschriften en radiobulletins uit bibliotheken, musea en andere erfgoedinstellingen.

Gelders Archief (GA), Arnhem

3345 Rijksmuseum Paleis Het Loo

- 1 Jaarverslagen in conceptvorm, 1972-1979
- 21 Het registreren van in- en uitgaande brieven in zogenaamde brievenboeken, 1970-1971 september
- 22 Het registreren van in- en uitgaande brieven in zogenaamde brievenboeken, 1970 september-1976
- 23 Het registreren van in- en uitgaande brieven in zogenaamde brievenboeken, 1977-1980 februari
- 24 Het registreren van in- en uitgaande brieven in zogenaamde brievenboeken, 1980 maart-1984
- 31 Internationale correspondentie, 1972-1975
- 249 Het registreren van de bezoekersaantallen 1984-1988
- 300 Stuurgroep Rijksmuseum Paleis Het Loo (in oprichting), agenda's, verslagen en bijlagen, 1971-1972
- 301 Werkgroep programma van eisen, Rijksmuseum Paleis Het Loo, vergaderingen, 1972-1974
- 303 Draaiboek voor de officiële opening van het gerestaureerde Paleis Het Loo op 20 juni 1984
- 312 Het voeren van overleg met het ministerie van CRM over het beheer, zoals het bepalen van de grenzen van de museumtuin, het gebruik van dienstwoningen en het openstellen van terreinen voor het publiek, 1970 – 1974
- 340 Het vaststellen van de bestemming van de verschillende ruimtes van het museum
- 341 Het voeren van overleg met diverse partijen over de restauratie van Paleis Het Loo, 1975-1989

- 356 Het voeren van overleg met de Commissie van Bijstand van Rijksmuseum Paleis Het Loo en de directie Domeinen over het beheer van het paleispark Het Loo vanuit cultuurhistorisch oogpunt, 1982-1996

Stadsarchief Amsterdam (SA), Amsterdam

- 1000 Inventaris van het Archief van de Bond Heemschut
  - 136 Vergaderstukken van de vergadering van het Dagelijks Bestuur 1971-1976
  - 138 Vergaderstukken van de vergadering van het Algemeen Bestuur 1971-1979
  - 502 vergaderstukken van de vergadering van de Technische Adviseurs 1973-1979
  - 162 Correspondentie tussen het Algemeen Bestuur en het Dagelijks Bestuur 1968-1980
  - 501 Ingekomen en minuten van uitgaande stukken bij het hoofd voorlichting P.W.A. Overdiep 1971-1976
  - 1593 Stukken betreffende de bemoeienissen van de Bond met betrekking tot behoud van kastelen, vestingen en buitenplaatsen 1965-1972
  - 1150 Apeldoorn 1968-1977
  - 658 Correspondentie van de redactie, alfabetisch geordend op afzender 1972-1978 A-H
  - 659 Correspondentie van de redactie, alfabetisch geordend op afzender 1972-1978 I-O
  - 660 Correspondentie van de redactie, alfabetisch geordend op afzender 1972-1978 P-Z
  - 661 Correspondentie van eindredacteur J.E. van der Wielen, alfabetisch geordend op afzender 1976-1977

Nationaal Archief (NA), Den Haag

- 2.02.28 Tweede Kamer der Staten-Generaal
  - 11140 Restauratie van Het Loo 1976-1977
  - 11141 Restauratie van Het Loo 1978

- 2.03.01 Archieven van de Ministeries voor Algemene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), (1934) 1942-1979 (1989)

- 11210 Paleis Het Loo 1970-1980³⁸⁷
- 11211 Paleis Het Loo 1970-1980³⁸⁸

2.17.03 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: Centrale Sector

- 3944-3945 Vergaderstukken van de Commissies van Advies betreffende de restauratie van Koninklijke Paleizen 1954-1973

- 3945 Apeldoorn; Het Loo 1956-1972

2.21.286 Archief van W. Drees en enkele familieleden

- 1111 Correspondentie naar aanleiding van zijn artikel met bezwaren tegen het restauratieplan voor paleis Het Loo, met bijlagen

2.21.377 Archief van E. Veder-Smit

- 194-198 Stukken betreffende de restauratie van de tuin van paleis Het Loo te Apeldoorn, 1975-1977

- 194 Aantekeningen en notities
- 195 Correspondentie
- 196 Kamerstukken
- 197 Documentatie
- 198 Krantenknipsels

- 199 Correspondentie en documentatie betreffende de bescherming van particuliere landgoederen en buitenplaatsen

2.27.19 Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

- 6-16 Vergaderverslagen van de interne driehoek (minister – staatssecretaris – secretaris-generaal)

- 11 1976 jan.-juni
- 12 1976 juli-dec.

- 677-678 Stuurgroep Rijksmuseum Paleis Het Loo 1970-1972
- 2901 Paleis Het Loo te Apeldoorn 1975-1981
- 2940 Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn 1972-1982

---

³⁸⁷ Beperkt toegankelijk.

³⁸⁸ Beperkt toegankelijk.

- 2951-2953 Commissie van Advies Restauratie en Inrichting Rijksmuseum Paleis Het Loo 1970-1981
  - 2951 Samenstelling en vergaderstukken 1970-1976
  - 2952 Algemene zaken betreffende het Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn 1970-1981
  - 2953 Wijziging van de samenstelling, vergaderstukken en correspondentie 1977 – 1981
  - 2962 Stichting ter bevordering van de belangen van het Rijksmuseum Paleis Het Loo 1971-1974
  - 3009-3014 Restauratie van het Koninklijk Paleis het Loo te Apeldoorn 1973-1978
    - 3009 Tewerkstelling van jeugdige werklozen bij de restauratie 1973—1976
    - 3010 Aanvraag van de vergunning voor de restauratie en herinrichting 1975
    - 3011 Het paleis en de gebouwen 1975-1978
  - 3012-3014 De tuinen 1976-1978
    - 3012 1976-1977
    - 3013 1977
    - 3014 1977-1978
  - 4762-4764 Bestemmingscommissie voor het Koninklijk Paleis Het Loo 1968-1971
    - 4762 1968-1970
    - 4763 1970-1971
    - 4764 Secretariaatsarchief van de Subcommissie II 1969-1970

Nederlandse Kastelenstichting (NKS), Amersfoort

Jaarboeken

Knipselarchief van Paleis Het Loo

Tweede Kamer (TK), Den Haag

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken>

Stichting Van der Wyck de Kempenaer (SWK), Slochteren

Archief van Jhr. H.W.M. van der Wyck

- W-2220 Archiefdoos betreffende Het Loo 1/6
- W-2221 Archiefdoos betreffende Het Loo 2/6
- W-2222 Archiefdoos betreffende Het Loo 3/6
- W-2223 Archiefdoos betreffende Het Loo 4/6
- W-2224 Archiefdoos betreffende Het Loo 5/6
- W-2225 Archiefdoos betreffende Het Loo 6/6

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Aardoom, Leendert, 'Het Koninklijk Loo zo als hetzelfde zich bevond in de jaare 1806 en andere kaarten', *7 Cart-Thresoor. Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland* (1988) afl.1, 1-8.
- Asbeck, J.B. van en L. Aardoom, 'De aardglobe- en hemelglobefonteinen', *Groen* (1984) afl. 6, 278-181.
- Asbeck, J.B. van, 'De lusthof Het Loo', *Groen* (1976) afl. 7, 209-215.
- Asbeck, J.B. van en A.M.L.E. Erkelens, 'De restauratie van de lusthof Het Loo', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 3/4, 119-147.
- Asbeck, J.B. van en A.M.L.E. Erkelens, *De restauratie van Het Loo. Van paleis tot museum* (Den Haag 1976).
- Asbeck, J.B. van, 'Het herstel van de formele tuin van paleis Het Loo', *Groen* (1981) afl. 1, 45-47.
- Asbeck, J.B. van, 'Het Loo, restauratie en verbouwing van het Paleis en reconstructie van de tuin', *Groen* (1984) afl. 6, 222-227.
- Asbeck, J.B. van, *Restauratie en verbouwing van paleis Het Loo tot Rijksmonument Paleis Het Loo*, drie delen (Driebergen 1973).
- Asbeck, J.B. van, 'Tuinbeelden en vazen', *Groen* (1984) afl. 6, 282-285.
- Asbeck, J.B. van, 'Waarom zo, en niet zo', *Heemschut* (1976) afl. 6, 101-103.
- Ashouwer, P.J., 'Landmeetkundige aspecten bij de aanleg van de formele tuin', *Groen* (1984) afl. 6, 228-231.
- Beelaerts van Blokland, P.A.C., 'De lusthof herwonnen na de restauratie tot educatie', *Groen* (1984) afl. 6, 219-220.
- Berg, Herma M. van den ed., *De stenen droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg* (Zutphen 1988).
- Bierens de Haan, Johan Carel, 'De tuinen van Paleis Het Loo', *Groen* (2015) afl. 5, 4-9.
- Bierens de Haan, Johan Carel, 'Het beheer van Nederlandse buitenplaatsen', *Heemschut* (1984), afl. 5, 86-88.
- Bierens de Haan, J.C. ed., *Reposoirs. De rustplaats van paleis Het Loo. Sluitstuk van de tuinrestauratie* (Apeldoorn 2009).
- Bleumink, Hans en Jan Neefjes, *Kroondomein Het Loo* (Utrecht 2010).

- Boer, W.C.J., 'Geschiedenis wordt geweld aangedaan', *Heemschut* (1976) afl. 6, 106-107.
- Bosma, Koos en Jan Kolen ed., *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen 2010).
- Bouma, Hilda, 'Authenticiteit en vooringenomenheid. De restauratie van Het Loo', *Locus* (1998) afl. 2, 22-23.
- Bouma, H.C., *Een authentieke lusthof. De discussie over de restauratie van Koninklijk Paleis Het Loo* (Heerlen 1997).
- Brouwer, Jan Willem en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Den Haag 2001).
- Buelens, Geert, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972* (Amsterdam 2022).
- Buurman, D.J.G., *De Cannenburch en zijn bewoners* (Arnhem 1990).
- Cremers, Cornélie M., 'Het Loo. "à tout Seigneur tout Honneur"', *Groen* (1977), afl. 10, 360-369.³⁸⁹
- Daalder, Hans en Jelle Gaemers, *Premier en elder statesmen. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam 2014).
- Denslagen, Wim, *Architectural restoration in Western Europe: controversy and continuity* (Amsterdam 1994).
- Denslagen, W.F., 'Het Charter van Venetië en de Monumentenzorg in Nederland tussen 1964 en 1990', *Jaarboek Monumentenzorg 1990* (Zwolle 1990) 30-35.
- Denslagen, W.F., *Omstreden Herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten* (Den Haag 1987).
- Denslagen, Wim, 'Overleefde schoonheid. Vijftig jaar restaureren en verbouwen', P. Don, In dienst van het erfgoed (Jaarboek Monumentenzorg 1997, Zwolle 1997) 194-215.
- Denslagen, Wim, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (Amsterdam 2004).
- Dijkstra, Karlien, 'De tuin centraal', *Groen* (2015) afl. 5, 42-43.
- Dijkstra, Karlien, 'De reconstructie en renovatie twee verschillende aanpakken', *Groen* (2015) afl. 5, 29-33.
- Dijkstra, Karlien, 'Tuinen en paleispark verbonden', *Groen* (2015) afl. 5, 39-41.

---

³⁸⁹ Cornélie Marie (Cockie) Cremers (1911) was een internationaal bekende autoriteit op het gebied van historische buitenplaatsen en tuinen. Zij was aangesloten bij het ICOMOS. Steeds wees zij op de eenheid tussen huis, interieur en tuin in al haar facetten.

- Dijkstra, Karlien, Renske Ek en Willem Zieleman, *Tuinen van paleis Het Loo. Traditie en vakmanschap* (Zwolle 2018).
- Don, P. ed., *In dienst van het erfgoed* (Jaarboek Monumentenzorg 1997, Zwolle 1997)
- Doorn, H.W. van, 'Restauratie Paleis Het Loo', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 3/4, 148-151.
- Dröge, J.F., *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 1. Algemeen* (Leiden 2015).
- Dröge, J.F., *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 2. Corps de logis* (Leiden 2015).
- Dröge, J.F., *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 3. Paviljoens* (Leiden 2015).
- Dröge, J.F., *Bouwhistorisch onderzoek. Paleis Het Loo. Deel 4. Vleugels* (Leiden 2015).
- Dunk, Thomas von der, 'De moeizame vormgeving van het verleden', *Bulletin KNOB* (2006) afl. 4, 108-122.
- Dunk, Thomas von der, 'Leugens tegen de geschiedenis'? Keuzeproblemen bij herstel van torens in de twintigste eeuw', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 2, 20-40.
- Dunk, Thomas von der, 'Torens restaureren. De hardnekkigheid van 'versleten vormenspraak'', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed* (2018) afl. 4, 30-32.
- Elzenga, E. ed., *Het Witte Loo. Van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962* (Apeldoorn 1992).
- Erder, Cevat, *The Venice Charter under review* (Ankara 1977)
- <https://www.icomos.org/venicecharter2004/erder.pdf>.
- Frijhoff, Willem, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007).
- Fuchs, J.M. en W.J. Simons, *Shell journal van vorsten en paleizen* (Rotterdam 1973).
- Gietman, Conrad ed., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017).
- Glendinning, Miles, *The conservation Movement: a History of Architectural Preservation. Antiquity to modernity* (Abingdon 2013).
- Gollwitzer, Gerda, 'Gartenkunst in Holland. 3. Internationales Symposium über Erhaltung und Restaurierung historischer Gärten in Zeist/Holland von 8.-13. September 1975', *Garten und Landschaft* (1976) afl. 1, 28-31.
- Graham, Brian en Peter Howard, *The Ashgate research companion to heritage and identity* (Aldershot 2008).
- Grijzenhout, Frans, 'Inleiding', Idem ed., *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*. (Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis 5, Amsterdam 2007).
- Groen, Ben, 'De tuinen van Lodewijk Napoleon', Paul Rem en George Sanders, *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning, 1806-1810* (Zutphen 2006) 36-46.

Groen, L.E. en J.C. Bierens de Haan, *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin van Paleis het Loo* (Apeldoorn 2008).

Groningen, Catharina L. van, 'Het Slot te Zeist en zijn bewoners vanaf 1745 tot 1924', *Bulletin KNOB* (2002) afl. 2, 81-120.

Groningen, Catharina L. van, *Slot Zeist. En vorstelijk stuk Goet* (Driebergen-Rijsenburg 2009).

Groot, Jerome de, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture* (2e druk; Londen 2016).

Grovestins, Feyoena, 'Cultureel erfgoed in beeld, 100 jaar KNOB. Een toelichting op de jubileumtentoonstelling', *Bulletin KNOB* (1998) 181-203.

Halbertsma, Marlite en Marieke Kuipers, *Het erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed* (Bussum 2014).

Harris, Walter, *De lusthof Het Loo van de Koning-Stadhouder Willem III en zijn gemalin Mary II Stuart*, (oorspronkelijk Londen 1699, vertaald uit het Engels door L.R.M van Everdingen-Meyer, Den Haag 1974).

Haverman, Merel, 'Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats. De oratie van prof.dr. Hanneke Ronnes in hoofdlijnen samengevat', *Het Buiten* (2020) afl. 5, 35-39.

Herwaarden, G.W. van, ed., *Buitenplaatsen* (jaarboek monumentenzorg 1998, Zwolle 1998).

Herwaarden, G.W. van, 'De bescherming van historische buitenplaatsen; een verslag van de werkzaamheden van de Commissie Buitenplaatsen 1978-1995', *Groen* (1996) afl. 1, 35.

Herwaarden, Gijs van en Koeno Sluyterman van Loo, 'Hoe wordt 'Arcadië' beschermd? De ontwikkeling van het op bescherming, behoud en herstel gerichte beleid ten aanzien van historische buitenplaatsen in Nederland', G.W. van Herwaarden ed. *Buitenplaatsen* (Jaarboek Monumentenzorg 1998, Zwolle 1998) 13-22.

Heyde, Steven en Sylvie van Damme, *The future of estate landscapes in Europe* (Gent 2022).

ICOMOS, *Historic Gardens (The Florence Charter 1981)* (1981).

ICOMOS, *International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter 1964)* (1964).

Immerseel, R. van, 'De bronnen en de praktijk van het herstel', *Buitenplaatsen* (Zwolle en Zeist 1998) 139-140.

Jokilehto, Jukka, *A history of architectural conservation* (tweede editie, Abingdon 2018).

Jokilehto, Jukka, *A history of architectural conservation. The contributions of English, French, German and Italian thoughts towards an international approach to the conservation of cultural property* (York 1986).

- Jones, Sian, 'Negotiating authentic objects and authentic selves: beyond the deconstruction of authenticity', *Journal of Material Culture* (New York 2001) 59-68, 72-80 en noten.
- Jong, Erik de. 'Het Loo. Van paleis tot museum', *Bulletin KNOB* (1985) afl. 5, 235-247.
- Jong, Erik de, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum 1993).
- Jong, Rob de, 'De historisch buitenplaats als monument', P. Don ed., *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997* (Zwolle 1997) 158-166.
- Kalf, Jan, 'Behouden gaat voor vernieuwen', *Bulletin KNOB* (1948) 69-79.
- Kleis, Gerrit, *Geschiedenis van het kasteel te Coevorden. Van gewestelijk tot stedelijk bestuurscentrum (1046-1974)*, (Coevorden 2005).
- Koningsbruggen, Irmgard van en Imke van Hellemond, 'Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg', Koos Bosma en Jan Kolen, *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen 2010) 40-49.
- Kranenburg-Vos, A.C., *Het Loo. Bouw, bewoning en restauratie* (Amersfoort 1986).
- Krul, Wessel, 'Tegen het erfgoed: over vooruitgang en vandalisme', Frans Grijzenhout ed., *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*. (Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis 5, Amsterdam 2007) 265-303.
- Kuiper, Yme, *De hofstede – 'tot vermaeck en voordeel aengeleyt'* (oratie, Groningen 2012).
- Kuipers, Marieke, 'Authenticiteit versus Attrappenkult?', *Reco.mo.mo. Hoe echt is namaak, hoe dierbaar het origineel?* (Delft 2011) 8-11.
- Kuipers, Marieke, 'Culturele grondslagen van de Monumentenwet', *Bulletin KNOB* (2012) afl. 1, 10-25.
- Lensvelt, Natascha, 'Groen erfgoed: een nieuwe loot aan de monumentenstam', *Bulletin KNOB* (2012) afl. 1, 35-39.
- Martínez, Ascensión Hernández, 'Conservation and restoration in built heritage: a Western European perspective', Graham, Brian en Peter Howard, *The ashgate research companion to heritage and identity* (Aldershot 2008) 245-265.
- Mars, H.H. van der, 'Van landschappelijk park naar formele tuin', *Groen* (1984) afl. 6 275-277.
- Mentz, Soren ea., *Museums Führer. Museum Frederiksborg* (Vejle 2004).
- Mehrtens, Ulbe, 'De Commissie Buitenplaatsen en het Beschermingsprogramma Historische Buitenplaatsen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg', G.W. van Herwaarden ed., *Buitenplaatsen* (Jaarboek Monumentenzorg 1998, Zwolle 1998) 23-28.
- Mehrtens, Ulbe en Heimerich Tromp, 'De groene reeks', *Heemschut* (1984) afl. 5, 80-81.

Nijhuis, Steffen, 'Landschappelijke authenticiteit. Het landschap als levend systeem, geschiedenis en ruimtelijke beleving', *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 32-37.

Nijhuis, Steffen, 'Toekomstbestendige buitenplaatslandschappen. Een regionale ontwerpbenadering voor historische buitenverblijven in landschappelijke context', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 4, 62-71.

Nijhuis, Steffen, Christiaan Bertram en Kees Somer, 'Voorwoord bij het themanummer buitenplaatslandschappen', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 4, 24-32.

Oosterbaan, Lammijna, 'De toekomst van paleis Het Loo. 17^e Eeuwse lusthof als uitdrukking van machtigen heeft wellicht zin', *Wonen-TA/KK* afl. 18 (1976) 5-9.

Oosterhout, Peter en Ronald van Immerseel, 'De bronnen en de praktijk van het herstel', G.W. van Herwaarden ed., *Buitenplaatsen* (jaarboek monumentenzorg 1998, Zwolle 1998) 136-145.

Oosterhout, P.F.M. van en H.M.J. Tromp, *Paleispark Het Loo, cultuurhistorische analyse* (Elburg 1994).

Ozinga, O.M., 'Spaar oude kleuren', *Oudheidkundig jaarboek* (1935).

Petzet, Michael, *Principles of preservation. An introduction to the international charters for conservation and restoration 40 years after the Venice Charter*, [http://openarchive.icomos.org/432/1/Monuments and Sites 1 Charters Petzet.pdf](http://openarchive.icomos.org/432/1/Monuments_and_Sites_1_Charters_Petzet.pdf).

Rem, Paul, 'De chalets van koningin Wilhelmina in de paleisparken van Het Loo (1881-1882) en Soestdijk (1892)', *Bulletin KNOB* (2011) afl. 2, 49-58.

Rem, Paul, 'De paleizen van Lodewijk Napoleon en hun inrichting', Paul Rem en George Sanders, *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning, 1806-1810* (Zutphen 2006) 19-36.

Rem, Paul, 'Een nieuwe visie op de inrichting van de Salon van koningin Wilhelmina op Het Loo', *Bulletin KNOB* (2005) afl. 1, 22-32.

Rem, Paul en George Sanders, *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning, 1806-1810* (Zutphen 2006).

Renes, Hans, 'Buitenplaatslandschappen in Nederland. 'Gansche streken des lands waren bedekt met buitenhuizen'', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 4, 4-23.

Renting, Anne-Dirk ea., *Paleis Het Loo. Een koninklijk huis* (Zwolle 2022).

Ronnes, H. en M. Haverman, 'A Reappraisal of the Architectural Legacy of King-Stadholder William III and Queen Mary II: Taste, Passion and Frenzy', *The Court Historian*, (2020) afl.2, 158-177.

Ronnes, Hanneke, 'Authenticiteit en authenticiteitsbeleving: de presentatie en receptie van museum Het Loo', *Bulletin KNOB* (2010) afl. 5, 190-199.

Ronnes, Hanneke, *Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats* (oratie, Groningen 2019).

Ronnes, Hanneke, Wouter van Elburg en Merel Haverman, 'De architectuur en beleving van de hermitage (1770-1860). De hut, de heremiet (pop) en de hang naar eenzaamheid en de Nederlandse landschapstuin', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 2, 41-60.

Ronnes, Hanneke, 'Het romantisch erfgoed van Het Loo', *Kasteelkatern*, 9 (2007) afl. 2, 2.

Ronnes, Hanneke, 'Lusthof Het Loo als nalatenschap: vorstelijke smaak en nasmaak op een bedaagd buiten', *De achttiende eeuw*, 42 (2010) afl. 1, 47-72.

Ronnes, Hanneke, 'Nederlands onderzoek naar de buitenplaats en het landschap. Stand van wetenschap en vooruitblik', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 4, 24-32.

Ronnes, Hanneke en Ellen Lammers, 'Op de Grote Markt van Brussel ben ik bekeerd. Coen Temminck Groll zestig jaar bevlogen monumentenzorger', *Heemschut* (2012) afl. 5, 13-14.

Ronnes, Hanneke en Bob van Toor, 'Restored and regretted: a history of staging authenticity at the Dutch palace Het Loo', *Collections: a journal for museums and archival professionals* (2020) 1-15.

Ronnes, Hanneke, 'The quiet authors of an Early Modern Palatial Landscape. Transformation without Reconstruction at King William's Het Loo', J. Kolen, H. Renes en R. Hermans ed., *Landscape biographies: geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (Amsterdam 2015) 205-233.

Royaards C.W., 'Beschouwingen over de principiële zijde van het restauratievraagstuk met betrekking tot de taak van de door de Bond ingestelde commissie van advies', *Nieuws-Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1950) 144-156.

Royaards, C.W., *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo* (Den Haag 1972).

Schipper, Kirsten ea., *Projectbeschrijving paleis Het Loo* (Apeldoorn 2015).

Schmidt, Freek, 'Waarachtige architectuur. Over authenticiteit en herbestemming', *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 16-21.

Smith, Laurajane, *Uses of heritage* (Londen en New York 2006).

Somer, Kees, 'Materiële echtheid of geschiedvervalsing. De KNOB en de authentieke historische substantie', *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 4-9.

Spies, Paul, 'De zeventiende eeuwse tuin van paleis Het Loo', *Heemschut* (1984), afl. 5, 82-85.

Strandberg, Runar, 'Het ontwerp van Claude Desgods voor het park van Het Loo', *Nieuwsbulletin KNOB* (1973) 77.

Storms-Smeets, Elyze, 'Verloren erfgoed. De destructie van landhuizen, buitenplaatsen en landgoederen inde twintigste eeuw', Conrad Gietman ed., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017) 406-421.

Stroux, Sara, Wido Quist, Frank Foole en Bianca Eikhoudt, *Reco,mo.mo_ Hoe echt is namaak, hoe dierbaar is echt* (Delft 2011).

Swigchem, C.A. van, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland* (Bussum 1966).

Temminck Groll, C.L., 'De restauratie van paleis en park Het Loo', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 3/4, 118.

Temminck Groll, Coen, *Een introductie voor de restauratie* (inaugurele rede, Delft 1973).

Temminck Groll, C.L., 'Het kasteel de Cannenburch en zijn bouwgeschiedenis', Buurman, D.J.G., *De Cannenburch en zijn bewoners* (Arnhem 1990) 25-68.

Tillema, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (Den Haag 1975).

Thissen, Paul, 'Buitenplaatslandschappen in Gelderland. Interventies van overheden in verleden en heden', *Bulletin KNOB* (2021) afl. 4, 47-61.

Thoor, Marie-Thérèse van, 'Authenticiteit. Geloofwaardig begrip?', *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 51-56.

Thurley, Simon, *The King's Privy garden at Hampton Court Palace* (Londen 1995).

Tolboom, Hendrik Jan, '100 jaar georganiseerde discussie', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed* (2018) afl. 4, 36-37.

Tromp, H.M.J., 'Het park van Het Loo: het landschapspark als memorietafel', E. Elzinga ed., *Het Witte Loo; van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962* (tentoonstellingscatalogus, Apeldoorn 1992) 15-32.

Tromp, Heimerick M.J., *De Nederlandse landschapstijl in de achttiende eeuw* (Leiden 2012).

Tromp, H.M.J., 'Rijksmuseum Paleis Het Loo', *Groen* (1984) afl. 6, 221.

Tussenbroek, Gabri van, 'Reconstructie en verzet. Over materiële authenticiteit', *Bulletin KNOB* (2020) afl. 4, 10-15.

Ufford, C.C.G. Quarles van, 'Architectuur of historie – dat is de kwestie. De restauratie van paleis Het Loo kritisch beschouwd', *Bulletin KNOB* (1976) afl. 5, 267-274.

Valk Bouman, J.M. van der, *'t Konings Loo. Van prinselijk ontwerp tot Koninklijk Paleis* (Den Haag 1985).

Vliegenthart, A.W., *Het Loo. Een paleis als museum. Journaal van een restauratie* (Apeldoorn 1999).

- Vliegenthart, A.W. en A.M.L.E. Erkelens, *Het Loo. Paleis en tuinen* (Apeldoorn 1988).
- Vogelzang, Fred, *Nieuwe functies voor kasteel en buitenplaatsen. Een eeuw herbestemming* (Wijk bij Duurstede 2016).
- Wielen, J.F. van der, 'De restauratie van Het Loo', *Heemschut* (1976) afl. 10, 191-192.
- Wielen, J.F. van der, 'De tuin van 't Loo', *Heemschut* (1977) afl. 3, 57.
- Wielen, J.F. van der, 'Het Loo, een parlementair twistpunt', *Heemschut* (1976) afl. 6, 108.
- Wielen, J.F. van der, 'Paleis-tuin weer in discussie', *Heemschut* (1977) afl. 9, 158-159.
- Wielen, J.F. van der, 'Restaureren of conserveren', *Heemschut* (1976) afl. 6, 104-105.
- Wielen, J.F. van der, 'Tweede Kamer ligt dwars', *Heemschut* 53 (1976) juli, 130-131.
- Wielen, J.F. van der, 'Van paleis tot museum (I)', *Heemschut* 53 (1976), april, 64-67.
- Wielen, J.F. van der, 'Van paleis tot museum (II)', *Heemschut* 53 (1976), mei, 81-82.
- Wielen, J.F. van der, 'Verantwoording', *Heemschut* (1976) afl. 6, 99-100.
- Wielen, J.F. van der, 'Zeventiende eeuwse tuin achter museum-paleis Het Loo', *Heemschut* (1977) afl. 7, 125-127;
- Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
- Wit, Theo, 'Boekbespreking: Adriaan W. Vliegenthart, Het Loo, een paleis als museum, journal van een restauratie', *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 11 (2002), afl. 1, 32-39.
- Woudstra, Jan, 'Nieuwe cultuurhistorisch inzichten. Ontwerp en detaillering van de parterres van paleis Het Loo', *Groen* (2015), afl. 5, 10-15.
- Wyck, H.M.W. van der, *Behouden wij het witte paleis in het groen?* (rapport ten behoeve van de vaste Tweede Kamer commissie van CRM, (Doorn 1978).
- Wyck, H.W.M. van der, 'Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen. Rapport over de noodzaak tot bescherming en veiligstelling der historische buitenplaatsen, perken en erven in ons land', *Bulletin KNOB* (1973) afl. 1, 1-12.
- Wyck, H.W.M. van der, *Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen* (overdruk uit *Bulletin KNOB*, Den Haag 1973).
- Wyck, H.W.M. van der, *De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan de Rijn 1982).
- Wyck, H.M.W. van der, 'De onbeschermden buitenplaats', *Bulletin KNOB* (1972) afl. 1, 10-14.
- Wyck, H.W.M. van der, 'De stenen droom. Over het scheppen en herscheppen van buitenplaatsen', Berg, Herma M. van den ed, *De stenen droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg* (Zutphen 1988) 1-11.
- Wyck, H.M.W., 'De restauratie van Het Loo', *Groen* (1977) afl. 2, 51-62.

Wyck, H.M.W., 'De tuinsculpturen voorheen en thans op Het Loo aanwezig', *Bulletin KNOB* (1977) afl. 3, 165-177.

Wyck, H.W.M. van der, 'Enkele opmerkingen over het herstel van Het Loo', *Nieuwsbulletin KNOB* (1973) 78-80.

Wyck, H.M.W. van der, 'Het historisch landschap van de Veluwezoom en Rosendael', G.G. Steur ea., *Acht zwerfstenen uit het Gelders Landschap* (Arnhem 1979) 71-117.

Wyck, H.W.M. van der, 'Het Loo. De geschiedenis van een koninklijk domein', *Bulletin KNOB* (1976), afl. 3/4, 183-248.

Wyck, H.M.W. van der, *Het Loo. Het witte paleis in het groen* (rapport ten behoeve van de vaste Tweede Kamer commissie van CRM, Doorn 1978).

Wyck, H.W.M. van der, 'Het Loo, opmerkingen over Marot en Desgots' plannen voor het park van Het Loo', *Bulletin KNOB* (1974) afl. 1, 33-35.

Wyck, H.M.W. van der, 'Palast Het Loo: Die Gartenornamente früher en heute', Gesamthochschule Wuppertal, Arbeitsstelle Achtzehntes Jahrhundert, *Park und Garten im 18 Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18 Jahrhunderts* (Heidelberg 1978), band 2, 64-69.

Wyck, H.M.W. van der, 'Voorstellen tot inventarisatie en classificatie ter bescherming van buitenplaatsen en historische landschappen', *Groen* (1977) afl. 2, 41-50.

Woudstra, Jan, 'Nieuwe cultuurhistorische inzichten. Ontwerp en detaillering van de parterres van Paleis Het Loo', *71 Groen* (2015) afl. 5, 10-15.

Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? Huizen, tuinen, bewoners (tentoonstelling gids, Delft 1972).

Verantwoording titelpagina

De titel van deze scriptie is ontleent aan de titel van het volgende artikel:

Wilderman, H., 'In de tuinen van Het Loo bloeien de controversen', *Elsevier Magazine*, 22 mei 1976.

De afbeelding:

Andreas Schelfhout, Het Witte Loo vanuit het park gezien, 1838, olieverf op doek, 84,5 x 113,5 cm, Paleis Het Loo, Apeldoorn (langdurig bruikleen Geschiedkundige Vereniging Oranje Nassau (A3633)).